

9

FOLIA HISTORICA

MAĞYAR NEMZETI MŰZEUM

FOLIA HISTORICA 9

Budapest, 1981.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő:

Fülep Ferenc

Szerkesztő bizottság:

**Bánkuti Imre
Lovas Márta
Rózsa György
Tamás István**

Szerkesztő:

Haider Edit

Fényképek:

Erdőkürti Zsuzsanna

ISSN 0133–6622

TARTALOMJEGYZÉK

<i>SZAKÁLY Ferenc</i> : Határmezsgyén (Husztai Barilovics Miklós életútja 1492–1537)	7– 25
<i>F. GÁT Eszter</i> : „...mőly musika fiola gambának hivattatik.” Viola típusú hangszerek a Magyar Nemzeti Múzeumban . . .	27– 45
<i>ROSONCZY Ildikó</i> : Poeltenberg Ernő honvédtábornok aradi levelei. A Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeményei	47– 58
<i>CENNERNÉ WILHELMB Gizella</i> : „Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben” illusztrációi és illusztrátorai . . .	59– 77
<i>KÖVÁRI Ilona Ágnes</i> : Koller Károly fényképeinek katalógusa I. (1867–1880)	79–114
<i>TEMESVÁRY Ferenc</i> : Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből III.	115–190
<i>KÖRMÖCZI Katalin</i> : A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep (1908–1945) II.	191–248
<i>F. DÓZSA Katalin</i> : Magyar viseletkiállítás Manchesterben és New Yorkban	249–257
<i>TAMÁS István</i> : Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1980. évi tevékenységéről	259–271

I N H A L T

<i>Ferenc SZAKÁLY</i> : Am Grenzrain (Lebensweg von Miklós Barilovics von Huszt 1492–1537)	7– 25
<i>Eszter F. GÁT</i> : „... welches Instrument viola di Gamba genannt wird“ Musikinstrumente vom Typ Viola im Ungarischen Nationalmuseum	27– 45
<i>Ildikó ROSONCZY</i> : Briefe des Honvedgenerals Ernst Poeltenberg. Neue historische Dokumente im Besitz des Museums . . .	47– 58
<i>Gizella CENNER-WILHELMB</i> : Illustrationen und Illustratoren des Werkes „Die Österreich – Ungarische Monarchie im Wort und Bild“	59– 77
<i>Ilona Ágnes KÖVÁRI</i> : Katalog der Photographien von Károly Koller I. (1867–1880)	79–114
<i>Ferenc TEMESVÁRY</i> : Beiträge zur Geschichte der Ungarischen Waffenfabrik III.	115–190
<i>Katalin KÖRMÖCZI</i> : Die hauptstädtischen Wohnungsverhältnisse und die Geschichte der „Wekerle“ Wohnsiedlung (1908–1945) II.	191–248
<i>Katalin F. DÓZSA</i> : Ungarische Trachten – Eine Sonderausstellung in Manchester und in New York	249–257
<i>István TAMÁS</i> : Über die Tätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1980	259–271

CONTENTS

<i>Ferenc SZAKÁLY</i> : On the boundary (The course of life of Miklós Barilovics of Huszt 1492–1537)	7– 25
<i>Eszter F. GÁT</i> : „...which instrument is called Viola di Gamba” Musical instruments of the viola type in the Hungarian National Museum	27– 45
<i>Ildikó ROSONCZY</i> : Letters of General Ernő Poeltenberg from Arad. New acquisitions of the Hungarian National Mu- seums	47– 58
<i>Gizella CENNER-WILHELM</i> : Illustrations and illustrators of the publication „The Austro–Hungarian Monarchy in Writ- ing and Pictures”	59– 77
<i>Ilona Ágnes KÖVÁRI</i> : Catalogue of the photographs of Károly Koller I. (1867–1880)	79–114
<i>Ferenc TEMESVÁRY</i> : Chapters from the history of the Hunga- rian Arms Factory III.	115–190
<i>Katalin KÖRMÖCZI</i> : Housing conditions in the capital and the State Housing Estate for Workers „Wekerle” (1908– 1945) II.	191–248
<i>Katalin F. DÓZSA</i> : Hungarian costume exhibitions in Manchester and New York	249–257
<i>István TAMÁS</i> : Account on the activity of the Hungarian National Museum in 1980	259–271

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. САКАЙ: На грани двух эпох. (Жизненный путь Миклоша Хусти Барилевича, 1492—1537)	7—25
Э. Ф. ГАТ: Музыкальные инструменты типа виолы в Венгерском Национальном музее	27—45
И. РОШОНЦИ: Письма генерала венгерской революционной армии Э. Полтенберга из г. Арад. Новые приобретения Венгерского Национального музея	47—58
Г. ЦЭННЕР-ВИЛХЕЛЬМБ: Иллюстрации и иллюстраторы работы "Австро-венгерская монархия в описании и картинах"	59—77
А. И. КЕВАРИ: Каталог фотографий К. Коллера (1867—1880), I.	79—114
Ф. ТЕМЕШВАРИ: Из истории Венгерского оружейного завода, III	115—190
К. КЕРМЕЦИ: Квартирный вопрос в венгерской столице и государственный рабочий квартал им "Векерле" (1908—1945) II.	191—248
К. Ф. ДОЖА: Выставка венгерских костюмов в Мэнчестере и Нью-Йорке	249—257
И. ТАМАШ: Отчет о деятельности Венгерского Национального музея за 1980 год	259—271

Szakály Ferenc

Határmezsgyén (Husztai Barilovics Miklós életútja, 1492–1537)

1537. március 15-én reggel – a korai időpont (7 óra) ellenére – meglehetősen népes gyülekezet verődött össze György deák nagyszőlősi (Ugocsa megye) házának elülső szobájában. A megjelenteket – az elhunyt özvegyének, nemes Bogdányi Erzsébetnek kérésére – Lőrinci János fia Benedek, a huszti Szent Adorján plébániatemplom papja, apostoli közjegyző hívatta össze néhai huszti Barilovics Miklós végakaratának kifürkészése és írásba foglalása végett.

A kihallgatás során Barilovics familiárisa, Illyés (más néven: Hadnagy) Mihály emondotta, hogy amikor halálának óráját közelíteni érezte, ura őt küldötte el Dénes hetényi plébánosért és Hetényi Ferenc deákért, akiket már korábban végrendelete tanúinak szemelt ki. Amikor a tanúk megérkeztek, kijelentette előttük, hogy mindennemű ingó és ingatlan vagyonát feleségére, Ferenc nevű fiára és – név szerint itt nem említett – leányaira hagyja. Hozzátette, hogy előző házasságából származó fiai (András és Kristóf), valamint leánya (Zsófia asszony) részére már korábban hagyatkozott: erre vonatkozó utasításai megtalálhatók a Mihály szigeti pap által papírra vetett testamentális levélben. Ezúttal is megemlítette azonban, hogy egyik huszti házát Andrásnak adta lakóhelyül, feleségének pedig meghagyta: a reá szállott hagyaték terhére vegyen Kristófnak két felszerszámozott lovat és egy farkasbőrrel bélelt subát, hogy az szolgálatba – a ráruházott dolgok összetételéből következően: katonai szolgálatba – állhasson. Barilovics második feleségére és tőle származott gyermekeire hagyta hetényi és velétei birtokait is, a lakóháznál levő disznócsorda harmadrészét viszont első házasságából való leszármazottainak rendelte átadni.

A két hetényi tanú – ezek június 1-én a szőlősi plébános házában tettek tanúvallomást – azzal egészítette ki Illyés minden részletében helyesen talált elbeszélését, hogy a hagyaték birtokokból, szőlőkből, ezüstdárgyak-

ból, ökrökből, igás és hátaslovakból állott. Mint kijelentették, Barilovics külön is kinyilatkoztatta előttük, hogy András fiának az ezüsthalmiból semmi sem jár, mert már addig is eleget széthordott belőle. A Velétén és Hetényben lakó zálogos jobbágyokról a végrendelkező megjegyezte, hogy amennyiben az eredeti tulajdonos értük a zálogösszeget letenné, özvegye köteles legyen azokat minden vonakodás nélkül visszabocsátani. Az úgyszintén Hetényben lakos Fejes András mindehhez még annyit fűzött hozzá, hogy az előző évben András az ő és Hetényi Ferenc közvetítésével próbálta meg rávenni apját, hogy ne az említett házat, hanem a mellette fekvőt – amelyben jelenleg Csele Mihály lakik – adományozza neki, közbenjárásuk azonban nem járt eredménnyel.¹

A tanúk előadásából egy meglehetősen átlagos 16. századi köznemesi gazdaság körvonalai rajzolódnak ki. Néhány részbirtok, zálogos jobbágytelek, szőlő, mezővárosi ház, ingóságként pedig némi ezüstnemű és állattalomány – ez minden, amin Barilovics két házasságából származó utódai – láthatóan nem a legnagyobb egyetértésben – megosztozhattak. Mindebből aligha sejthető, hogy a halál egy érdekes, sőt tulajdonképpen nagy ívű pályafutás végére tett pontot 1537 elején; olyanra, amely éppen különlegessége folytán nem kevés általános társadalomtörténeti tanulságot rejt magában.

Barilovics Miklós neve nem ismeretlen Jagelló-kori város-, illetve politikatörténetünk művelőinek körében. 15. századi mezővárosfejlődésünk monográfusa, Bácskai Vera egyenest az ő példáján illusztrálta „a vagyonosodó, kereskedelmi tevékenységének gyümölcseit ingatlanba fektető mezővárosi polgár pályáját”.² Az 1514-es magyar parasztháború újonnan rekonstruált eseménytörténetében pedig olyan, mezővárosban élő nemesként tűnik elénk, aki a nagy társadalmi földindulás heteiben is hű maradt az uralkodó osztály ügyéhez, emiatt komoly károkat szenvedett, utóbb pedig birtokadományban részesült.³ A Barilovics pályafutására irányuló megkülönböztetett figyelmet egy véletlenszerűség magyarázza: míg más, hasonló társadalmi állású személy életútját rendszerint legfeljebb néhány, innen-onnan összeszedezhető, sovány adat jelzi, addig Barilovics 1526 előtti működésének emlékét csak a Lónyay család levéltárában is tucatnyi oklevél őrzi, amelyekhez másunnan (főleg a leleszi konvent hiteleshelyi levéltárából) még továbbiak járulnak. Mindezek segítségével Barilovics pályáját csaknem félszázadon át – pontosabban 1492-től 1537-ig – kísérhetjük nyomon; az ilyfajta lehetőség nagy ritkaságszámba megy várostörténeti irodalmunkban. Ez indokolja, hogy – bár Bácskai Vera általában jól kiaknázta a tevékenységének 1526 előtti szakaszára vonatkozó, Lónyay-levéltárbeli adatokat – életútján még egyszer, immár ide vonva a Mo-

hács előtti működéséről máshonnan előkerült, illetve Mohács utáni adatokat is, végigtekintsünk.

Nagy kérdés, hogy Barilovicsot egyáltalán a mezővárosi polgárok köze sorolhatjuk-e, hiszen bizonyosan tudjuk: származása szerint *nemes* volt és több ízben *kincstári tisztviseleként* működött. Már az első, bizonyosan rá vonatkozó adat – II. Ulászló király 1495. március 1-én kelt adománylevele – is *nobilisként* emlegeti⁴, később pedig – legalább 1512-től fogva⁵ – gyakorta egyenest *egregiusnak* titulálják. Ez utóbbi jelző pedig arra utal, hogy Barilovics akkor már megkülönböztetett helyet élvezett a helyi feudális struktúrában, hiszen ez a cím az arisztokrácia bárói tisztséget viselt tagjait, a köznemesség hangadóit (pl. a királyi tanács választott köznemesi ülnökeit), a vármegyei középbirtokosokat és a tekintélyesebb familiárisokat illette.⁶ Barilovics mindvégig a *de Gorica* prédikátummal élt, s mivel a horvátországi Gorica zsupában igazolhatóan valóban létezett egy ilyen nevű nemesi család (amely alkalmasint az ottani Barilovics várról vette a nevét), bízvást feltehető, hogy e családból származott.⁷

II. Ulászló felesége, Anna királyné 1503-ban oklevelet bocsátott ki Barilovics Miklós és testvére, Jakab részére. Ebben királynéi hatalmánál fogva megnemesítette, felszabadította és a birtokain élő *királynéi prédiális* nemesek közösségébe iktatta őket („...de nostre reginalis potestatis plenitudine et gratia speciali generose duximus nobilitandos, libertandos, ymmo libertamus, nobilitamus, ac eosdem in numerum, cetum et catervam ceterorum nobilium nostrorum predialium ubicunque in bonis nostris commorantium aggregamus et connumeramus...”). Ugyanezen alkalommal megengedte nekik, hogy a Huszt határában levő folyón, amennyiben az mások sérelme nélkül történhet, egy malmot emeljenek, s egyszerűen – más királynéi prédiálisokhoz hasonlóan – felmentette őket mindazon földesúri adók és szolgáltatások alól is, amelyekkel huszti telkük, prédiумuk és felépítendő malmuk után neki mint földesasszonyuknak tartoznának. Sőt – ugyancsak más prédiálisai módjára – kivette őket a mezővárosi tanács joghatósága alól is.⁸

Ez a kedvezményezés látszólag a Barilovics-fivérek nemessége ellen szól, s azt a benyomást keltheti, hogy hősünk az elmúlt évek során önkényesen használta a nobilis titulust. Anna királyné 1503-as adománylevele mégsem bizonyít a Barilovicsok nemessége ellen. Azok a nemesek ugyanis, akik más úr fundusán éltek és gazdálkodtak, természetesen csakis akkor mentesülhettek az ott szedni szokott adók, egyéb járadékok és szolgáltatások alól, ha azok teljesítésétől a tulajdonos ilyen vagy olyan okból eltekintett. A mentesítés módja Huszton – s nyilván a királyné többi máramarosi mezővárosában is –

a királynéi prédiálisok sorába „emelés”, a mezővárosi magisztrátustól független prédiális testületbe való felvétel volt.⁹ Erről — és nem többről — tanúskodik a szóban forgó oklevél.

Bár egyelőre nem mernénk bizonyítotttnak tekinteni, nagyon könnyen elképzelhető, hogy a „mi” *Gorica*i előnevet viselő Barilovics Miklósunk azonos azzal a *Gorica*i Miklós nevű kúriai jegyzővel, aki 1492-ben az országbíró irodájában szolgált s néhány oklevelünkben vidéki jogügyleteknek a kúriából kiküldött hiteles tanújaként és intézőjeként tűnik fel, hogy aztán legott el is tűnjék e testület tagjainak sorából.¹⁰ A kúriai jegyzőség — mint azt Bónis György az e cím viselőit szinte leltárszerűen számba vevő könyvében megállapította — „a gyakorlati jogtudás elsajátításának központi műhelye” volt, s az itt dolgozva tanuló, majd innen kikerülő szakemberek szerte az országban kapósak voltak és jó kereseti lehetőségekre számíthattak.¹¹ Elsősorban persze a jogszolgáltatás területén kamatoztatták ismereteiket, de kerültek kúriai jegyzők a kincstári apparátusba is. Elég itt Tomori Pálnak — a későbbi kalocsai érseknek és alsó-magyarországi főkapitánynak — a példájára utalni, aki rövid kúriai jegyzősködés után (1492-ben, tehát Goricaival egyazon évben igazolható ottani működése) az erdélyi sókamarához lépett át.¹²

Bár Barilovicsot később sohasem említik pusztán a származási helyéből képzett vezetéknévvel, esetleges 1492-es kúriai jegyzősége pompásan beleilleszkednék abba a képbe, amit életútjáról — immár a biztosan rá vonatkozó adatok sorából — alább megrajzolhatunk. *Gorica*i Miklós, illetve *Gorica*i Barilovics Miklós azonossága ugyanis egyszerre két dologra is magyarázattal szolgálhatna. Egyfelől megokolná *Gorica*i hirtelen eltűnését a kúriából, másfelől pedig megindokolná, miként haladhatott oly gyorsan felfelé a máramarosi sókamaraigazgatás ranglétráján a származási helyétől oly messze vetődött ifjú, s azt is, miért mosolygott rá oly gyorsan, adományok formájában a királyi kegy. Feltételezett azonosságukat alátámasztja egy sor, életkoruk megbecsülését célzó megfontolás is. Mivel Barilovics pályáját még 42 esztendőn át nyomom követhetjük, neve első felbukkanásakor, 1495-ben 20–25 évesnél idősebb aligha lehetett. Ugyanennyire taksálhatjuk a kúriában 1492-ben szolgált *Gorica*i Miklós életkorát is; korábban aligha dolgozott ott, s az olyféle ügyeket, amelyekben őt eljárni látjuk, ekkortájt általában a hivatal újoncai végezték.

Ami mostmár Barilovics Miklós kincstári hivatalnokoskodását illeti, az — igaz, megszakításokkal — meglehetősen folyamatosnak tetszik. Ez valamivel első máramarosi említése, vagyis: 1495 előtt kezdődhetett. Ez évben ugyanis csebi Pogány Zsigmond máramarosi ispán és kamarás már azért állí-

tott ki nyugtató levelet számára, mert Barilovics mindazon tisztekről – főként a huszti faktorátusról és más ügyekről –, amelyekben *bizonyos idő óta* a királyné (Mátyás özvegye: Beatrix) és az ő megbízásából forgolódott, vele számot vetett („...de omnibus officiis suis, videlicet de factoratu nostro Hwzth et aliis quibuslibet per nos eidem a certis retrofluxis concessis, prefectis et deputatis, in quibus husquemodo in servitiis primum reginalis maiestatis et tandem nostris fideliter versatus fuisset et servivisset...”).¹³ Bár az oklevél, sajnos, nem részletezi, miről kellett Miklós úrnak számadást tennie, a helyből¹⁴, a kibocsátó személyéből és a folytatásból következik, hogy az említett faktorátus az itt folytatott sóbányászattal és sókereskedelemmel lehetett kapcsolatban.

Errefelé igazít egyébként II. Ulászló király 1495. március 1-én kibocsátott adománylevele is, amely Barilovicsot és az ő révén testvérét, Jánost két ház birtokába juttatta.¹⁵ Noha ez az adománylevél is csak általánosságban szól azokról a szolgálatokról, amelyeknek révén Miklós az adományt kiérdemelte, Pogány Zsigmond három nappal később kibocsátott – fentebb említett – nyugtája nem igen hagy kétséget afelől, hogy Barilovics sókamarai tisztségviselőként hívhatta fel magára a király figyelmét. Ezt a feltételezést csak megerősíti, hogy a szóban forgó házak egykori tulajdonosa maga is sókamarai alkalmazott – vicesigillator (helyettes sópecsétlő) – volt.¹⁶

Hogy a faktorátus milyen feladatokkal járt és hol helyezkedett el a sókamarai igazgatás hierarchiájában, egyelőre nehéz kihüvelyezni gyér bányászattörténeti irodalmunkból.¹⁷ Annál is inkább, mert a „factoratus” terminus technicus a legkülönbözőbb gyakorlati teendőket rejtheti magában. A II. Lajos király és Perényi Gábor ugocsai ispán között, a sóbányák igazgatása ügyében 1516. szeptember 12-én létrejött megállapodás ugyan megemlékezik e tisztségről is, vele kapcsolatban azonban mindössze csak annyit jegyez meg, hogy a királyi kincstartó és Perényi faktora „az élelmiszerekkel mindig csak közösen rendelkezzenek” és Perényi faktora a másik faktor tudta nélkül ne vehessen magához élelmiszereket. Ezek szerint a faktorok – nyilván inkább csak: egyik – feladata a sókamarai és bányászmezőgazdálkodás élelmezése lehetett.¹⁸

A faktorként szolgáló Barilovics 1495-ben tehát Pogány Zsigmond sókamaraispán familiárisa és ezen keresztül Beatrix királyné embere volt.¹⁹ II. Ulászló 1497-ben vette el elődje özvegyétől a máramarosi sóbányákat, s azokat Perényi Gábornak – a környék egyik legnagyobb földbirtokosának – adta zálogba bizonyos összeg fejében.²⁰ Úgy tűnik, a zálogbirtokos nem élt Miklós szolgálataival: a rá vonatkozó okleveles anyagban ugyanis nincsen olyan utalás, amely Perényi és Barilovics kapcsolatára utalna.

Legott ismét sókamarai szolgálatba állott azonban „hősünk” akkor, amikor a nemrégiben trónra lépett II. Lajos király 1516-ban Perényitől visszavette a sóbányákat. Az uralkodó 1522-ben éppen a máramarosi kamarák gondozásában („...in cura camerarum nostrarum Maromorusiensium...”) szerzett érdemeit jelölte meg annak okaként, hogy számára egy malom építését engedélyezte.²¹ A sókamarai szolgálat azonban ezúttal sem tartott valami sokáig. 1523 végén Mária királyné – 7000 forintért és 1500 forint ára sóért – őt esztendőre ismét bérbe adta a bányákat, ezúttal Ártándi Pál királyi tanácsosnak, akkortájt szerveződő „famiája” egyik oszlopos tagjának.²² Forrásainkban nincsen jele annak, hogy Barilovics Ártándi keze alatt is szolgált volna.

Hogy az 1516 és 1523 közti időszakban Barilovics milyen tiszteet töltött be a sókamarai igazgatásban, arról, sajnos, nem adnak felvilágosítást adataink.²³ Beosztása azonban aligha volt jelentéktelen, hiszen Barilovics több ízben is magára vonhatta az uralkodó és hitvese figyelmét, a mohácsi csatavesztés utáni években pedig egyenest a legmagasabb hivatalra emelkedett a máramarosi sókamaráknál, amelyet ott egy hozzá hasonló társadalmi állású férfiú egyáltalán elérhetett. Az akkortájt János király országrészéhez tartozó sóbányáknál 1531-ben is és 1532-ben is a *vicecomes*, az alispán tiszteét viselte.²⁴ Ez pedig annyit jelent, hogy az ő kezében futottak össze az itteni sóbányászat és sókereskedelem tényleges irányításának és ellenőrzésének szálai. Felette – a máramarosi ispán – ekkortájt egy András nevű olasz (Italus) volt, aki nyilván a magyarországi sóbányászatot kézben tartó Aluise Gritti érdekeit képviselte ott.²⁵ Barilovics munkáját számos, familiárisként emlegetett beosztott segítette: közülük – a végrendelet koronatanújaként szereplő Illyés (Hadnagy) Mihály mellett – az egyik „faktort és dienspensart”, szőlősi Szászfalusi Albert deákot ismerjük név szerint.²⁶

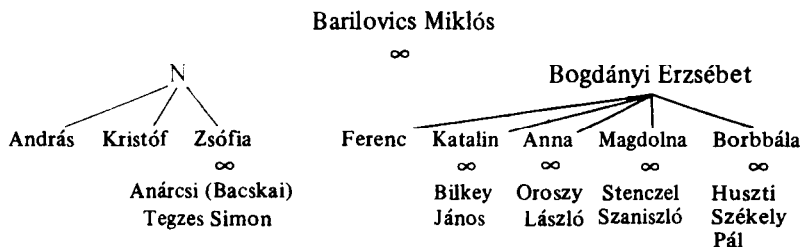
Barilovics Miklós – akinek szolgálatait II. Ulászló és II. Lajos királyok és hitveseik többrendbéli adománnyal viszonyozták – a fennálló feudális berendezkedés rendíthetetlen hívének bizonyult az 1514-es parasztháború e környéken meglehetősen viharos napjaiban is. Ezt ismerték fel és nyugtázták a máramarosi koronavárosok – Huszt, Visk, Sziget, Técső és Hosszúmező – bírái és paraszt-polgárai akkor, amikor automatikusan a másik oldalon állók táborába sorolták őt: a mozgalom idején bántalmazták, és súlyos károkat okoztak gazdaságában.²⁷ S ezt ismerte el II. Ulászló azzal, hogy egész sor – állítólag a felkelőkkel egy húron pendülő – máramarosi és ugocsai kisnemes birtokait neki adományozta. Barilovics érdemei felettébb nyomósak és szembetűnőek lehettek, hiszen az első között szerepelt, akik a paraszthábo-

rúban részt vett nemesek elkobzott javaiból részesültek. Még a felkelés megtorlására hivatott országgyűlés megnyitása előtt megkapta 5 kricsfalvi, 4 kövesligeti, 1 csománfalvi és 8 uglyai nemes részbirtokait.²⁸ Ezt az uralkodó december 4-én további 4 kricsfalvi, 1 kövesligeti és 2 vajnáki nemes birtokainak odaadományozásával toldotta meg.²⁹

A leleszi konvent mint területileg illetékes hiteleshely a következő év júliusának 20. és 21. napján meg is próbálta bevezetni őt e birtokokba, a tényleges birtokba vétel azonban sorra megghiúsult az érintett nemesek elmentmondásán.³⁰ Az e nyomán támadt perben, úgy tűnik, a birtokvesztésre ítélt nemeseknek sikerült bizonyítaniuk ártatlanságukat; legalábbis semmi jel sem mutat rá, hogy Barilovics e birtokokat valaha is használta volna.³¹

Nem kísérte nagyobb szerencse Barilovics más birtokszerzési kísérleteit sem. Dolhay Péter például 1523-ban ugyan zálogba vetette neki 50 forintért szurdoki, rozsályi, leordinai és ruszkovai részeit, de hamarosan visszaváltotta és egy másik nemesnek vallotta azokat a leleszi konvent előtt.³² Mint végredeletéből kitűnik, hasonló eredménnyel végződtek későbbi birtokvásárlásai is.

Ha azon hő vágya, hogy tőkáját nemesi ingatlanba fektesse, nem is teljesült, Barilovics az észak-kelet-magyarországi köznemesi társadalom tekintélyes tagjai sorába emelkedett. Leányai mindannyian a környékbeli nemes családok fiai közt találtak férjre (lásd a leszármazási táblázatot).³³ Maga a családfő életének utolsó esztendeiben hol Máramaros, hol pedig Ugocsa vármegye alispánjaként működött.³⁴

Az országnak születési helyével éppen átellenes pontjára vetődött horvát ifjú – kellő családi és birtokháttér nélkül – hűséges familiárisként, szorgalmas hivatalnoki munkával küzdötte fel magát részben a sókamarai ranglétrán, részben pedig a vidék köznemesi hierarchiájában, amelyen belül élete végén már kétségtávol az elismertek és hangadók sorába számított.

Mindez azonban pályafutásának csak az egyik oldala. Barilovics, úgy tűnik, lényegesen jobban beleforrt a máramarosi mezővárosok paraszt-polgári társadalmába, mint alkalmoszerűen ide vetődött köznemesi vagy polgári származású sókamarai hivatalnok-társai. Nemesak azáltal, hogy véglegesen letelepedett és mély gyökeret eresztett Huszton, hanem azáltal is – s elsősorban azáltal –, hogy részt vett, sőt az élen járt a mezővárosi termelési és árucserlehetőségek kihasználásában. Úgy is mondhatnók: nemes és kincstári tisztviselő létére a mezőváros legügyesebb és legeredményesebb paraszt-polgári vállalkozói sorába tartozott.

A fentebb ismertetett, 1514-es közjáték tanúságának dacára, a Husztra került horvát ifjú szorgalmával, leleményességével és munkabíráásával hamar kivívta a huszti magyar paraszt-polgár társadalom megbecsülését és elismerését. Csakis ők adhatták ugyanis neki – a számukra értelmetlennek tűnő és kimondhatatlanul hosszú Barilovics név helyett – azt a *Dolgos* ragadványnevet, amelyen okleveleinkben is gyakorta szerepel és amelyet később leszármazottai is oly nagy előszeretettel használtak.³⁵

Hogy Barilovics dolgosága az idők folyamán jelentős vagyont fialhatott, azt persze nagyban elősegítette az elsősorban a sókamarai szolgálat miatt rá-rámosolygó királyi kegy. Királyi adományként jutott két – mint a végrendeletből kitetszik: egymás mellett fekvő – huszti házához és azokhoz a tartozékokhoz is, amelyek a mezőváros határában e telkekhez járultak. Az elsőt 1495-ben Borothei Bálint magvaszakadta folytán kapta II. Ulászló királytól egy nagybányai házzal együtt, amelyet – mivel később már nem szerepel ingatlanai között – utóbb nyilván áruba bocsátott. Miután az egykori birtokos Pál deák nevű testvérét, aki nyilván maga is igényt emelt az örökségre, kielégítette belőle, e házat háborítatlanul birtokolta haláláig.³⁶ Ugyancsak némi huzavona után biztosítottá magának a másik huszti ház nyugodalmass birtoklását is. A házat egy huszti polgár lakta, aki 1502-ben – örökös hátrahagyása nélkül – hunyt el, mire hagyatékát a király Barilovicsra testálta. Az új tulajdonos már éppen hozzáfogott a ház helyreállításához, amikor az elhunyt egyik rokona megtámadta a birtokjogát. Csak miután ezt a jogigénylőt kifizette, jutott a fülébe, hogy a néhai tulajdonos a házat – a lelke üdvéért celebrálandó misék fejében – végrendeletileg egy bizonyos papra hagyta. Bár véleménye szerint a ház oly elhanyagolt állapotban volt, hogy 20–25 forintnál többet nem ért s ilyen összegből semmilyen pap nem élhet meg, Miklós úr, lelke megnyugtató végett, az esztergomi szentszéki bírósághoz fordult ítéletért. Ott kijelentette, hogy a ház valós becsértéke alapján – alamizsnául az elhunyt lelki üdvéért – hajlandó bizonyos összeget fi-

zetni. Ferrarai Amadé, Bakócz Tamás esztergomi érsek vikáriusa úgy döntött, hogy Barilovics fizessen 30 forintot s abból három esztendőn át meghatározott napokon tartsanak gyászmisét az elhunyt lelki üdvéért.³⁷

Az utóbbi házhely, a rajta levő épület omlatag állapota dacára, feltehetően értékes lehetett, ha Barilovicsnak megérte, hogy egyszer 40 forintot, másszor ismeretlen összeget fizessen érte. S ez tűnik ki abból is, hogy – igaz, saját, nyilván túlzó becslése szerint – 300 forintot költött helyreállítására. Olyan összeget, amelyért másutt jeles épületeket lehetett vásárolni.³⁸ A tulajdonos és népes családja csak az egyik – talán az utóbb említett – házat lakta, a másikban végrendelkezése idején bérlő tanyázott.

Hiába volt azonban kezén két egybefüggő telek, az egyre növekvő Barilovics-gazdaság bérései és épületei ezeken sem fértek el. Ezért Barilovics 1512-ben kieszközölte a királynál, hogy egy további – pusztá, építmény nélkül álló – telket is használatba vehessen. A királyi adománylevél ezen – immár harmadik – huszti telekre is kiterjesztette azt a mentességet, amit Barilovics házai és telkei után 1503 óta élvezett.³⁹

Miklós úr termelő tevékenységének súlypontja – a környék mezőgazdasági struktúrájának megfelelően – a szőlőművelésre esett. Pusztán Nagyszőlős mezőváros három szőlőhegyén 16 darab – pénzen szerzett – szőlőjéről tett bevallást 1515-ben. Ezek közül 7 a tiszai promontoriumon feküdt:

Az elsőt, amely éppen saját Móre Szőlő nevű darabja – tehát saját tizenhetedik szőlősi szőleje – mellett, nyugatra helyezkedett el, Lisztés István szőlősi polgártól vásárolta 12 forintért. A másodikat 13 forintért Szabó Mártontól, a harmadikat 20 forintért Antal Mátétól, a negyediket 31 forintért Hencsi Kelémen özvegyétől, az ötödiket 10 forintért Vince Ambrustól, a hatodikat húsz forintért Fodor Simontól, a hetediket pedig 20 forintért Kovács Jánostól (valamennyien szőlősi lakosok) szerezte meg.

A Kuprusin nevű promontoriumon levő négy szőlőjéhez a következőképpen jutott: Az első – „kerezthyen kanap vinea” nevezetű – szőlőt 45 forintért vette meg, a második újhelyi Benedek Balázs özvegyétől 21, a harmadik Jékel Pétertől 26 forintért, a negyedik Georg Tamás szőlősi polgár fiától, Péter paptól 28 forintért került hozzá.

Az Oroszhegy nevű szőlőhegyen öt szőleje volt. Itt lehetett egy tagban a legnagyobb szőleje is; ezt Sáfár Ambrustól nem kevesebb mint 66 forintért szerezte. A huszti Szent Erzsébet templom oldalában levő Szent Mihály kápolna szőlejének bérleti jogát Szívós Balázs engedte át neki 8 forintért. A harmadik oroszhegyi szőlőt Gyakfalusy Jánostól 15, a negyediket Doby Antaltól 20, az ötödiket pedig Böjthe Jánostól 17 forintért vette. (Meg-

jegyzendő persze, hogy csak a szóban forgó szőlők birtokjoga szállott rá, s utánuk nyilván adóznia kellett Szőlős város földesurának, ez idő szerint Perényi Gábornak.)⁴⁰

A 16 darab szőlő megszerzése Barilovicsnak összesen 372 forintjába került. Mivel a megvásárolt darabok jórészt egymás mellett (vagy legalábbis egymás közelében) helyezkedtek el, nyilvánvaló, hogy Barilovics – a termelés racionalizálása érdekében – szőlőhegyenként nagyobb egységek kialakítására törekedett. Mint ahogy nyilvánvaló az is, hogy ezt az egyre terébélyesedő bortermelő gazdaságot nem maga a gazda, hanem vincellérjei művelték-kezelték.

A kisebb „nagyüzemmel” felérő Barilovics-borgazdaság persze nem családi fogyasztásra, hanem piaci értékesítésre termelt. Nem csoda hát, hogy Miklós úr szükségképp hamarosan szűknek kezdte érezni azokat a kereteket, amelyek közé a borkereskedelmet a városi szokásjog szorította. Huszton a következőképpen alakult a polgári borkimérés rendje: mielőtt a borosgazda a kocsmalást megkezdte és annak jelét házára kitette volna, bizonyos mennyiséget a bírónak kellett beszolgáltatnia, aki azt megkóstolván az árat meghatározta („...quamvis oppidum nostrum Hwzth et per consequens inhabitatores eiusdem in educillandis et propinandis vinis talem habuerint ab antiquo consuetudinem habeantque ex ipsis vinum impresenciarum: ut quicumque ex ipsis vinum initiare et educillare voluerit, antequam inciet et signum exponat, iudici significet et solitam mensuram de huiusmodi vino educillando ad gustandum illi porrigat et scitu annuentiaque atque permissione iudicis illud inciet et eo pretio, quo illo idem limitaverit, educillare debeat...”). Jódarabig Barilovics is e szokáshoz tartotta magát. Mivel azonban később úgy érezte, hogy a túlságosan magasán megállapított szabott árak akadályozzák borkereskedése felvirágoztatásában, a királyhoz fordult mentesítésért. II. Lajos 1517-ben meg is engedte neki, hogy nobilitált házában, a fenti eljárás mellőzésével, akár alacsonyabb áron is árusíthasson, mint a többi polgár.⁴¹

Akárcsak a bortermelés és -kereskedelem területén, ugyanezek a kockázattól sem riadozó vállalkozói vonások jellemzik Barilovics másik fő tevékenységi körét, a *malomipart* is. Jelenlegi ismereteink szerint Miklós gazda 1503 és 1522 között nem kevesebb mint három malmot épített a Huszt környéki vízfolyások mentén, mindannyiszor megszerezve ahhoz az uralkodótól az adómentességet is. A huszti Kis Nagyágon forgó malma 1503 és 1508 között készült el⁴², a Farnaspatak száldobosi szakaszán 1514-ben⁴³, a Técsőpatak técsői partján pedig 1522-ben⁴⁴ kapott engedélyt malomépítésre.

A malmokat nyilván vagy bérbe adta, vagy pedig fizetett alkalmazottaival kezeltette. Barilovicsnak a borkereskedésben és a malomiparban nyert sorozatos kiváltságai természetszerűleg sértették a környékbeli mezővárosok és falvak lakóinak érdekeit. Nem csoda hát, hogy a parasztháború zavarait kihasználva – gazdaságon kívüli eszközökkel – igyekeztek törleszteni azzal szemben, aki több ízben éppen gazdaságon kívüli eszközök bevezetése révén tett szert termelési-értékesítési előnyökre velük szemben.

Barilovics pályaképében a kincstári szolgálatban forgolódó, nemesi származású értelmiségi és a mezővárosi parasztpolgár vállalkozó vonásai keverednek. Mindezek alapján Barilovics Miklóst joggal sorolhatjuk akár az egyik, akár a másik társadalmi csoport tagjai közé. Annál is inkább, mert tevékenységének két oldala kölcsönösen erősítette egymást. Bizonyos, hogy nemesi származása – esetleg valamilyen személyi összeköttetés közbejöttével – nagyban hozzásegített ahhoz, hogy a valószínűleg koldusszegény horvát ifjú a mindenkori sókamaraispánok familiárisaként megélhetésre és előrehaladási lehetőségeire lelt új lakóhelyén, Máramaros megyében. Az általa meglehetősen folyamatossággal betöltött hivatalok viszont nagyban megkönnyítették, hogy ott gyökeret ereszthetett és olyan termelői, feldolgozói és kereskedelmi vállalkozásokba kezdhetett, amelyek másutt is, itt is a mezővárosi parasztpolgárok megtollasodásának, sőt felemelkedésének rugójául szolgáltak. Ugyanakkor pedig az a tekintély és vagyon, amelyet Barilovics – más parasztpolgárok módjára – magának a termelői és kereskedelmi vállalkozások révén felhalmozott, vissza is hatott társadalmi felemelkedési lehetőségeire. Nyilván nagy szerepe volt például abban, hogy hősünk mind a sókamarai igazgatásban, mind pedig a vármegyei közeletben eljutott odáig, ameddig egy hozzá hasonló sorú köznemes egyáltalán eljuthatott.

Barilovics példája – számos, kincstári szolgálatban forgolódó, esetleg nemes származású vagy éppen annak révén nemessé vált budai és pesti polgár példájához hasonlóan⁴⁵ – arra figyelmeztet, hogy a társadalmi osztályok és rétegek törésvonalai mentén – mintegy határmezsgyén – elhelyezkedő átmeneti típusok jóval nagyobb figyelmet érdemelnek, mint amennyit nekik a kutatás eddig szentelt. Elsősorban azért, mert arra utalnak, hogy a magyar feudalizmus rendje közel sem volt olyan zárt, hogy az átmozgásokat lehetetlenné tette volna, másodsorban pedig azért, mert tanúsítják, hogy a felemelkedés főként azoknak sikerülhetett, akik mind a termelés, mind pedig a társadalmi érvényesülés „liftjeit” egyszerre használni tudták.

Végrendeletéből úgy tűnik, Barilovicsnak végülis nem sikerült tőkéjét számottevő nagyságú nemesi ingatlanban teaurálnia; vagyona – talán a

sok gyerek kezén — szétporlott, leszármazottai visszacsúsztak oda, ahonnan apjuk jó negyven esztendő előtt elindult: a mindennapos megélhetési gondokkal küszködő, néhány jobbágyon élőködő, egymást állandóan pereskedéssel zaklató kismesek sorába. Ez azonban nem bizonyíthatja, hogy a felemlkezésnek Barilovics által kipróbált útja általában is járhatatlan volt.

JEGYZETEK

1. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). P.450. Lónyay család levéltára. 10. csomó. XXXVII. Fasc. N° 17. Tanúk: Huszti Pál viceplébános, Szőcs Tamás és Lázár Ferenc káplánok, Szőlősi György és János deák.
2. *Bácskai V.*, Magyar mezővárosok a XV. században. (Bp. 1965.) (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.) 118. és uő. A mezővárosi fejlődés kérdései a XV. században. (Kézírtos kandidátusi disszertáció) 170–172.
3. *Barta G.* – *Fekete Nagy A.*, Parasztháború 1514-ben. (Bp. 1973.) 52., 175–176., 220., 249. és 256.; Itt szeretnék köszönetet mondani *Bácskai Verának*, hogy e téma újbóli feldolgozásához hozzájárult, és *Barta Gábornak*, hogy a Barilovicsra vonatkozó 1526 utáni adatokra figyelmemet felhívta.
4. OL Mohács előtti (diplomatikai) gyűjtemény (a továbbiakban: Dl.) 84 573
5. OL Dl. 84 617.
6. *Kubinyi András* recenziója. Századok 107(1973) 753–754.
7. *Lopasić, R.*, Cetin. Mjetopis i poviest grada, Književnik III. 477–495. Kivonata közölve: *Margalits E.*, Horvát történelmi repertórium. II. (Bp. 1902.) 563.
8. Buda, 1503. nov. 23. OL Dl. 84 585. („Relatio propria ad instantiam domini Joannis Tharczay comitis camerarum”); „in quovis scilicet idem Nicolaus per serenissimam condam dominam Annam reginam, consortem nostram carissimam nobilitatus esse dicitus” – mondja róla II. Ulászló király is a leleszi konventhez intézett iktatóparancsában. Buda, 1508. ápr. 12. OL Dl. 84 597.
9. A prédiálisokról általában: *Csizmadia, A.*, Die Rechtslage der Predialen und Predialenstühle in Ungarn. Festschrift Hans Lentze. (Innsbruck 1969) 95–116. és uő. A szekszárdi prédiálisok és utódaik a feudális korban. Tanulmányok Tolna megye történetéből 3 (1972) 5–48.
10. *Géresi K.*, A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. III. Oklevelek és levelezések, 1491–1600. (Bp. 1885). 10.; *Bónis Gy.*, Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. (Bp. 1971) 400. 23. jegyzet.
11. I.m. 403–404.
12. *Szakály F.*, Tomori Fál emlékezete (Halálának 450. évfordulójára). Új írás 1976: 9. 93.
13. Huszt, 1495. márc. 4. OL Dl. 84 575.

14. *Bélay V.*, Máramaros társadalma és nemzetiségei a megye betelepedésétől a XVIII. század elejéig. (Bp. 1943).
15. Verőce, 1495. márc. 1. („Relatio Laurentii Bradacz cubicularii regie maiestatis”) OL Dl. 84 573.
16. Huszt, 1495. okt. 22. Paulus literatus frater condam Valentini vicesigillatoris de Voroth nyugtája a Barilovics Miklós, János és Jakab részére, OL Dl. 84 578.
17. Erre lásd: *Iványi B.*, A királyi sóbányakamara szervezete a középkorban. (Bp. 1911) passim; *Ember Gy.*, Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (Bp. 1946) (Magyar Országos Levéltár kiadványai) 494–500.
18. *C–r.*, A máramarosi sóbányák II. Lajos trónraléptekor. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4(1897) 140.
19. Pogány Zsigmond – aki korábban Beatrix királyné aulicus volt – 1492 és 1493 fordulóján került a máramarosi kamarák élére. *Berzeviczy A.*, Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. (Bp. 1914) (Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria XXXIX.) 249–250., 263. és 284.; Könnyen elképzelhető, hogy Barilovics Pogánnyal együtt került Máramarosba, ami részben bizonyos mértékig megerősítené Gorica Miklós és gorica Barilovics Miklós azonosságát, részben pedig megadná Barilovics Husztra kerülésének többé-kevésbé pontos időpontját is.
20. *C–r.*, i.m. 139.
21. Buda, 1522, febr. 20. OL Dl. 84 644.
22. Ártádinak – aki egyszersmind megkapta a huszti várat, a rónai kastélyt és az összes sókamarákat is – a 7000 forintot két egyenlő részletben Szent Jakabkor (júl. 15.), illetve Szent Pál megtérésekor (jan. 25.) kellett letennie. Az 1500 forint értékű sóból 1000 forint értékűt akkor kellett beszolgáltatnia, amikor az első szállítmányok a poroszlói kamarába érkeznek, a fennmaradó 500 forint értékű só a huszti vár fenntartására kellett fordítania. A már kivágott és a Tiszához szállított sókról számadást kell készítenie; ezek felével szabadon rendelkezhet, s ha kívánja, a másik felét is magához válthatja (100 darabot 1 forintért). Amennyit most elhasznált, a bérlet lejártakor annyit kell visszaadnia, a többi, távoztakor ott talált kivágott só a fenti, 1 forintos 100 darabonkénti áron veszik majd át tőle. A visszabocsátáskor a sószállító hajókon ugyanannyi élelmet köteles hagyni, amennyit azokon most talál. A királyné kijelentette, hogy amennyiben országos háború vagy nem várt áradás támadna, Ártádin kártérítését magára vállalja. Pozsony, 1523. dec. 22. Mária királyné. OL Dl. 32 598.
23. Mária királyné 1522-ben „veluti servitorem nostrum” veszi különös pártfogásba. Prága, 1522, júl. 10. Wolfgang Prunner máramarosi ispánhoz és kamaráshoz. OL Dl. 84 645.

24. *Barta G.*, Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534). Történelmi Szemle 14 (1971) 303. 91. jegyzet; Pozsony, 1554. aug. 28. I. Ferdinánd király ítéletlevele. OL Lónyay cs. lt. 10. csomó. XXXVII. Fasc. N° 17.
25. *Barta G.*, i.m. 303.
26. OL Lónyay cs. lt. 10. csomó. XXXVII. Fasc. N° 17.
27. Buda, 1515. márc. 13. II. Ulászló a nevezett városokhoz. OL DI. 84 624. („Relatio Ladislai episcopi Vaciensis”); Buda, 1519. szept. 25. II. Lajos Pogány Zsigmond máramarosi ispánnak és kamarásnak. Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Majorem partem collegit *Antonius Fekete Nagy*. Ediderunt *Victor Kenéz* et *Ladislau Solymosi* atque in volumen redigít *Geisa Érszegi*. (Bp. 1979) (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. Series II. N° 12.) 465–466. N° 356. („Commissio propria domini regis”)
28. Buda, 1514. szept. 9. II. Ulászló. I.m. 225–226. I. N° 187.
29. Buda, 1514. dec. 4. II. Ulászló. I.m. 295–296. I. N° 215.
30. I.m. 351–355. N° 251–252.
31. *Barta G.*–*Fekete Nagy A.* i.m. 174–176.
32. *Petrovay Gy.*, A Dolhay-család eredete, leszármazása és története (1366–1708.) Turul 11 (1893) 173.; 1524-ben két újlaki (Ugocsa m.) prédiális sessió volt nála zálogban. OL DI. 38 466.
33. *Petrovay Gy.*, A Bilkeyek (1338–1711). Turul 12(1894) 81.; Érdekes, hogy Székely Pál eredetileg Barilovics Zsófia nevű lányának kezére pályázott, sőt azt – az apa beleegyezése nélkül – el is jegyezte. Ezért Barilovics 1520-ban bontópert indított Márton huszti plébános előtt. Ennek kiadványa 1520. dec. 31-én kelt. OL DI. 84 639.
34. Sásvár, 1535. nov. 23. OL P.511. A Nagydai család verbói levéltára; Vö. még a 24. jegyzetben idézett forrásokkal!
35. Például OL DI. 84 584 (1503) és 84 645 (1522). Leszármazottai is inkább a Dolgos, mint a Barilovics nevet használták.
36. OL DI. 84 573 (a 15. jegyzetben idézett oklevél) és OL DI. 84 578 (a 16. jegyzetben idézett oklevél).
37. Esztergom, 1503. nov. Ferrarai Amadé. OL DI. 84 584.
38. *Nyári A.*, A modenai Hyppolit-códexek. Századok 8(1874) 7–9.

39. Buda, 1512. jún. 10. II. Ulászló. OL Dl. 84 617. („Relatio egregii Ladislai Zalkany secretarii regii”)
40. Szőlős, 1515. jan. 1. Kothyo András és Kovács Orban bírák, 12 esküdt és 24 vén. OL Dl. 84 623.
41. Buda, 1517. júl. 13. OL Dl. 84 631.
42. Lásd a 8. jegyzetben idézett okleveleket.
43. Buda, 1514. nov. 30. II. Ulászló. OL Dl. 84 662. („Relatio egregii Ladislai episcopi Vaciensis”)
44. Buda, 1522. febr. 20. II. Lajos. OL Dl. 84 644.
45. *Kubinyi A.*, A kincstári személyzet a XV. század második felében. Tanulmányok Budapest múltjából 12(1597).

Am Grenzrain (Lebensweg von Miklós Barilovics von Huszt 1492–1537)

Die Studie stellt den Lebensweg des Adligen Miklós Barilovics dar – auch unter dem Namen Dolgos bekannt – eines Bürgers des Marktfleckens Huszt (im Komitat Máramaros), um zu beweisen, dass die innere Struktur des ungarischen Feudalismus im Spätmittelalter nicht so streng geschlossen war, um eine Fluktuation zwischen den Klassen auszuschliessen, und dass eine Gruppe des ungarischen Kleinadels die Fähigkeit besass, die Vermögenserwerbmöglichkeiten der Warenproduktion und des Warenaustausches um den Marktflecken auszunutzen.

Barilovics stammte aus dem Komitat (Župa) Gorica in Kroatien und übersiedelte nach Ungarn; seine Familie nannte sich offensichtlich nach der Barilović-Burg in Gorica. Er begann seine Amtslaufbahn in Ofen, in der königlichen Kurie; in den Quellen findet man seinen Namen zuerst 1492 als Miklós Gorica, Notar in der Kanzlei des Landesrichters. Aus dieser „Werkstatt für Aneignung der praktischen Jurisprudenz“ ging er in den Apparat der Kammerverwaltung über. In der Salzkammer von Máramaros nahm er eine Stellung an und bekleidete bis zu seinem im Jahre 1537 erfolgten Tode zu jeder Zeit, wenn die Kammer der Königin angehörte oder in Zentralverwaltung gelang (zwischen 1493 und 1497, 1516 und 1523, und nach 1526). In den Jahren 1531 und 1532 war er als *vicecomes* der zweite Mann nach dem italienischen *comes camerarum*, ernannt von dem Gouverneur Gritti. Zur Anerkennung seiner wertvollen Dienste bei der Salzkammer erhielt er vom Jahre 1495 an zahlreiche königliche Schenkungen. 1503 wurde er von der Königin Anna in den Stand ihres Prädialadels erhoben, wodurch er mit seiner Familie von den Grundsteuern befreit wurde.

Barilovics errang teilweise eben durch seine Ämter eine vornehme Stelle in der kleinadeligen Gesellschaft der Gegend; von 1512 an wurde er in den Urkunden mehrmals als *egregius* erwähnt. Auch in den heissen Tagen

des Bauernkrieges von 1514 benahm sich Barilovics als unerschütterlicher Anhänger der bestehenden Gesellschaftsordnung, weshalb er von den Bauern-Bürgern von Huszt, Visk, Sziget, Técső und Hosszúmező auch tödlich miss-handelt wurde und auch schwere materielle Schaden erlitt. Der König be-lohnte ihn jedoch für seine Treue mit dem konfiszierten Grundbesitz mehrerer Kleinadeligen der Gegend. Diese Grundstücke konnte er aber wegen den Widerspruch und der Rechtfertigung der Betreffenden nicht in Gebrauch nehmen, es hat auch den Anschein, dass auch seine anderen Versuche, Güter zu erwerben, erfolglos waren. Er verlor seine als Pfand erworbenen Güter der Reihe nach und vor seinem Tode verfügte er nur noch über eine kleine Anzahl von Leibeigenen. Trotzdem verheiratete er seine Tochter mit den Söhnen von Grundbesitzerfamilien aus der Gegend; in den letzten Jahren seines Lebens war er als Vizegespan des Komitats Ugocsa tätig.

Dies alles ist aber lediglich eine Seite seiner Tätigkeit. Barilovics hat wesentlich tiefer Wurzel geschlagen in der bäuerlich-bürgerlichen Gesellschaft der Marktflecken im Komitat Máramaros, als eine Gefährten im Salzkammeramt, die zumeist nach ihrer Amtszeit wegzogen. Er siedelte sich endgültig in Huszt an, wo er auch zwei Häuser besass, nahm an der Ausnützung der Produktions- und Warenaustauschmöglichkeiten des Marktfleckens teil, und war sogar eine führende Persönlichkeit auf diesem Gebiet. Man könnte ja auch sagen, dass er trotz seines Adelsstandes und des Kammerbeamtentums zu den bedeutendsten bäuerlich-bürgerlichen Unternehmern gehörte. Auch überragte er sie noch in Fleiss, Findigkeit und Leistungsfähigkeit, deshalb erhielt er von seinen Gefährten den auch in den Urkunden öfters erscheinenden Namen „Dolgos“ (arbeitsam) statt seinem Familiennamen Barilovics, der für sie unverständlich und schwer auszusprechen war.

Der nach dem Marktflecken Huszt verschlagene kroatische Adelige liess sein vermutlich bedeutendes Kapital in erster Linie im Weinbau, Weinhandel und in der Mühlenindustrie zirkulieren. 1515 wurden unter seinem Namen bloss im Marktflecken Nagyszőlös 17 Weingärten zusammengeschrieben; für 16 bezahlte er als Kaufpreis 372 Gulden. Eine Urkunde des Königs Ludwig II aus dem Jahre 1517 zeugt von seinem Weinhandel; der König genehmigte ihm seinen eigenen Wein zu Hause billiger auszuschenken, als es vom Schulzen des Marktfleckens angeordnet wurde. An den Wasserläufen in der Umgebung von Huszt besass er drei Mühlen; diese wurden offenbar von bezahlten Angestellten bedient und inbetriebgehalten.

In seinem Lebensbild vermischen sich die Züge eines im Kammerdienst tätigen Fachintelligenzlers adeliger Herkunft mit jenen des Bauern-

Bürgers eines Marktfleckens. Seine adelige Abstammung – vielleicht auch irgenwelche persönliche Beziehungen – half gewiss dem wahrscheinlich bettelarmen kroatischen Jüngling, als Familiaris der jeweiligen Salzkammergespanen an seinem neuen Wohnort im Komitat Máramaros Unterhalt und Fortkommen zu finden. Die Ämter, die er fast ununterbrochen bekleidete, erleichterten ihm im Marktflecken Wurzel zu schlagen und solche Produktions-, Verarbeitungs- und Handelsunternehmen aufzunehmen, die den Bauern-Bürgern des Marktfleckens die Bereicherung oder auch den Aufstieg ermöglichen konnten. Das Ansehen und das Vermögen, welche Barilovics anderen Bauern-Bürgern ähnlich sich durch Weinbau und Handel verschaffte, wirkten auf die Möglichkeiten seines gesellschaftlichen Aufstiegs zurück. Sie spielten offensichtlich eine wichtige Rolle darin, dass er sowohl in der Salzkammerverwaltung, als auch im öffentlichen Leben des Komitats soviel erreichen konnte, was für einen Kleinadeligen überhaupt möglich war.

„. . .mőly musika fiola gambának
hivattatik. . .”

Régi vonós hangszerek a Magyar Nemzeti Múzeumban

„Fő musika hegedüst, lantost, ki theorbat is verjen, cométistát szerezni kegyelmed ne feletkezzék dolgai közt” – írja Bethlen Gábor 1620. március 21-én gr. Thurzó Imrének, a fejedelem prágai követének. Hat héttel később Thurzó örömmel jelenti, hogy „szerzett egy jó mesterséges öreg hegedőn musikáló musikást, mőly musika fiola gambának hivattatik”.¹

A magyarországi főúri udvar zenei életének dokumentumai levelezések, számadáskönyvek ránkmaradt példányai pezsgő zenei életről tanúskodnak. A zenekedvelő főurak figyelemmel kísérték az európai központok zenei életét, s egy-egy jó muzsikus megszerzéséért nagyobb anyagi áldozattól sem riadtak vissza. Követeik útján tárgyalásokat folytattak neves hangszerjátékosokkal, hogy udvaruk számára őket megnyerjék.² E dokumentumokban – néhány ritka kivételtől eltekintve – nem különíthetők el pontosan az egyes vonós hangszerek. A régi számadáskönyvekben, leltárak felsorolásaiban szereplő „hegedű” és „öreg hegedű” megjelölés bizonyára a viola da braccio és a viola da gamba hangszerekre is vonatkozott.³

A különböző méretű, húrszámú és játékmódú vonós hangszereket közös építési jegyeik, hangolásuk és tartásuk szerint ún. családokba soroljuk. A játékmódra utaló elnevezéssel megkülönböztetjük egymástól a láb közé szorítva megszólaltatott, viola da gambákat és a karon játszott ún. viola da braccio-kat. A da braccio hangszereknek, nem csak a tartása, hanem legtöbbször hangolása és építési formája is eltér a viola da gambáktól. A karon játszott hangszerek közül akusztikai és játéktechnikai okokból a mai hegedűhöz hasonló formájú, domború hátú, négyhúros, kvint hangolású hangszerek váltak be.

E dolgozatban a Magyar Nemzeti Múzeum azon viola da braccio és viola da gamba jellegű hangszereit ismertetjük, melynek építési jegyei *eltérnek* a mai hegedű formájától.

E hangszerek a felső negyedben tompa szögben hajlított háttal készültek, fedő lapjuk domború, kávéi viszonylag szélesek (1. kép) melyek egyes szögben kapcsolódnak a nyakhoz. A hangnyílások pióca vagy lángnyelv formájúak, esetenként C betűre emlékeztetnek (2. kép). Hat, ritkábban öt vagy hét játszóhúrja lant hangolású, vagyis kvartok közepén egy terccel. Építéséhez használt anyagok a vonós hangszereknél bevált fenyő és jávorfa, a fogólap és a szerelés leggyakrabban ébenfából készült, de használtak körtefát, puszpángot, cédrust, kőrisfát és diófát is. A hangolókulcsokat magába foglaló kulcsszekrény általában figurális díszítményben (leggyakrabban női fej) végződik. A viola da gambánál a fogólapon az egyes hangok lefogását ún. kötések (Bund) könnyítik meg. Hangja a mai vonós hangszerekéhez viszonyítva halkabb, fátyolosabb. A különböző méretűre ill. hangmagasságúra készített hangszerek a diszkanttól a kétméteres nagybasszusig, ún. családót alkotva adták a reneszánsz és a korabarokk együttesek vonós tónusát.

Az ismertetett építési jegyeket magukon viselő viola da bracciók zenei jelentősége kisebb volt, fátyolos hangjuk nem érvényesült eléggé a zenekarban. Praetorius⁴ ismerteti könyvében, legalább is nevében – ezt az alapítást, de ezen a négyhúros hegedűt érti „Viola, Viola de bracio: Item violino de braccio” de a későbbi, XVII. századi szerzők (Mattheson, Leopold Mozart stb.) is brácsát, alt hegedűt értenek a kifejezés alatt.

A győri Katedrális kottagyűjteményében őrzött egyik H. Haura kottaszólamai között található a „viola di braccia” megjelölés. Vajon ez csak egy gondosabb megjelölése a mélyhegedűnek, vagy talán a lapos hátú violára gondolt mégis a szerző?⁵ A viola da bracciók több méretben készültek. A Magyar Nemzeti Múzeum hangszergyűjteményében egy eredetileg hat húros discant viola da braccio található (3, 4. kép).

Az alt viola da bracciók egyik gyakrabban előforduló változata gyűjteményünkben is három darabbal képviselteti magát. Ezeknél a hangszereknél a vonóval megszólaltatható, ún. játszó bélhúrok alatt vékony fémhúrok is található, melyek játék közben rezgésbe jönnek. Hangjuk külön nem hallható, de az együttrezgés a hang karakterét megváltoztatja, csengőbbé teszi. E sokhúrú hangszereket, állítólag behízelgő, kellemes hangjuk miatt, viola d'amorenak nevezik. „Ein angenehmes Kammerinstrument” állapítja meg róla G. Albrechtsberger.⁶ A viola d'amore szóló hangszer volt, elsősorban Dél-Németországban, Franciaországban, Olaszországban és Ausztriában terjedt el, de tudunk magyarországi használatáról is.⁷ E hangszercsoport azon tagjait, melyeknél hét játszóhúr és tizennégy együttrezgő húr van, Leopold Mozart Violinschule⁸ című művében Englisches Violet névvel különbözteti meg, megjegyezve, hogy e hangszerek, számos húrjuk következtében, sokkal erő-

sebb hangúak mint a viola d'amore (5., 6., 7. kép). A viola d'amore többféle hangolásban készült. (L. Mozart: „Dieses Instrument leidet viele Verstimmung”) Hangolása a leggyakrabban a D-dúr hármashangzat: (A), d, a, d, fisz, a, d. Az együttreztgő húrokat ugyanerre a magasságra, vagy egy oktávval magasabbra hangolták.

A gyűjtemény egyik érdekessége a viola formájú pochette d'amour (9. kép). A diófa káva hegyesedő formában kapcsolódik a nyakhoz, a tető fenyőfából készült, kissé domború. A hanglyukak kigyót formáznak, és egy aprócska rozetta is látható. Az ébenfa hát lapos és dísztelen. A kulcsszekrény nemcsak a négy játszó és négy rezonáló húr kulcsait foglalja magába, hanem kiképzésével biztosítja a hangszer esztétikai egyensúlyát. A kulcsszekrény hátoldalát, és elülső, zárt részét levélminta és kagyló díszíti, és egy faragott női fejfel zárul. Az aprócska fogólapot és hűrtartót ezüstfonatból készült bera-kás szegélyezi (10. kép).

A viola da gambák virágkora a 17. században volt. A különböző méretben készült hangszerek egész kórust alkottak a diszkanttól a kontrabasszusig. Praetorius szerint a viola da gambák hosszabb nyaka, nagyobb korpusza, hosszab húrok használatát teszi lehetővé, ezért sokkal szebb a hangjuk, mint a viola da braccioknak. („Und dieweil diese viel grössere corpora, und wegen des Kragens lenge, die Saiten auch ein lengern Zug haben so geben sie weit ein lieblichem Resonanz als die andern de bracio, welche off dem Arm gehalten werden.”⁹ A cselló méretű tenor viola da gamba, amelyet röviden gambának is szoktunk nevezni, a XVI–XVII. században a lant mellett a legkedveltebb és legelterjedtebb húros hangszer. Mattheson szerint is „ein schönes delicates Instrument”.¹⁰ Kellemes hangja, az akkord játékra való alkalmassága miatt szóló és kísérő hangszerként egyaránt szerepelt.¹¹ (8,11–14. kép) Kinsky összeállításá alapján közöljük a viola da gamba leggyakrabban előforduló típusainak méreteit és hangolását (1. tábla).

A tenor viola da gambának egy különleges típusa a viola di bordone, másnéven baryton. Feltételezhetően a XVII. században ismertté vált hangszert Daniel Speer 1687-ben már említi: „Ich habe auf meiner Peregrination nicht mehr als am Bischofflichen Hofe zu Freysing einen (Baryton-spieler) angetroffen, auch dergleichen Instrument nirgends als zu Eperies in Ungarn bey dem Stadt Trompeter Musico Adam Besslern, der als ein beruehmter Geigenmacher solches selbst gemacht”.¹²

A barytonnak, a hat vagy hét, vonóval megszólaltatható húrjain kívül rezonáló húrjai is vannak, melyek a fogólap különleges kiképzése miatt a balkéz ujjával meg is pendíthetők. A barytonon való játék ettől nehezzé, ké-

nyelmetlenné vált, hiszen a balkéz hüvelykujja elvesztette támasztó szerepét. A baryton Dél-Németországban és Ausztriában volt ismert, elterjedését nehéz kezelhetősége bizonyára akadályozta.

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött baryton különleges értékét történeti vonatkozásai adják: korábban Esterházy Miklós herceg tulajdonában volt (15. kép). A herceg híres barytonjátékos volt, s a karmesterként szolgálatában álló J. Haydnt újabb és újabb baryton darabok írására ösztökölte¹³, hiszen a barytonnak nem volt számottevő önálló irodalma. Haydn sorozatosan komponált olyan darabokat – elsősorban triókat –, amelyekben a barytonnak, tehát a hercegnek juttatta a főszerepet. Hogy a komponista mennyire elnyerte műveivel gazdája tetszését, bizonyítja az alábbi levél is, melyet a herceg Rahier főintézőhöz írt. „E pillanatban kaptam meg Haydn 3 darabját, amelyekkel nagyon elégedett vagyok. Adasson neki nevémben 12 dukátot a pénztárból, és egyben üzenje meg neki, hogy még hat másik, a küldöttekhez hasonló darabot, továbbá két szólót komponáljon és igyekezzék hozzám mielőbb eljuttatni”.¹⁴

A barytonműveket (1766 és 1775 között 175 darabot!)¹⁵ a herceg díszes bőrkötésbe köttette és úgy helyezte el zeneműtárában. A Haydn-féle barytontriók egyik ilyen díszkötéses példányát az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára őrzi¹⁶.

Esterházy Miklós barytonja a gambák körvonalától kissé eltérően ívelt (1. kép). A hangszertesten hullámvonalú berakás fut végig, a rezonáló húrokat fedő, fogólap melletti részt indás berakás borítja, közötté I. S. monogram, a híres bécsi barytonkészítő mester, I. J. Stadlmann nevének kezdőbetűi.¹⁷ A kulcsszekrényt karakteres, bajuszos-sipkás férfifej díszíti. A hangszert vörös bőrrel borított, aranyozott szegecsekkel kivert tok védi.

Végezetül közöljük a Magyar Nemzeti Múzeum viola típusú hangszerének listáját, méreteit, (lásd méretháló, 16. kép) megjegyezve, hogy a viola da gambák többségét az idők folyamán négy húrosra alakították és csellóként használták tovább. Ennek áldozatul esett a nyak, a kulcsszekrény a húr-tartó és a fogólap is. Ezeket az átalakításokat a lajstromban jelöltük.

A Magyar Nemzeti Múzeum viola típusú hangszereinek listája

1. *Viola da gamba* tenor

ltsz. 1873.201.66

XVIII. sz.

A cselló nyak, a kulcsszekrény az oroszlánfejjel, és a szerelés új. Jelenleg négy húros.

Méretek: A: 108, 4 cm.

B: 64,3 cm.

C: 30,1 cm.

D: 20 cm.

E: 36,5 cm.

F: 11,4 cm.

G: 64,5 cm.

Reményi Ede hegedűvirtuóz ajándéka

2. *Viola da gamba* alt

ltsz. 1951.55

Feltehetően A. Posch 1700 körül

6 húros. A szerelés és a kulcsok újak. Lekeskenyített nyak.

Méretek: A: 91,5 cm.

B: 50,5 cm.

C: 22,6 cm.

D: 16,5 cm.

E: 29,3 cm.

F: 8,7 cm.

G: 46,7 cm.

3. *Baryton*

ltsz. 1949.360

„Joann Joseph Stadlmann Kaiserl. Königl.

Hof Lauten und Geigen Macher in Wienn 1750”

7 + 10 húr

Méretek: A: 130 cm.

B: 63 cm.

C: 29,8 cm.

D: 22,4 cm.

E: 36,7 cm.

F: 12,5 cm.

G: 64 cm.

Esterházy Miklós tulajdonából. Eredeti tokkal

4. *Viola da gamba* tenor
ltsz. 1951.58
Hanns Khegl in Wienn 1670
Majdnem feketére pácolt hangszertest, elvékonyított cselló nyak. Húrtartó, láb, későbbi pótlás. Feltehetően hamis felírat. Hat húros.
Méretek: A: 111 cm.
B: 66 cm.
C: 29,1 cm.
D: 22,3 cm.
E: 38,5 cm.
F: 12,2 cm.
G: 61,8 cm.
5. *Viola da gamba* tenor
ltsz. 1958.288
Johann Christoph Leidolff Lauten und Geigenmacher in Wien 17.. XVIII. sz. I. fele.
Csellóvá, majd, később újra gambává alakították. A kulcsszekrény a kulcsokkal, a fogólap, a nyak és a húrtartó új. Jelenleg 7 húros.
Méretek: A: 124,5 cm.
B: 70 cm.
C: 32 cm.
D: 22,6 cm.
E: 40,1 cm.
F: 11,6 cm.
G: 67 cm.
6. *Viola da gamba* tenor
ltsz. 1951.56
XVII. sz. vége
Feltehetően eredeti szerelés, de a nyak állását megváltoztatták. Új húrláb, a rozetta hiányzik. 6 húros
Méretek: A: 133 cm.
B: 69,5 cm.
C: 33,8 cm.
D: 23,5 cm.
E: 40,2 cm.
F: 12 cm.
G: 71 cm.
A Delhaes gyűjteményből

7. *Viola d'amore*

ltsz. 1951.51

Joannes Blasius Weigert

Lauten und Geigenmacher in Linz Anno 17 ..

Rozetta. Új húrláb. 6 + 6 húr

Méretetek: A: 71,5 cm.

B: 38,5 cm.

D: 12,3 cm.

E: 23 cm.

F: 5,9 cm.

G: 36,2 cm.

A Delhaes gyűjteményből

8. *Viola d'amore*

ltsz. 1951.52

Joann Blasius Weigert Lauten und Geigenmacher in Linz 1730

Sok javítás: új nyak és szerelés, új rozetta, a hát töréseit kiegyenesítették
7 + 10 húr

Méretetek: A: 90 cm.

B: 43,5 cm.

C: 21,2 cm.

D: 15 cm.

E: 26 cm.

F: 7 cm.

G: 42 cm.

A Delhaes gyűjteményből

9. *Viola d'amore*

ltsz. 1958.289

XVIII. sz.

A nyak, a kulcsszekrény és a szerelés új.

Méretetek: A: 84 cm.

B: 40,5 cm.

C: 20,6 cm.

D: 15,7 cm.

E: 27,3 cm.

F: 5,4 cm.

G: 38,6 cm.

Csuka Béla hagyatéka

10. *Viola da braccio*

ltsz. 1951.54

Mathias Ludolfius Cremonensis Fecit 1686

Joann Georg Psenner ... Innsbruck an 1791 reparavit

Festéssel imitált szélberakás. Más hangszerről származó kulcsszekrénnyel.
Rozetta.

Méretek: A: 65,5 cm.

B: 39,5 cm.

C: 20,3 cm.

D: 14,2 cm.

E: 25,1 cm.

F: 5,7 cm.

G: 34,3 cm.

A Delhaes gyűjteményből.

11. *Viola d'amore formájú zsebhegedű*

ltsz. 1958.290

XVIII. sz. 4 + 4 húr

Méretek: A: 49 cm.

B: 23,5 cm.

C: 7,5 cm.

D: 5,6 cm.

E: 7,9 cm.

F: 3,5 cm.

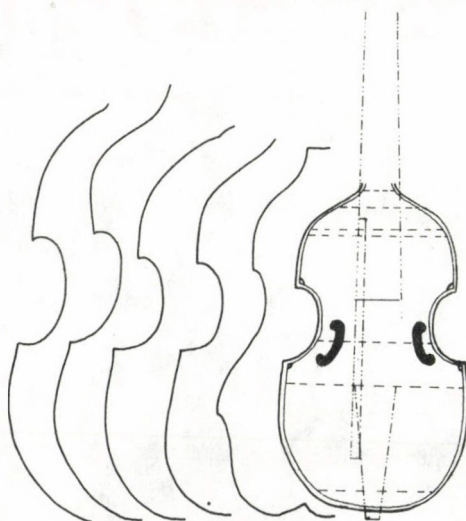
G: 24,8 cm.

Csuka Béla hagyatéka

Név	teljes hossz (cm)	körpusz hossz (cm)	káva szé- lesség (cm)	leggyakrabban használt hangolás
PARDESSUS DE VIOLE	59–62	31–32	4,6–5,2	c'-e'-a'-d''-g''
DISZKANT VIOLA DA GAMBA	56–80	34–45	7,5–9	d-g-c'-e'-a'-d''
KIS ALT VIOLA DA GAMBA	85	48	8–9	c-f-a-d'-g'-c''
ALT VIOLA DA GAMBA	90–105	50–63	9–11	G-c-f-a-d'-g'
TENOR VIOLA DA GAMBA	112–127	65–72	13–15	D-G-c-e-a-d'
VIOLA BASTARDA	95–115	65–72	12–15	változó
KIS BASSZUS VIOLA DA GAMBA	135–145	80–85	15–17	A,-D-G-c-e-a-d'
BASSZUS VIOLA DA GAMBA	180–200	105–120	20–30	A,-D-G-H-e-a
KONTRA BASSZUS VIOLA DA GAMBA	205–225	120–145	24–25	D,-G,-C-E-A-d
VIOLA D'AMORE	77–87	35–43	4,5–5,5	(A)-d-a-d'-fisz'-a'-d'' az együttrezgő húrok ugyanígy vagy egy oktávval magasabbra
BARYTON	120–130	60–65	11–12	(A,-)D-G-c-e-a-d' az együttrezgő húrok d-dúr diatonikus skála
DISZKANT VIOLA DA BRACCIO	60–65	40	4,3–4,5	d-g-c'-e'-a'-d''
ALT VIOLA DA BRACCIO	67–75	37–39	5–6	A-d-g-h-e'-a' vagy egy hanggal lejjebb

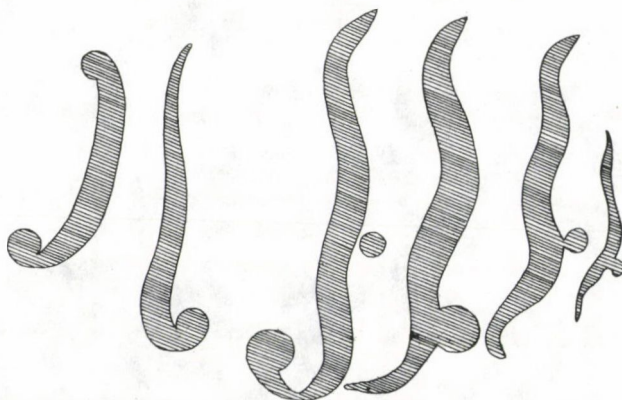
JEGYZETEK

1. *Szabolcsi B.*, A magyar zene évszázadai. (Bp. 1959) 247.
2. Uo. 278.
3. *Benkő A.*, Zene a fejedelmi udvar életében. In: Művelődéstörténeti tanulmányok Szerk. Csetri E., Jakó Zs., Tonk S. (Kriterion 1979) 97.
4. *Praetorius, M.*, Syntagma Musicum II. (Wolfenbüttel 1619) 48.
5. *Bárdos K.*, Győr zenéje a 17–18. században. (Bp. 1980) 399.
6. *Albrechtsberger, G.*, Anweisung zur composition (Leipzig 1790) 420.
7. A pozsonyi J. G. Leeb 1807-ben készített viola d'amoreját a Berlini Hangszergyűjteményben őrzik; Szeged városa 1736-ban 1 „violin d'amour”-t vásárolt. Közli: Lugossi D., A szegedi zenekultúra története. Muzsika 1929.
8. *Kinsky, G.*, Musikhistorisches Museum von W. Heyer in Coln Katalog (Cöln 1912)
9. *Praetorius, M.*, i.m. 44.
10. *Mattheson, J.*, Der vollkommene Capellmeister. (Hamburg 1793) 479.
11. Esterházy Pál 1678-ban Schmidtpauer F. gamba játékost szerződteti. *Szabolcsi, B.*, i.m. 278.
12. „Vándorlásom során csak a freisingi püspöki udvarban találkoztam egyvel (baryton-játékossal), és a hangszerrel sehol másutt, csak Magyarországon Eperjesen, a városi trombitás Bessler Ádámnál, aki híres hegedűkészítő lévén, maga készítette.” *Gábry Gy.*, Régi hangszerek (Bp. 1969) 23.
13. A herceg, a kismartoni kóruszene ügyében írott levelében felszólítja Haydnt, „hogyszorgalma bizonyítékául az eddiginél nagyobb buzgalommal vesse magát a kompozícióra, kivált az olyan darabok szerzésére, amelyek gambán játszhatók...” *Bartha D. – Révész D.*, J. Haydn élete dokumentumokban. (Bp. 1978) 29.
14. Uo. 30.
15. *Kinsky, G.*, i.m. 500.
16. Fényképét is közli: *Somfai L.*, J. Haydn élete képekben és dokumentumokban. (Bp. 1977) 38.
17. A leghíresebb barytonkészítő mesterek Daniel Achatius Stadlmann (1680–1741) és fia Joann Joseph (1720–1781) *Lütgendorf, W. L.* Die Geigen und Lautenmacher II. (Frankfurt am Main 1922) 477.

1. Az MNM-ban őrzött viola da gambák és a baryton körvonala

1. ltsz. 1958.288 2. ltsz. 1951.58 3. ltsz. 1951.56 4. ltsz. 1873.211.66
5. ltsz. 1949.360 6. ltsz. 1951.55

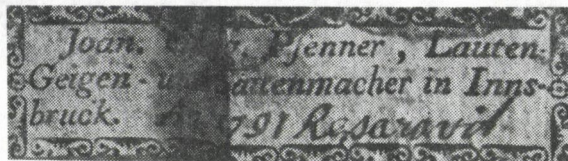
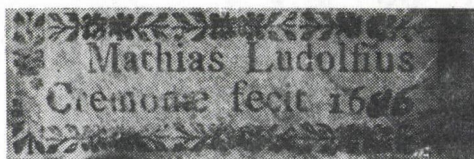

2. Viola da braccio és viola da gamba hangnyílások

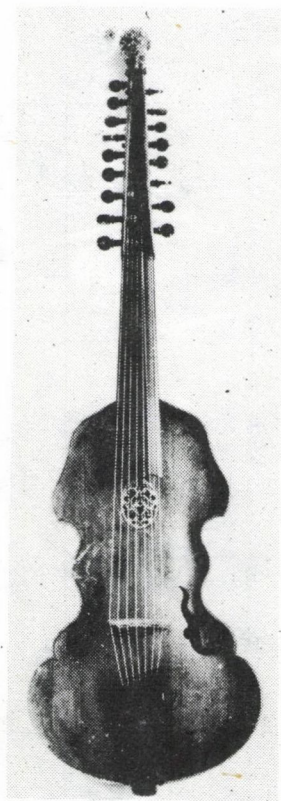
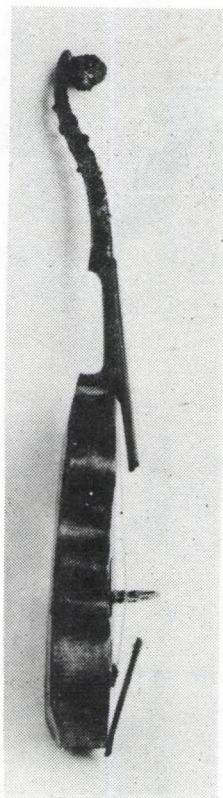
1. viola d'amore ltsz. 1958.289, 2. viola da braccio ltsz. 1951.54,
3. viola d'amore ltsz. 1951.51, 4. zsebhegedű ltsz. 1958.290,
5. viola da gamba ltsz. 1873.201.66, 6. viola da gamba ltsz. 1951.56

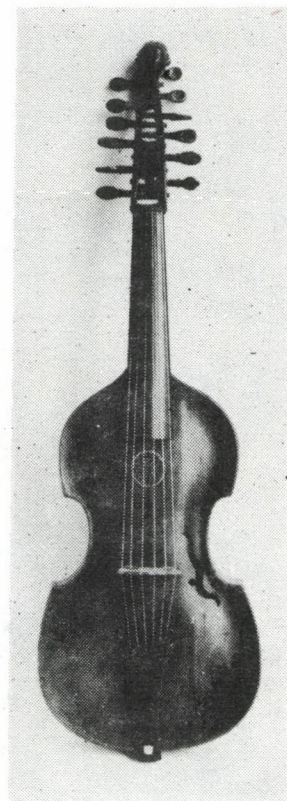
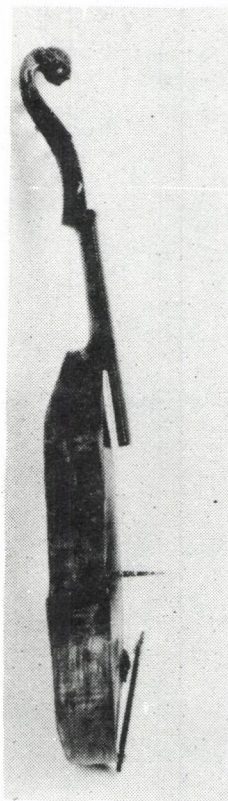
3. Diszkant viola da braccio Itsz. 1951.54

4. Az 1951.54. Itsz. viola da braccio jelzete

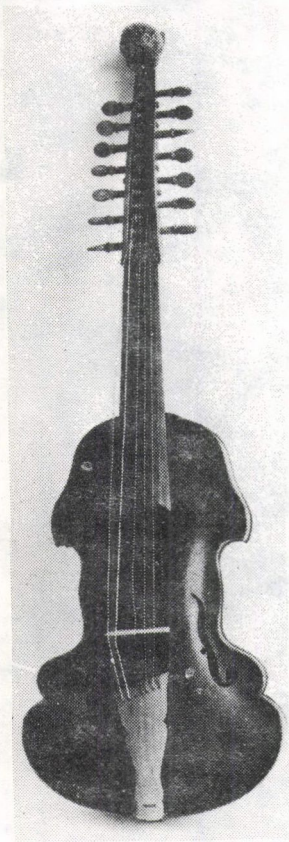

6. Viola d'amore Itz. 1951.52

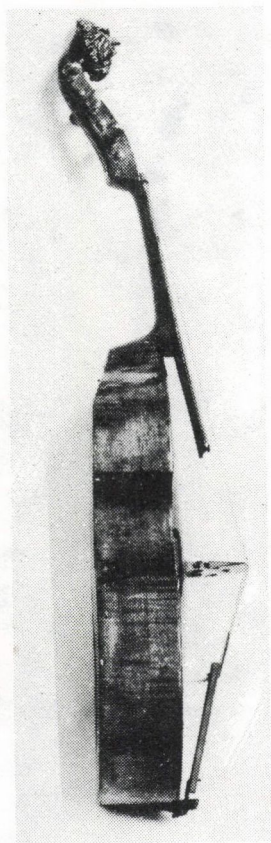

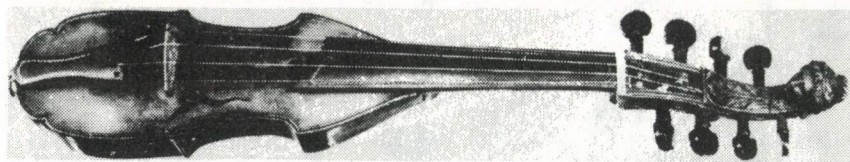
5. Viola d'amore Itz. 1951.51

7. Viola d'amore
ltsz. 1958.289

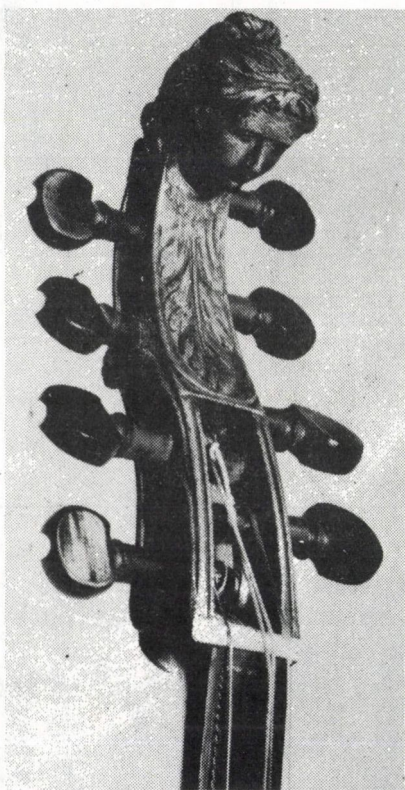

8. Viola da gamba
ltsz. 1873.201.66

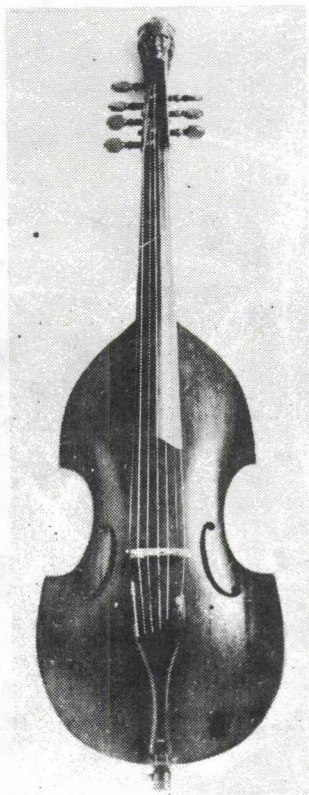
9. Viola formájú zsebhagedű ltsz. 1958.290

10. Az 1958.290 ltsz. zsebhagedű kulcsszekrénye

11. Viola da gamba ltsz. 1951.55

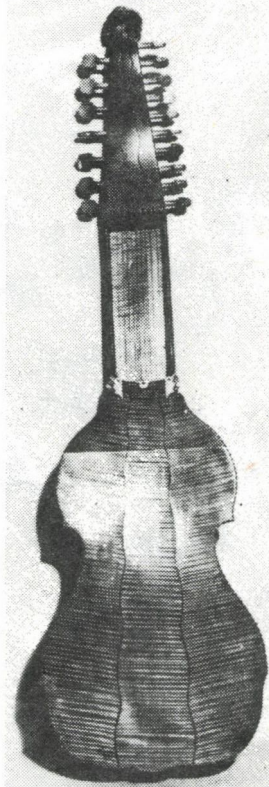
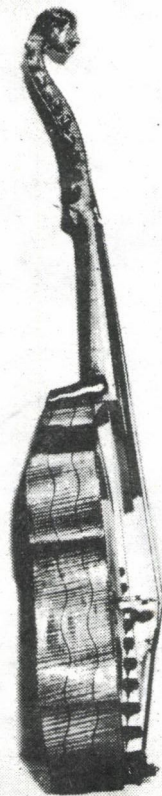
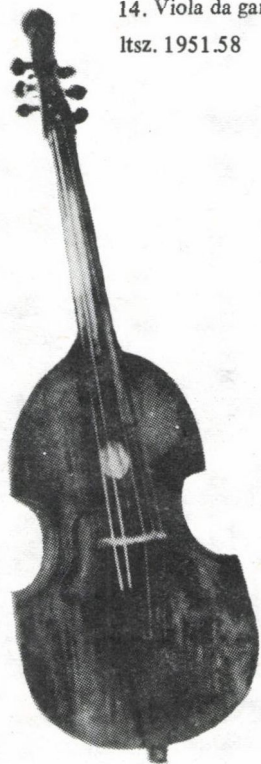

12. Viola da gamba ltsz. 1958.288

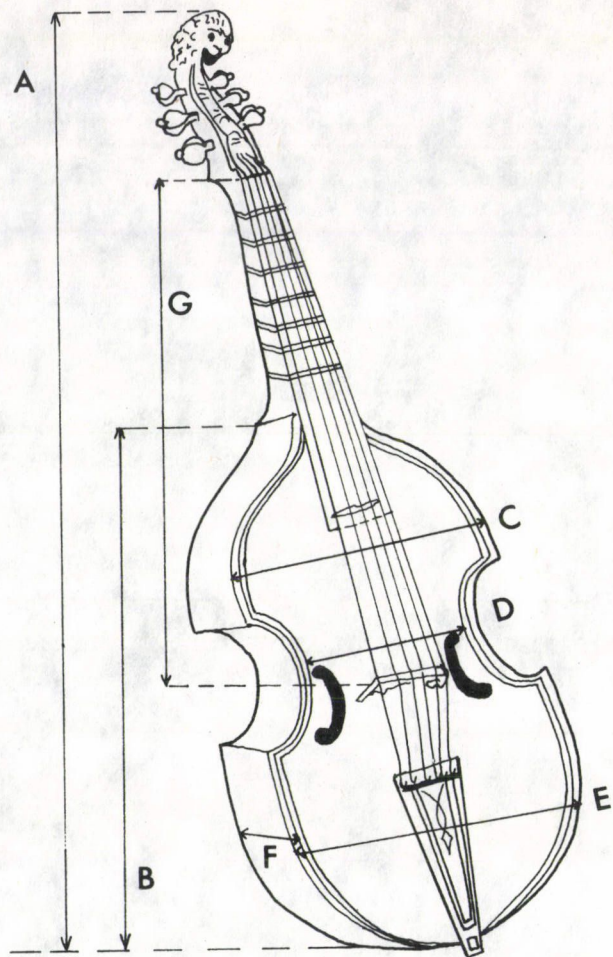

13. Viola da gamba ltsz. 1951.56

14. Viola da gamba
ltsz. 1951.58

15. Baryton az Esterházy herceg tulajdonából.
ltsz. 1949.360

16. Méretháló

„...welches instrument Viola di gamba genannt wird“

Musikinstrumente vom Typ Viola im Ungarischen Nationalmuseum

In der Musikinstrumentensammlung des Ungarischen Nationalmuseums gibt es lediglich 11 Streichinstrumente, die zur sog. Viola-Gruppe gehören.

Die interessantesten Stücke unserer Instrumente des Typs Viola sind eine Pochette in Form einer Viola, die ausser den vier Spielsaiten auch Resoniersaiten besitzt und ein Baryton aus der Werkstatt des I. J. Stadlmann in Wien. Dieses Stück gehörte dem Fürsten Miklós Esterházy, einem trefflichen Künstler auf diesem seltenen Instrumente; J. Haydn schrieb im Dienste des Fürsten 175 Werke für den Baryton.

Wir führen die Liste unserer Instrumente vom Typ Viola vor mit den wichtigsten Daten und Massen, in der folgenden Reihe:

1. Name
2. Inventarnummer
3. Name des Meisters, Ort und Zeit der Verfertigung
4. Aufzählung des Umänderungen und Ergänzungen
5. Masse (s. Massnetz!)
6. Provenienz

Rosonczy Ildikó:

Poeltenberg Ernő honvédtábornok aradi levelei

A Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeményei

1979 nyarán értékes anyaggal bővült a Magyar Nemzeti Múzeum Új-kori Dokumentumgyűjteménye, mivel vásárlással múzeumunk birtokába került Poeltenberg Ernőnek, az 1848–49-es szabadságharc Aradon kivégzett honvédtábornokának négy sajátkezű levele.

Poeltenberg Ernő, a honvédsereg osztrák származású tábornoka 1813-ban született Bécsben. Apja, Leopold Poelt von Poeltenberg lovagi rangra emelt gazdag bécsi jogász, kinek Galíciában földbirtokai voltak. Fia 1829-ben hadapródként lépett be a gróf Heinrich Hardegg nevét viselő vértesezredbe.

1848 eseményei Poeltenberget már mint az ekkor Bécsben állomásozó 4. számú Sándor orosz nagyherceg nevét viselő huszárezred kapitányát és századparancsnokát érték. Mikor ezredét ez év augusztusában Magyarországra vezényelték, ő Latour osztrák hadügyminiszternél áthelyezését kérte egy Itáliában állomásozó lovasezredhez. Háromszor is megismételt kérvényezése azonban eredménytelen maradt, így ezredével Magyarországra jött és letette az esküt a magyar alkotmányra. Mint az általunk most megvásárolt levélben feleségének írta erre vonatkozóan 1849 január 27-én: „mint katonának, aki esküt tett... szilárdnak kell, hogy maradjak... ebben a szerencsétlen helyzetben, amelybe akaratom, érzéseim és az osztrák minisztériumhoz intézett kérvényem ellenére belekényszerítettek. Talán meg fogják becsülni annak a katonának a kitartását a sorscsapásokban, aki önhibáján kívül került ebbe a helyzetbe. Legalább ez a reményem megvan, főleg hallva azt, hogy mindenki aki megadja magát, Windischgraetz tábornagy megvetésével találkozik.”¹

És a magyarul nem tudó osztrák Poeltenberg a magyar szabadságharc ügye mellett végig hőiesen kitartott. Részt vett a pákozdi csatában, ott volt Schwechatnál. Számos tisztjársával együtt az osztrák határ átlépését ő is elle-

nezte, ezért az Országos Honvédelmi Bizottmány elbocsátotta a katonaságtól, Csány László királyi biztos rábeszélésére azonban maradt és 1848 novemberétől már őrnagyként, ugyanez év decemberétől alezredeként szolgált a hadseregben. Mint dandár-, majd hadosztályparancsnok részt vett Görgey téli hadjáratában a Felvidéken. A tavaszi hadjárat végén megkapta a III. osztályú katonai érdemrendet. 1849 májusától ezredes és miután Gáspár András tábornok a trónfosztás miatt szabadságolását kérte, a VII. hadtest parancsnoka. Tábornoki kinevezését 1849. június 2-án kapta meg. A többszörös túlérővel vívott 1849. június 28-i vesztes győri csata utóvédharcaiban kiemelkedő szerepet játszott.

1849. augusztus 6-án a magyar kormány Beniczky Lajos alezredessel együtt őt küldi tárgyalni a cári csapatok főparancsnokához Ivan Fjodorovics Paszkevics herceghez. Paszkevics azonban nem fogadja őket és a magyar kormány tárgyalásra vonatkozó ajánlatát is elutasítja. Rüdiger tábornok körében azonban olyan ígéretet kaptak, melyek szerint feltétlen megadás esetén, bízhatnak az orosz cár jóindulatában és az osztrák udvarnál történő eredményes közbenjárásában. Az orosz tisztek a követekkel folytatott magánbeszélgetéseikben arról igyekeztek meggyőzni őket, hogy a feltétel nélküli fegyverletétel a magyar hadsereg egyetlen ésszerű cselekvési lehetősége. Fjodor Grigorovnak, Rüdiger segédtitstjének visszaemlékezése is ezt bizonyítja. Mint Grigorov írja: „Én részemről ... arra beszéltem rá [Poeltenberget], hogy minden igyekezetével azon legyen, hogy Görgeit és a hadsereget bírja rá a háború békés befejezésére, mint egyetlen eszközre, amellyel az országot megmenthetik és mellyel a nép háláját kivívhatják maguknak.” Majd megemlítette az egyenlőtlen erőviszonyokat és ecsetelte a magyar hadsereg reménytelen helyzetét.²

Az orosz táborban tett útjának tapasztalatai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Poeltenberg az orosz hadsereg előtti feltétlen fegyverletétel hívévé váljon.³ Abban bízott, hogy a hadseregnek ezt a lépését – a harc gyors és békés befejezését – méltányolni fogja az uralkodó és az udvar: erre utalnak a világosi táborban Rónay Jácintnak, a szabadságharc tábori papjának mondott szavai: „térjen ön vissza Győrré... papoknak, polgáriaknak nincs mitől tartaniok; minket katonákat valószínűleg egy ideig zaklatni fognak, de végre is lehetetlen, hogy a kibékülés bé ne következzen. A forradalmat nem mi kezdetjük, hanem ők; s minket, katonákat a körülmények ragadtak e térre akarva, nem akarva! Ezt remélem nem feledendik.”⁴

A tábornoknak azonban, aki még a börtönben is optimista volt, s társait is biztatta, csalatkoznia kellett reményeiben. A szabadságharc fogságba

került tizenhárom katonai vezetőjét 1849. október 6-án a nemzetközi felháborodás és az orosz cár közbenjárása ellenére kivégezték. Közismert a halálba menő aradi vértanúk rendíthetetlen bátorsága. Az akasztófa árnyékában állók – gyakran idézett – utolsó mondatai közül Poeltenbergé vált legjelképeesebb szállóigévé, aki, amikor végignézett társain, így szólt: „Szép kis deputáció megy az Úristenhez, hogy a magyarok ügyét képviselje!”

A múzeum által megvásárolt négy levelet Poeltenberg Ernő lengyel származású feleségének Pauline Kakowskának írta, ki a szabadságharc egész ideje alatt három gyermekükkel együtt Bécsben lakott. A négy francia nyelvű levél közül (melyeknek egyike csupán keltezetlen néhány sor, egy pedig 1849. január 27-én Besztercebányán íródott) kettő értékes különösen, ezeket ugyanis a fogoly tábormok már az aradi vár börtönéből írta 1849. szeptember 9-i illetve szeptember 30-i keltezéssel, az utóbbit október 1-i befejezéssel. E levelek ezideig ismeretlenek voltak, így nem szerepelnek „Az aradi vértanúk” című 1979-ben megjelent kétkötetes dokumentumgyűjteményben sem, mely az aradi per hivatalos és magánjellegű iratanyagának első átfogó és teljesnek mondható forráskiadványa. Katona Tamás gyűjtésében, gondozásában és bevezető tanulmányával jelentette meg a Szépirodalmi Könyvkiadó. Katona Tamás a vértanúknak 40 börtönben írott levelét közli, ebből azonban csak tizenkilenc levél maradt fenn eredetiben. A többi csak forráskiadványokból, képmellékletként illetve kéziratos másolatként ismeretes.⁵

A fenti gyűjteményben Poeltenberg Ernőnek négy levele olvasható, melyek közül egy a Varga Ottó által szerkesztett „Aradi vértanúk albumá”-ban hasonmásként maradt fenn (Bp. 1892), három pedig magánkézben van.⁶ Közgyűjteményben csupán ezt a két most vásárolt aradi levelét őrizzük.

A most előkerült két levél a fogság körülményeinek további részleteivel, a fogoly zaklatott gondolataival, kétségeivel és reményeivel ismerteti meg az olvasót, ugyanakkor minden sorából a felesége és gyermekei sorsa miatti aggodalom csendül ki.

A két aradi levelet eredeti nyelvén franciául, eredeti helyesírással és magyar fordításban közöljük.

Poeltenberg Ernő leveleivel együtt a múzeumba került még két levél 1875-ből. Az egyiket fia, Poeltenberg Gedő írta lengyel nyelven, a másik, szintén lengyel nyelvű levélnek pedig ő a címzettje.

Végül köszönetet mondunk Zalai János nyíregyházi lakosnak, aki a tulajdonában levő leveleket a Nemzeti Múzeumnak felajánlotta.

Poeltenberg Ernő levelei feleségéhez az aradi börtönből

I.

Leltári szám: MNM UDGy. 1979. 17. 3.

A borítékon áthúzott címzés:

Madame

Madame Pauline de Poeltenberg

à

Landstrasse

Vienne

Unt. Reussner Gasse

Nr. 482.

A boríték hátoldalán Chev: Est. Poeltenberg

Recomandirt

A borítékot Poeltenberg vörös viaszba nyomott pecsétje zárja le.

Arad le 9 Sept: 849

Mon adorée Pauline!

J'aurais voulu attendre à t'écrire pour pouvoir peut-être d'écrire quelques chose de plus sûr et si Dieu veut! quelques chose de plus consolant à mon égard. Mais malgré que je ne sache encore rien, je crois cependant qu'il te sera plus agréable d'avoir du moins de mes nouvelles. — Mille et mille fois par jour je pense à vous mes chers, à mes bons enfans, qu'ils me tarde bien d'embrasser déjà et je forme mille projet pour l'avenir, qui tous pour à présent sont encore des fantômes, avant qu'une décision de sa Majesté ne vient pas. —

Ne vous laissez donc pas trop attrister ma bonne et tendre amie, et espérez en sa bonté, comme je l'espère aussi dans mon coeur, qu'il sera bon et clément pour ceux qui ont été poussés dans ces malheurs malgré eux-même et contre leur volonté. — Aussi ma manière de penser était trop connu, pour ne pas croire qu'on ne la sache pas et qu'il n'y aurait pas un de mes anciens protecteurs, qui à l'occasion ne parlerait un mot pour moi. — Je sais bien que dans de telles circonstances on compte très peu ou — point d'amis! — Aussi je ne me fais pas d'illusion exagérées. —

A cet égard j'ai écrit au Prince Edmond Schwarzenberg à Vienne (mais je ne sais malheureusement pas où il est dans ce moment) aussi au Général Parrot. J'ai pensé aussi au Comte Hardegg Henri, qui est ami à mon père et était toujours bon pour moi. En partant pour Buda pour voir la dernière fois la pauvre Amelie [?], nous avons fait le chemin de Raab à Pest ensemble sur le Vaisseau à vapeur et nous avons encore beaucoup causé de cette malheureuse affaire, à ce temps dans sa naissance. — Cependant je ne lui ai pas écrit, je ne sais pourquoi? — et je n'ai non plus le coeur de prier mon bon Père d'y aller lui parler. — Je crois que tout se décidera très vite à Vienne. Le chemin je ne le sais pas, mais ce sera ainsi! — Peut-être vous le saurez plus vite que moi. — Maintenant encore une fois ne sois pas chagrinée, soigne ta chère santé, soigne les bons enfans, que si le Dieu le permet, je vous retrouve en bonne santé, et qu'en vous embrassant je puisse oublier le passé, cette année plain de tourmens moraux!!..—

Arad, 849. szept. 9.

Imádott Pauline-om!

Addig szerettem volna várni, amíg rám nézve talán valami bizonyosabbat és, ha Isten is úgy akarja, valami vigasztalóbbat írhatok Neked. Mégis azt hiszem, hogy, noha még nem tudok semmit, jobb lesz, ha legalább híreket kapsz felőlem. — Kedveseim, naponta ezerszer és ezerszer gondolok rátok, jó gyermekeimre, s már alig várom, hogy megölelhesselek benneteket, és tervek ezreit szövögetem, amelyek mindaddig csak képzelődések, míg Őfelsége döntése meg nem érkezik. — Jó és gyengéd barátnőm, ne hagyja, hogy a szomorúság túlságosan úrrá legyen magán, és reménykedjék Őfelsége jóságában, amint a szívem legmélyén én is reménykedem abban, hogy jóságos és kegyes lesz azokhoz, akik önmaguk és akaratuk ellenére kényszerültek bele ezekbe a szerencsétlen eseményekbe. — Az én gondolkodásmódom túlságosan ismert volt, semhogy feltételezhethetném, hogy nem ismerik, és hogy ne lenne bár egy a régi pártfogóim közül, aki, alkalma adtán, legalább egy szót ne ejtene értém. — Jól tudom, hogy ilyen körülmények között az ember nagyon kevés barátra számíthat, ha ugyan egyáltalán számíthat valakire. — Igy aztán nem táplálók túlzott illúziókat. — Ennek tudatában írtam Edmond Schwarzenberg hercegnek⁸ Bécsbe (de sajnos, nem tudom, hol tartózkodik jelenleg) és Parrot tábornoknak⁹ is.

Henri Hardegg grófra¹⁰ is gondoltam, aki apám barátja és aki mindig jó volt hozzám. Amikor Budára utaztunk, hogy utoljára lássuk szegény Amelie-t [?], együtt tettük meg az utat gőzhajón Győrtől Pestig, és akkor sokat beszélgettünk erről a már születésében is szerencsétlen ügyről. — Mégsem írtam neki, nem tudnám megmondani, miért? — s arra sem visz rá a lélek, hogy megkérjem jó Atyámat, menjen el hozzá és beszéljen vele. — Azt hiszem, hogy Bécsben nagyon gyorsan el fog dőlni minden. Hogy hogyan, azt nem tudom, de így lesz. — Lehet, hogy Ön előbb fogja megtudni, mint én. — Most még egyszer kérek, ne légy szomorú, óvd drága egészségedet, törődj a jó gyermekekkel, hogy, ha a jó Isten megengedi, jó egészségben találjalak beneteket, és megölelvén titeket, elfeledhessem a múltat, ezt a lelki gyötrelmekkel teli esztendőt!!...

II.

Leltári szám: MNM UD Gy. 1979. 17. 4:

Arad le 30 Sept. 849. matin

Mon adorée amie!

Tu m'écris bien rarement mon bon ange! et pourtant tes lettres me font un si grand plaisir, que je ne saurais assez te l'exprimer. Aussi chaquefois que j'en reçois j'embrasse les chers caractères qui viennent de ta main, avec autant plus d'amour que notre séparation est longue et pénible! — Cependant je conçois ton silence! vu les circonstances...—

Dans ce moment je viens de recevoir tes deux dernières lettres du 21 et du 22 d.c.m. celle de ta bonne mère et de Minna [?]. Grâce à Dieu que vous tous et aussi les enfans sont bien portens!!

Je suis bien convaincu que toi mon bon ange! et vous tous fêtes votre possible à mon égard, et le sachant je vous n'aurais pas écrit-même d'une manière un peu pressente, si on ne m'avait pas pressé ici de mon coté de le faire et encore quelqu'un d'importance que je vous nommerai un jour de vive voix. —

Ne crois pas que je m'adonne faiblement au chagrin mon bon ange! sois tranquille sur cela! Mon seul chagrin quelque fois profond c'est le souvenir à ma chère famille et l'incertitude pour votre avenir, que je voudrais vous rendre aussi hereux qu'il serait encore dans mon pouvoir et à cet égard seulement je

me sens inquiet, com̄e par l'attachement que je suis si heureux que vous me porter, votre bonheur à vous, en grand partie au moins, depend de mon existence dont on va decider dans ce moment. —

Mais tout ce qui regarde ma propre personne, ma personnalité je le supporterai en hom̄e qui se soumet à sa destinée (ou plutôt fatalité) avec toute la résignation dont vous me croirez capable et auquel sa bonne conscience viendra beaucoup en aide. —

Donc plus rien de cela! J'espère le mieux! et je suis préparé à tout! Ici même on a de l'espérance pour le 4. d'Octb. com̄e jour de nom de sa Majesté... je n'y crois pas — déjà p̄rce que notre affaire je crois va un long chemin avant de parvenir à sa Majesté et ne pourra pas y être à ce temps.

Merci! donc ma bonne et tendre amie! de tout ce que ton bon coeur t'as inspiré de faire pour moi, j'ai l'intime convictions que personne ne te surpassera en ce que tu as pu faire dans ta position et il me serait triste de croire que tu ne me saches pas cette intime conviction!

J'ai des livres com̄e je t'ai écrit d'une Bibliothèque qui se trouve à Arad et dont l'aboñement est à bon marché. Cinq de nous ont un domestique qui nous sert. Nous avons chacun par jour un florin en argent. — Les vivres et tous est ici excessivement cher! — Après la condamnation nous n'aurons probablement plus rien, — mais il faudra nous nourir. — Pendant les dépositions et le conseil de guerre on nous a traités avec beaucoup de politesse et d'égards.

Du reste com̄e vous savez nous soñmes seul chacun et personne ne vient chez nous. Cependant il ne me manque rien et heureusement je sais me faire passer le temps tant bien que mal! — Toutes tes lettres j'ai reçues et de chacune je suis heureux de l'avoir reçue tu peux bien te l'imaginer.

Ecris moi sûrement si tu as reçu ma lettre avec la quittance pour la Bonne Üchtritz? —

Je t'embrasse de tout mon âme ma boñe amie toi et les chers enfans et te quitte pour aujourd'hui me proposant de te l'envoyer seulement demain ces lignes. —

Adieu!! —

Ecris mon encore, mais n'oublie pas, si tu as reçu ces quelques lignes que je t'ai envoyé un jour par Melle la Baronne Léontine Kress?? — je vous raconterai un jour l'histoire. — datée de Raab. —

Le 1 Octb

Com̄e la poste part et qu'il n'y a rien de nouveau je finis la lettre pour te dire un Adieu et t'embrassant ainsi que les enfans de tout mon âme! Sois gaie mon ange! et espérons! Ton Ernest

Imádott barátnőm!

Oly ritkán írsz jó angyalom! pedig leveleid oly nagy örömet szereznek nekem, hogy szinte ki se tudnám mondani. Ahányszor kapok egyet, annál erősebb szerelemmel csókolom meg drága kezéd írását, minél hosszabb és kínosabb a távollétünk egymástól. Hallgatásodat mégis megértem! tekintettel körülményeidre...

Ebben a percben kaptam meg e hónap 21-én és 22-én kelt két utolsó leveledet jó anyádról és Minnáról[?]. Hála Istennek, hogy mindnyájan, a gyermekekkel együtt, jól vagytok!!

Teljességgel meg vagyok győződve arról, hogy te, jó angyalom, és ti mindnyájan, minden lehetőt megtesztek értem, és tudván ezt, nem is írtam volna egy kissé sürgetően, ha nem vettem volna rá, hogy tegyem meg, s méghozzá egy olyan fontos személy, akit majd egy napon előszóval fogok megnevezni.

Ne hidd, hogy gyarló módon átadom magam a bánatnak, nem, jó angyalom! efelől nyugodt lehetsz! Csupán akkor gyötörődöm, amikor drága családomra gondolok s bizonytalan jövőtökre, amelyet pedig annyira boldoggá szeretnék tenni számotokra, amennyire csak módomban áll, és csak az aggaszt, hogy irántam való, engem olyannyira boldogító ragaszkodásokat folytán a boldogságotok, legalább nagy részben, az én léteimtől függ, melyről épp e percben döntenek. —

Ami engem, az én személyemet illeti, férfiasan viselkedem, és olyan beletörődéssel, amilyenre csak képesnek tarthat, és amelyhez nagyban hozzásegít tiszta lelkiismeretem, alávetem magam sorsomnak (vagy inkább végzetemnek).

De erről ennyit! A reményt nem adom fel, de mindenre el vagyok készülve. Itt még október 4-éhez, Őfelsége nevenapjához fűznek reményeket... én már nem hiszek benne, mert a mi ügyünk — azt hiszem — hosszú utat jár be, míg eljut Őfelségéhez, és nem érhet el hozzá erre az időre.

Köszönet! neked, jó és gyengéd barátnőm, mindenért, aminek megtételére jó szíved ösztönzött, az a belső meggyőződése, hogy senki sem tehetett volna többet annál, mint amit te helyzetekben megtettél, és szomorú lennék, ha azt kellene hinnem, hogy ezt a mélyes meggyőződésemet nem ismered.

Könyveim, mint írtam, vannak az aradi könyvtárból, ahonnan olcsón lehet kölcsönözni. Ötünknek van egy szolgálója, aki a rendelkezésünkre áll. Mindnyájan napi egy ezüst forintot kapunk. — Itt az élelmiszer és minden egyéb módfelett drága. — Miután elítélnék, valószínűleg nem kapunk semmit, de az ellá-

tásunkról gondoskodniuk kell majd. A kihallgatásokon és a haditörvényszék előtt nagyon udvariasan és méltányosan bántak velünk.

Egyébként, mint tudja, el vagyunk különítve, és nem jöhet hozzánk be kintről senki. Mindazonáltal nekem mégsem hiányzik semmi, és jól-rosszul el tudom tölteni az időmet. — Minden leveledet megkaptam, és elképzelheted, mennyire boldoggá tett mindegyik.

Feltétlenül írd meg, hogy megkaptad-e a levelemet az Üchtritz bárónak¹¹ járó tartozásommal? —

Teljes lelkemből öllek, jó barátnőm, téged és a drága gyermekeket, és azzal az elhatározással búcsúzom el mára, hogy csak holnap küldöm el e sorokat. — Isten veled! —

Írd meg még, de ne felejtsd el, hogy megkaptad-e azt a néhány sort, melyet egyszer báró Leintone Kress¹² kisasszonnyal küldtem neked?? — majd el fogom mesélni az esetet, amely Győrben történt. —

Október 1.

Mivel a posta indul és semmi újság nincs, levelem egy Isten hozzáddal befejezem, teljes lelkemből ölelve téged és a gyermekeket. Légy vidám, angyalom! és reméljünk!

Ernőd

(Fordította Rosonczy Enikő)

JEGYZETEK

1. Magyar Nemzeti Múzeum Űjkori Dokumentumgyűjtemény. (A továbbiakban – MNM UDgy.) 1979. 17. 1.
2. *Grigorov, F.*, Iz voszpominanij o vengerszkoj kampanyii 1849 goda. Russzkaja sztarina. (1898.) 504.
3. *Katona T.*, „Az aradi vértanúk” (Bp. 1979.) bevezető tanulmányában részletesen ír a fegyverletétel körülményeiről I. (1979) 6–28. és közli Poeltenberg jelentését is az orosz táborban szerzett tapasztalatairól. II. (1979) 13–14.
4. Rónay Jácint naplótöredékei (Haynau futása címen) a „Küzdelem, bukás, megtorlás” című Tóth Gyula által szerkesztett és gondozott kiadványban (Bp. 1978. I.–II.) II. 382.
5. *Katona T.*, i.m. I. 379–381.
6. U.o. 225–229.
7. A levelek leltári száma: MNM UDgy. 1979. 17. 1. (Besztercebánya, 1849. január 27.) MNM UDgy. 1979. 17. 2. (keltezés nélkül)
MNM UDgy. 1979. 17. 3. (Arad, 1849. szeptember 9.) Borítékkal együtt. – (A levél csonka)
MNM UDgy. 1979. 17. 4. (Arad, 1849. szeptember 30. és október 1.)
MNM UDgy. 1979. 17. 5.
MNM UDgy. 1979. 17. 6.
8. Schwarzenberg, Edmond, herceg (1803–1873) 1848-ban cs.kir. altábornagy, először az olasz fronton, majd 1848 novemberétől Magyarországon a honvédsereg ellen hadosztályparancsnokként harcol.
9. Parrot, Jacob von (1797–1858) 1848-ban cs. kir. vezérőrnagy, ő volt az orosz főhadiszállásra beosztott osztrák tábornok.
10. Hardegg, Johann Heinrich, gróf (1778–1854) lovassági tábornok. Az ő nevét viselte a 7. vértesezred, melyben Poeltenberg korábban hadapródként szolgált.
11. Üchtritz Emil, báró (1808–1886) porosz származású cs. kir. százados, a szabadságharcban őrnagy majd alezredes.
12. Kress, Leontine – báró Kress von Kressenstein, Georg cs. kir. tábornok leánya. A levél, amit Poeltenberg Kress kisasszonnyal küldött, valószínűleg nem jutott el a címzetthez. Kempen altábornagy ugyanis naplójában a következőket írja 1849. június 8-án: „Este az öreg Zichy gróf jött el hozzám, a lojalitás múmiája. Közölte, hogy Kress altábornagy lánya, Budáról jövet, sok levelet visz onnan Bécsbe, köztük az egyik lázadó tábornok, Poeltenberg levelét is Győrből a feleségének, aki Bécsben élő lengyel asszony. Intézkedtem, hogy ezt az időszerűtlen szívességet megakadályozzam”. Kempen von Fichtenstamm, Johan Franz br. cs. kir. atábornagy naplójából részleteket közöl Tóth Gyula a „Küzdelem, bukás, megtorlás” II. című kiadványban (Bp. 1978.) 102–103.

Briefe des Honvedgenerals Ernst Poeltenberg. Neue historische Dokumente im Besitz des Museums

Im Sommer 1979 wurde die Dokumentensammlung der Neuzeitlichen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums durch den Ankauf vier eigenhändiger Briefe von Ernst Poeltenberg, dem in Arad hingerichteten Honvedgeneral des Freiheitskrieges 1848/1849, bereichert.

Ernst Poeltenberg, General in der Honvedarmee, wurde als Sohn einer österreichischen Familie 1813 in Wien geboren. Sein Vater war Leopold Poelt von Poeltenberg, ein reicher Jurist in Wien, der zum Ritter geschlagen wurde; seine Güter lagen in Galizien.

Zur Zeit der Ereignisse im Jahre 1848 war Poeltenberg Rittmeister und Eskadronskommandant des 4., nach dem russischen Grossherzog Alexander benannten Husarenregiments. Als im August 1848 das Regiment nach Ungarn kommandiert wurde, bat er den österreichischen Kriegsminister Latour um seine Zuteilung zu einem anderen, in Italien stationierten Kavallerieregiment. Seine dreimal wiederholte Bitte wurde jedoch abgeschlagen, weshalb er mit seinem Regiment nach Ungarn zog; er leistete Eid auf die ungarische Verfassung und blieb diesem auch treu.

Der gut qualifizierte Kavallerieoffizier wurde im November 1848 Major; vom Dezember desselben Jahres an diente er als Oberstleutnant in der Honvedarmee. Als Brigadier, anschliessend als Divisionskommandant nahm er am Winterfeldzug von Görgey auf dem Gebiet Oberungarns teil. Am 2. Juni erhielt er seine Ernennung zum General.

Am 6. August 1849 wurde er zusammen mit dem Oberstleutnant Lajos Beniczky von der ungarischen Regierung zu dem Oberbefehlshaber des russischen Heeres, dem Fürsten Iwan Fjodorowitsch Paskewitsch gesandt, um mit ihm zu verhandeln. Die Verhandlungen blieben ergebnislos, doch hoffte Poeltenberg aufgrund der wohlgewogenen Versprechungen der russischen Offiziere auf ihre erfolgreiche Vermittlung beim österreichischen Hofe, deshalb

war er für eine bedingungslose Kapitulation vor dem russischen Heere. Die Ereignisse sind bekannt: die dreizehn gefangengenommenen militärischen Führer des Freiheitskrieges wurden trotz internationalem Protest und der Fürbitte des russischen Zaren hingerichtet.

Die durch das Museum angekauften vier Briefe schrieb Ernst Poeltenberg an seine Gemahlin polnischer Herkunft, Pauline Kakowska, die während des Freiheitskrieges mit ihren drei Kinder in Wien lebte. Von den vier französisch geschriebenen Briefen, darunter einer lediglich eine kurze, undatierte Aufzeichnung war, ein anderer aber am 28. Januar 1849 während des Winterfeldzuges in Neusohl geschrieben wurde, sind zwei besonders wertvoll: diese schrieb nämlich der gefangene General am 9., bzw. am 30. September 1849, schon in der Festungshaft zu Arad. Bisher waren diese Briefe unbekannt, so konnten sie auch nicht in der kurz vor dem Ankauf erschienenen zweibändigen Dokumentensammlung der Märtyrer von Arad (Tamás Katona, *Az aradi vértanúk*. Budapest 1979), der ersten umfassenden und fast vollständigen Quellenausgabe der offiziellen und persönlichen Schriften des Prozesses von Arad, publiziert werden. In dieser Sammlung sind vier im Gefängnis geschriebene Briefe von Ernst Poeltenberg zu lesen, keiner davon in öffentlichen Sammlungen.

Die erst jetzt aufgetauchten zwei Briefe machen weitere Einzelheiten der Umstände in der Haft, die Gedanken, Zweifel und Hoffnungen des Märtyrers bekannt, zugleich hört man aus jeder Zeile die Besorgnis um Gemahlin und Kinder.

Die Inventarnummern der Briefe:

UDGy. 1979. 17. 1

UDGy. 1979. 17. 2

UDGy. 1979. 17. 3

UDGy. 1979. 17. 4.

Zusammen mit den Briefen Ernst Poeltenbergs kamen zwei weniger interessante, polnisch geschriebene Briefe seines Sohne Guido Poltenberg in den Besitz des Museums; ihre Inventarnummern sind:

UDGy. 1979. 17. 5

UDGy. 1979. 17. 6

„Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben” illusztrációi és illusztrátorai

A XIX. század utolsó negyedének nagy lendülettel fejlődő Magyarország többkötetes díszművekkel emlékezett múltjára¹ és mutatta be jelenét. E sorozatok közül a legkorábban meginduló vállalkozás a Rudolf trónörökös kezdeményezésére és védnöksége alatt kiadott „Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben” c. földrajzi leírásokat, gazdasági, történeti és művészettörténeti ismertetéseket, valamint néprajzi adatokat nyújtó kompendium. A mű, tekintettel a Monarchia dualista voltára, német és magyar nyelven jelent meg, az előbbi kiadás 24, az utóbbi 21 kötetben. A kezdeményezőtől megadott alapelveket két szerkesztőség érvényesítette és fogta össze Bécsben és Budapesten. A magyar kiadás főszerkesztője Jókai Mór volt.² A magyarnyelvű sorozat 1885 és 1901 között látott napvilágot.

Rudolf trónörökös tervezetében az illusztrációknak nemcsak hangsúlyos, hanem a szöveggel egyenértékű szerepet szánt. A művészeknek meg kellett látogatniuk a lerajzolandó helyszíneket, s ha még ezután is szükségük volt segítségre, különösen néprajzi jellegű, ritkán ismétlődő ünnepi alkalmak reprodukálásánál, a pontosság érdekében fényképfelvételekkel segítették emlékezetüket.³ A nyomás mindkét főváros Államnyomdájában történt. A beérkezett és közlésre megfelelőnek talált rajzokat Budapesten Morelli Gusztáv fametsző intézetének munkatársai vitték át lucra.⁴

1902-ben a Bécsben sokszorosított rajzok a kiadás befejeztével a Császári Hitbizományi Könyvtárba, majd onnan az Österreichische Nationalbibliothek állagába kerültek és jelenleg a „Porträtsammlung-Bildarchiv”-osztályon találhatók. Ugyancsak 1902-ben írt át a magyar Államnyomda a visszamaradt rajzok ügyében a Szépművészeti Múzeumnak, amely akkor még az Új Magyar Képtárat és a Történelmi Képcsarnokot, tehát hazai érdekű gyűjteményeket is foglalt magában. Az Államnyomda levele elveszett, tartalmáról csak a Szépművészeti Múzeum régi iktatókönyvéből értesülhetünk,⁵

megvan azonban az 1902. május 10-én hivatalosan átvett rajzok pontos jegyzéke, s a Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztálya és a Történelmi Képcsarnok közötti részletes felosztás.⁶ Az előbbi gyűjtemény 518, az utóbbi 1113 darabot kapott. A Magyar Nemzeti Galéria alapítása után a Szépművészeti Múzeumnak jutott rajzok jelenleg a Galéria állagában vannak, míg a Történelmi Képcsarnoknak a Szépművészeti Múzeumból történt kiválásával az anyag nagyobbik része a Magyar Nemzeti Múzeumba került. 1903-ban az Iparművészeti Múzeumnak adtak át 148 rajzot.⁷ A Magyar Nemzeti Múzeumba került darabok közül 45 viselet-, és népeletkép-rajzot átvett a Néprajzi Múzeum Adattára.⁸ A Történelmi Képcsarnok idevonatkozó anyaga azonban gyarapodott is, Hány Gyula 1903-ban előkészítő, helyszínen rajzolt ceruzavázlataiból 69-et adott el, az 1930-as években Dörre Tivadar hagyatékából 31 db vázlatkönyvet vásárolt a Képcsarnok, melyek bőségesen tartalmaznak az illusztrációkhoz készített előzményeket.⁹ Csak következtetés útján deríthető fel az illusztrációk nyomására szolgáló faducok múzeumba-kerülésének útja. Feltehetőleg a rajzokkal egyidőben, vagy kevésel később kerültek el a nyomdából, talán az elveszett irat erre vonatkozólag is tartalmazott valamit. Az egyes darabokat takarékos papír-csomagolásban látható lajstromozás eredeti jegyzéke elveszett, az 1634 darabot magában foglaló gyűjtemény a Szépművészeti Múzeumból a Nemzeti Galériába, majd az intézmény Várba költözése alkalmából, tekintettel arra, hogy a rajzanyag legnagyobb hányadát a Nemzeti Múzeumban őrzik, a Történelmi Képcsarnokba került.¹⁰ Itt az ömlesztett darabok kötetenkénti szétválasztását, meghatározását és leltározását 1981-ben fejezzük be.

Tekintettel arra, hogy a sorozat magyarországi illusztrációs anyaga iránt eddig nem mutatkozott tudományos érdeklődés, a leltározás munkája pedig lehetőséget adott az elsődleges összefoglalásra, ezért tanulmányunkban megkíséreljük az illusztrációs tárgyválasztás alapelveinek, a művészek körének és stílárius jellegzetességeinek felvázolását.

A 21 kötetes teljes magyar sorozatból 8 kötet mutatja be a kor Magyarországot, ideértve a vele akkor perszonálunióban levő horvát-szlavon területeket is. Tanulmányunkban a századvégi Magyarországot bemutató képeket vesszük vizsgálat alá, a társországok anyagának figyelmen kívül hagyásával.¹¹ A kötetek földrajzi és egyéb tematikus fejezetekbe fogott egyes szövegrészeit az adott területi egység legjobb ismerői írták. A sorozat célkitűzése szerint az országrészek leírás-, és képbeli ismertetésénél elsődleges szempont volt a részletes és pontos, földrajzi és etnográfiai ismertetés, a természeti jelenségek kiemelése mellett a rájuk alapozott gazdasági tevékenység

megfelelő hangsúlyozásával. A történeti és irodalmi jellegzetességeket az általános bevezető kötet és a fővárossal foglalkozó rész tárgyalta behatóbban.

A különböző nagyobb városok ismertetésénél azok rövid története és műemlékei mellett kitértek a fellendülő kapitalizmus korának új ipari és közlekedési létesítményeire is. Ebből a szempontból a legtanulságosabb a Budapestről szóló kötet rajzainak vizsgálata.^{12a} A gazdag műltről az egykori Aquincum részletei, a budavári Mátyás-templom, a belvárosi-templom reneszánsz pastoforiuma, az egykori Grassalkovics-palota barokk kapuzata, Budán talált faragványos kövek, ülőfülkés kapualjak tanúskodnak.¹² Emellett megtalálhatjuk gépgyári munkacsarnokok, sörgyári malátaszérű, a Duna-partján épült elevátor és gépei, áramfejlesztőtelep, s az új hidak ábrázolását is¹³ (1. kép).

A nyersanyagban gazdagabb, ezért erősebben iparosodó tájegységek már tekintélyes műltra visszatekintő, vagy újabban alapított ipari üzemait — így a zólyombrézói, salgótarjáni, diósgyőri (2. kép), nyustyalikéri és az aninai vasgyárat, a nagyszlabosi papírgyárat, a percsenyi vegyiüzemet és a zayugróci üvegyárat is bemutatják a kötetek lapjain.¹⁴ Az ekkor modernizálódó közlekedés létesítményei sem hiányozhatnak a fametszetes illusztrációk közül¹⁵ (3. kép). A korszak néprajztudományának szellemében a mű népeletképei a parasztság díszes ünnepi viselete, különleges alkalmakkor élő szokásai felé fordultak,¹⁶ s csak elvétve érintették a mindennapok nehéz paraszti munkáját s annak hőseit. Igaz, hogy ezek között a rajzok között nem kisebb mester, mint Munkácsy monumentális marosmenti munkását, s a Munkácsy-tanítvány Pataky László kubikusokat ábrázoló illusztrációját tarthatjuk számon¹⁷ (4. kép). Pataky László keze alól került ki egy, az agrárszervezkedések kezdeteire utaló ábrázolás is, egy alföldi Kossuth-párti népkör képével¹⁸ (5. kép). Az olvasgató, beszélgető parasztok csoportja a föld népét más oldalról, a művelődés igénye felől mutatja be, mint a szokványos népeletképek. A kötetekben helyenként különleges figyelmet szentelnek a nép körében akkor élő háziipari gyakorlatnak¹⁹ (6. kép).

A korszak új otthonba költözött, vagy belülről újjáalakított közművelődési és felsőoktatási intézményeinek is kellő teret szentelnek a műben.²⁰ Az 1884-es ötvösmű-, valamint az 1886-os Országos Kiállítás nyomában és a Milleneumra készülve fellendült a régészeti és iparművészeti kutatás, ennek is megvannak a sorozaton belüli képes emlékei.²¹ A kifejezetten történeti viszapillantás-jellegű fejezetek nagyrészből portré-illusztrációi általában egykorú metszetek nyomán készültek, azonban előfordul, akárcsak a XIX. századi hasonló természetű anyagnál is, az előkép céljára történő újrarajzoltatás.²² En-

nek oka feltehetően a különböző századokból származó és ezért eltérő technikai kidolgozása mintáknak a részletező fametszetes eljáráshoz való igazítása lehet. Ugyanezért rajzoltatták át az e korban már esetenként felhasznált fényképeket is.²³

A felsorolt sokféle tematikus követelményhez természetesen nem volt elegendő néhány, az illusztráció-rajzolásban jártas művész szerződtetése a munkára. A kivitelezésben tevékenykedő fametszőknek is fontos szerep jutott, a különböző, sokszor egymásnak ellentmondó egyéni stílusjegyeknek a sokszorosítás folyamán a pozitívista ismeretterjesztő-cél érdekében történő nivellálásával. A részletező, inkább kemény fametszet-eljárás jórészt realista elemekben bővelkedő és kevésbé művészi előképet követelt meg, s csak néhány mester próbálkozott sajátos rajzi stílusmegoldásokkal, vagy a nyugati művészet újszerű technikai eszközeivel való kísérlettel. Az említett célkitűzés természetesen olyan mestereknek kedvezett elsősorban, akik a kor más nagy illusztrált vállalkozásaiban is résztvettek, s megvolt a gyakorlatuk a jelzett követelmények teljesítésére. Három ilyen rajzoltót találunk a művészek között. Dörre Tivadar (1858–1932)²⁴ és Cserna Károly (1867–1944) részletező tollrajzaival és sötétre hangolt, acélmetszetszerű tusfestményeivel pontosan dolgozott a fametszők keze alá. Háy Gyula (1864–1946) szokványos kidolgozású lapok mellett több esetben kitűnő tollrajz-technikájának vonaljátékával artisztikus, a mű keretein belül újszerű rajzi megoldást hozott²⁵ (7. kép). Műemlék-épületek megbízható reprodukálására az építész és grafikus Rauscher Lajos (1845–1914) bizonyult a legalkalmasabbnak a felvételi rajzok józanságát a rézkarc finom vonalvezetésével elegyítő illusztrációin.²⁶ A sorozat reprezentatív mivoltából kifolyólag nem hiányozhattak a magyar művészet egykorú, vagy korábbi kiválóságai sem a foglalkoztatottak sorából. Ha csak egy-két lapon, de találkozhatunk Ligeti Antal (1823–1890),²⁷ Keleti Gusztáv (1834–1902),²⁸ Mészöly Géza (1844–1887),²⁹ és Munkácsy Mihály (1844–1900) nevével. Az ősi hitvilág és a néphiedelmek fejezeteinek illusztrálására Zichy Mihály (1827–1906) vállalkozott,³⁰ míg Benczur Gyula (1844–1920) a bevezető kötet fejezet kezdeteit és végét látta el lendületes neobarokk ihletésű fejleceivel és záródíszekkel.³¹ Elsősorban felvidéki szülőföldjének s az Alföld cájainak megőrzésével vett részt a munkában Mednyánszky László (1852–1919). Oldott, víziószerű rajzainak hatásából azonban esetenként sokat elvett a fametszetes sokszorosítás³² (8–9. kép). A reprezentatív jelleg hozta magával, hogy az illusztrátorok között szerepelniök kellett a császári család művészkedő tagjainak is, elsősorban Rudolf trónörökös felesége, Stefánia (1864–1945), de József főherg. felesége Klára (szül.: 1846) is adott rajzokat.³³

Jelentős szerep jutott a hosszabb-rövidebb ideig a szolnoki művésztelephez csatlakozó és Munkácsy stílusától meghihletett népeletkép-festőknek: Aggházy Gyulának (1850–1919), Deák-Ébner Lajosnak (1850–1934) (10. kép), Pataky Lászlónak (1857–1912) (4–5. kép).³⁴ Szerepeltetésüket természetesen nem egyikük-másikuknak Munkácsy hatására kifejlődött társadalomkritikus hajlama, hanem finom plein-air realizmusuk indokolta, ami kitűnően megfelelt a sorozat célkitűzésének. Rajzaikkal a sorozat minden kötetében találkozhatunk ugyanúgy, mint a kor akadémikus irányzatának képviselőitől szignált illusztrációkkal. Vágó Pál (1854–1928) (6. kép), Feszty Árpád (1865–1914) (2. kép) és Jantyik Mátyás (1864–1903) tartoznak ez utóbbiak közé.³⁵ Az egyes tájegységek bemutatásánál helyi származású festők munkáját is igénybevették. Így kerültek a bácskai származású Szirmai Antal (1860–1927), az erdélyi Melka Vince (1834–1911), Miess Frigyes (szül.: 1854), Gyárfás Jenő (1857–1825) és Nagy Lázár (1861–1923) művei a megfelelő kötetekbe.³⁶

Már felsorolásuk és a hozzáfűzött művészettörténeti megjegyzések is azt mutatják, hogy a század utolsó negyedének alkotó művésznemzedéke jórészt képviselve van a mű lapjain. A sokszorosítás technikai adottságai, mint már mondtuk meghatározták nagyjából a rajzok stílári jegyeit. Az illusztrációk szoros szövegkísérő funkciója általában konzervatív formátumukból is kitűnt, a lap felső részén helyetfoglaló keskeny, fekvő téglalap, a könyv egész tükrét betöltő nagyság, vagy a szöveg közepére tördelt négyzet dominál. Kissé másféle művészi szerkesztést követelnek meg a fejezetcímek L-alakú illusztrációi, amelyeken a felső vízszintes mezőbe tájképet, az oldalsó keskeny függőlegesbe emberi figurát, vagy tárgycsoportozatot komponálnak.³⁷ Figyelemreméltó, hogy Roskovics Ignác felfogása nem még egy ábrázolással kíván többet elmondani ebben az esetben, hanem a távoli tájkép és a függőleges plasztikusan megoldott figurájának ellentétéből dekoratív egységet teremt.³⁸ Lapszéli rajzok álló formátumának kompozíciós lehetőségeit használta ki Jantyik Mátyás a XV. kötet szlovák viseletképeinek lendületes vonalvezetésű ceruzarajzain.³⁹ Az összetett idomokba helyezett lapszéli tájképek tollrajzos vonaljátékának harmóniájára Hány Gyulánál találunk példát⁴⁰ ugyanúgy, mint az üresen hagyott papír-felület és a rajz ritmusának jellegzetes hangulatot sugalló összecsengésére⁴¹ (7. kép). Erőteljesebb, mozgékonyabb, improvizatív ecsetvonásokkal vetette papírra jeleneteit Vágó Pál, aki esetenként újszerű világítási effektusokkal is megpróbálkozott.⁴² Az „Osztrák-Magyar Monarchia” illusztrációinak vizsgálata tehát a kor hazai rajz-stílusáramlatairól is tudósít.

Befejezésül el kell mondanunk, hogy tanulmányunk megírásánál nem csupán az eddig tudományosan elhanyagolt illusztrációs anyag ismertetése vezetett, hanem a Magyar Történelmi Képcsarnokba került több, mint másfélezer faduc további sorsa is. A kitűnő állapotban reánkmaradt, nyomható faducokból érdemes lenne a századforduló felé irányuló általános érdeklődés idején olyan válogatás közrebocsátása, amely bemutatná jelen fejlődésünk előzményeit, változó városaink korábbi arcát, eltűnt életformákat és műemlékeket. A közönség bizonyára örömmel fogadná, ahogy örömmel fogadta a közelmúlt és a századelő fotóalbumait is.

JEGYZETEK

1. A történelmi jellegű sorozatok illusztrációinak összefoglalását lásd: *iff. Vayer L.*, A történelmi művek illusztrálása. Klny. a Szentpétery-Emlékkönyvből. (Bp. 1938)
2. A sorozat ügyeit intéző bizottságok, a szerkesztőségek és a rajzokat készítő művészek névsorát lásd a XXI. kötet (Bp. 1901) „Utószó” c. fejezetének 8–14. l.-ján; A mű rövid történetét és a kötetekhez kapcsolódó legfontosabb tudnivalókat lásd: *Pauer, Hans*: Einleitung. In: *Länder und Menschen der Jahrhundertwende. Eine Dokumentation Alt-Österreichs. Erstaussstellung von Originalarbeiten zeitgenössischer Künstler.* Wien, Österreichische Nationalbibliothek (1969) 8.
3. *Länder und Menschen der Jahrhundertwende.* 25–27. Vitrine 16–17.
4. *Czakó E.*, A sokszorosítóművészet. Magyarország. In: *Az iparművészet könyve I.* Szerk.: *Ráth Gy.* (Bp. 1902) 512–513.
5. Szépművészeti Múzeum irattára. 379/902. sz. IV. 30-i bejegyzés az iktatókönyvbe.
6. Szépművészeti Múzeum irattára. 770/903. sz. XI. 14-i elismervény a rajzok átvételéről.
7. Szépművészeti Múzeum irattára. 804/903. sz. XI. 28-i átvételi elismervény.
8. Magyar Történelmi Képcsarnok irattára. 863–01–100/1962. sz. Hiánylisták.
9. Háy-rajzok: Szépművészeti Múzeum irattára. 427/1903. VII. sz.; Dörre-vázlatkönyvek: Magyar Történelmi Képcsarnok (a továbbiakban: MTKcs) ltsz.: 59.233.–249.; 59.256.–258.; 59.262.–263.; 59.287.; 59.326.–332.
10. Magyar Történelmi Képcsarnok irattára. 36–114/2/1974. sz. átvételi jegyzőkönyv.
11. A Magyarországgal foglalkozó egyes kötetek a sorozaton belül: III. Bevezető. (Bp. 1888); VII. Alföld. (Bp. 1891); IX. Budapest és környéke – Fiume. (Bp. 1893); XIII. Dunántúl. (Bp. 1896); XV. Felső-Magyarország nyugati fele. (Bp. 1898); XVIII. Felső-Magyarország keleti fele. (Bp. 1900); XX. Dél-kelet-Magyarország, Erdély és a szomszédos hegyvidékek. (Bp. 1901)
- 12/a A következőkben a hivatkozásoknál amennyiben az előkép-rajz a Történelmi Képcsarnokban van, úgy ezt említjük először, majd utána a róla készült faduc leltári számát. Amennyiben csak a faduc van a birtokunkban, úgy a fametszet adatai megelőzik a faduc leltári számának közlését.
12. *Dörre Tivadar*: Aquincumi részletek. Tusrajzok. Ltsz.: MTKcs. T. 7512–7514. Faducok: MTKcs. 77.167., 77.171., 77.210. Megjelentek a IX. kötet 73, 75, 79. l.-ján;

Rauscher Lajos: Mátyás-templom. Tollrajz. Ltsz.: MTKcs. T.8247. Faduca: MTKcs. 76.194. Megjelent u.o. 81. l.; *Benczur Béla*: Pastoforium a belvárosi templomban. Tollrajz. Ltsz.: MTKcs. T. 7290. Faduca: MTKcs. 76.219. Megjelent u.o. 89. l.; *Rauscher Lajos*: Grassalkovics-palota kapuja. Tollrajz. Ltsz.: MTKcs. T. 8248. Faduca: MTKcs. 76.183. Megjelent u.o. 93. l.; *Kimnach László*: Faragványos kövek Mátyás palotájából. Ceruzarajz. Ltsz.: MTKcs. T. 8050. Faduca: MTKcs. 76.175. Megjelent u.o. 33. l.; *Dörre Tivadar*: Budavári középkori kapualjak. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7508. Faduca: 76.224. Megjelent u.o. 28. l.

13. *Dörre Tivadar*: Műhelybelső a budapesti Ganz-gyárból. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7519. Faduca: MTKcs. 77.13. Megjelent a IX. kötet 475. l.-ján; *Dörre Tivadar–Morelli Gusztáv*: Malátaszérű egy kőbányai sörgyárban. Fametszet. Megjelent u.o. 477. l. Előkészítő ceruzavázlatok a MTKcs. 59.258. sz. vázlatkönyv 7–8. l.-ján; Faduca: MTKcs. 77.168.; *Dörre Tivadar*: Elevátor a pesti parton. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7520. Faduca: MTKcs. 76.227. Megjelent u.o. 479. l.; *Greguss Imre–Pásztor J.*: Az elevátor emelőgépei. Fametszet. Megjelent a IX. kötet 480 l.-ján. Faduca: MTKcs. 77.7.; *Dörre Tivadar*: A Ganz-gyár áramfejlesztő-telepe. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7521. Faduca: MTKcs. 77. 66. Megjelent u.o. 493. l.; *Háry Gyula*: A budapesti Margit-híd. Tusfestmény. Ltsz.: MTKcs.T. 7752. Faduca: MTKcs. 76.196. Megjelent u.o. 497.
14. *Háry Gyula*: Zólyombrézó, vasgyár. Ceruza-, és tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7878. Faduca: MTKcs. 79.290. Megjelent a XVIII. kötet 9. l.-ján; *Kimnach László*: Részlet a salgótarjáni bányából és vasfinomítóból. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.8083. Faduca: MTKcs. 75.12. Megjelent u.o. 133. l.; *Feszty Árpád*: Singyártás Diósgyőrben. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T. 7659. Faduca: MTKcs. 75.6. Megjelent az I. kötet. 503. l.-ján; *Neogrády Antal–Morelli Gusztáv*: A diósgyőri vasgyár. Fametszet. Megjelent a XVIII. kötet 229. l.-ján. Faduca: MTKcs. 79.21.; *Neogrády Antal*: A nyustya-likéri vasgyár. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.8194. Faduca: MTKcs. 79.281. Megjelent u.o. 171. l.; *Cserna Károly–Morelli Gusztáv*: Az aninai gyártelep. Fametszet. Megjelent a XX. kötet 589. l.-ján; *Háry Gyula–Morelli Gusztáv*: Munkaterem a nagyszlabosi papírgyárban. Fametszet. Megjelent a III. kötet 509. l.-ján. Faduca: MTKcs. 76.166.; *Roskovics Ignác*: A perecsenyi vegyigyár. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.8276. Faduca: MTKcs. 79.212. Megjelent a XVIII. kötet 397. l.-ján; *Dörre Tivadar*: Részletek a zayugróci üvegyárból. Ceruza-, és tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7575. Faduca: MTKcs. 77.304. Megjelent a XV. kötet 321. l.-ján.
15. Pld. *Kimnach László*: A gombos-bogojevői gőzkomp. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.8091. Faduca: MTKcs.80.418. Megjelent a XXI. kötet 523. l.-ján.; *Háry Gyula*: A karakó-völgyi áthidalás. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7964. Faduca: MTKcs. 80.75. Megjelent a XX. kötet 319. l.-ján; *Dörre Tivadar*: Kolozsvár, Unio utca villamosvasúttal. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7623; Faduca: MTKcs. 80.428. Megjelent u.o.165. l.
16. Pld. *Vágó Pál–Morelli Gusztáv*: Fáklyás mise Jászberényben. Fametszet. Megjelent a VII. kötet 237. l.-ján. Faduca: MTKcs. 74.195.; *Feszty Árpád–Morelli Gusztáv*: Koszorúvivő aratók. Fametszet. Megjelent a XIII. kötet 281. l.-ján. Faduca: MTKcs.

- 77.399.; *Cserna Károly*: Lakodalom Paraszt-Dubován. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T. 7369. Faduca: MTKcs. 78.263. Megjelent a XV. kötet 367. l.-ján; *Roskovics Ignác–Morelli Gusztáv*: Torockói népviselet. Fametszet. Megjelent a XX. kötet 211. l.-ján. Faduca: MTKcs. 80.328.
17. *Munkácsy Mihály–Morelli Gusztáv*: Marosmenti munkás. Fametszet. Megjelent a VII. kötet 459. l.-ján. Sérült faduca: MTKcs. 76.164.; *Pataky László–Meusel Kelemen*: Kubikusok. Fametszet. Megjelent u.o. 469. l. Faduca: MTKcs. 75. l.
18. *Pataky László–Buccarich Emil*: Népkör egy alföldi városban. Fametszet. Megjelent a VII. kötet 133. l.-ján. Faduca: MTKcs. 76.96.
19. Pld.: *Vágó Pál*: Bakonyi faipar. Ceruzarajz. Ltsz.: MTKcs. T.8319. Faduca: MTKcs. 77.438. Megjelent a XIII. kötet 201. l.-ján; *Jantyik Mátyás–Morelli Gusztáv*: Gyékényfonás Pusztá-Somorján. Fametszet. Megjelent u.o. 459. l. Faduca: MTKcs. 77.434.; *Gyárfás Jenő–N.K. jelű fametsző*: Székely szövőszék. Fametszet. Megjelent a XX. kötet 275. l.-ján. Faduca: MTKcs. 75.13.
20. Pld. *Háry Gyula*: A budapesti egyetem orvoskari épületei. Tollrajz tussal. Ltsz.: MTKcs. T.7743. Faduca: MTKcs. 77.159. Megjelent a IX. kötet 197. l.-ján; *Háry Gyula*: A budapesti egyetem és Műegyetem épületei a Múzeum körúton. Tollrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7742. Faduca: MTKcs. 77.164. Megjelent u.o. 195. l.; *Háry Gyula*: A selmecbányai Akadémia. Tollrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7890. Faduca: MTKcs. 79.62. Megjelent a XVIII. kötet 85. l.-ján; *Dörre Tivadar*: A kolozsvári Ferenc József egyetem. Tusrajz. Ltsz.: T.7621. Faduca: MTKcs. 80.433. Megjelent a XX. kötet 161. l.-ján; *Háry Gyula*: A Magyar Tudományos Akadémia díszterme a Kisfaludy-Társaság közgyűlése alkalmával. Tusfestmény. Ltsz.: MTKcs. T. 7747. Faduca: MTKcs. 77.222. Megjelent a IX. kötet 239. l.-ján; *Kimnach László*: Az Országos Képtár XXI. terme. Tusfestmény. Ltsz.: MTKcs. T.8056. Faduca: MTKcs. 77.173. Megjelent u.o. 225. l.; *Dörre Tivadar*: Az Operaház főlépcsője. Tusfestmény. Ltsz.: MTKcs. T. 7518. Faduca: MTKcs. 77.341. Megjelent u.o. 409. l.
21. Pld. *Dörre Tivadar–Morelli Gusztáv*: Római régiségek a Magyar Nemzeti Múzeumból. Fametszet. Megjelent a XIII. kötet 99. l.-ján. Faduca: MTKcs. 77.411.; *Dörre Tivadar–Morelli Gusztáv*: A miskolci, pilini, haligóci és baráthegyi barlangi leletekből. Fametszet. Megjelent a XV. kötet 17. l.-ján. Faduca: MTKcs. 77.309.; *Cserna Károly–Morelli Gusztáv*: Szilágysomlyói kincs a Magyar Nemzeti Múzeumban. Fametszet. Megjelent a XX. kötet 33. l.-ján. Faduca: MTKcs. 80.70.; *Dörre Tivadar–Rauchbauer Károly*: Műtárgyak az esztergomi főszékesegyházi kincstárból. Fametszet. Megjelent a XIII. kötet 521. l.-ján. Faduca: MTKcs. 77.408. Előkészítő ceruzavázlata a MTKcs. 59. 245. sz. vázlatkönyv 22. l.-ján.
22. Például Esterházy Pál nádor *Jakob Hoffmann*-féle metszetportróját *Roskovics Ignác* tusfestménye (Ltsz.: MTKcs. 10569.) nyomán reprodukálták a IX. kötet 389. l.-ján. Faduca: MTKcs. 77.146.

23. V.ö. *Cennerné Wilhelmb G.*, Tompa Mihály arcképei. FH3(1975)85,87. Az arc-kép faduca: MTKcs. 77.250.
24. *Szabó J.*, Magyar rajzművészet. 1849–1890. (Bp. 1972) 22., 57. kép.
25. Pld. *Háry Gyula*: Az Andrássy-út. Tollrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7737. Faduca: MTKcs. 76.180. Megjelent a IX. kötet 187. l.-ján; *Háry Gyula*: Vajdahunyad vára: Tollrajz. Ltsz.: MTKcs. T. 7988. Faduca: MTKcs. 80.388. Megjelent a XX. kötet 559. l.-ján; *Háry Gyula*: Krasznahorka és Krasznahorka-váralja látkepe. Ceruzarajz. Ltsz.: MTKcs. T.8397. Faduca: MTKcs. 79.372. A XVIII. kötethez készült, de lenyomtatásra nem került ábrázolás.
26. Pld. *Rauscher Lajos*: A Margit-fürdő épülete a Margit-szigeten. Ceruzarajz. Ltsz.: MTKcs. T.8250. Faduca: MTKcs. 76.193. Megjelent a IX. kötet 511. l.-ján; *Rauscher Lajos*: A kassai Szt. Mihály-kápolna bejárata. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T. 8257. Faduca: MTKcs. 78.46. Megjelent a XV. kötet 79. l.-ján; *Rauscher Lajos*: Sopron, Szt. Mihály-templom. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.8255. Faduca: MTKcs. 77.258. Megjelent a XIII. kötet 131. l.-ján. Ezen kívül lásd még a példaképen a 12. jegyzetben idézett műveket.
27. Pld. *Ligeti Antal–Morelli Gusztáv*: Kiskunhalas-Sóstó. Fametszet. Megjelent a VII. kötet 253. l.-ján. Faduca: MTKcs. 76.144.
28. Pld. *Keleti Gusztáv–Morelli Gusztáv*: Kisjenői park. Fametszet. Megjelent a VII. kötet 447. l.-ján. Faduca: MTKcs. 76.68.; *Keleti Gusztáv–Morelli Gusztáv*: Gödöllő. Fametszet. Megjelent a IX. kötet 523. l.-ján. Faduca: MTKcs. 76.214.; *Keleti Gusztáv–Rauchbauer Károly*: Csábrág vára. Fametszet. Megjelent a XVIII. kötet 75. l.-ján. Faduca: MTKcs. 79.292.
29. Pld. *Mészöly Géza–Morelli Gusztáv*: Hortobágyi tanya. Fametszet. Megjelent a III. kötet 12. l.-ján. Faduca: MTKcs. 78.315.; *Mészöly Géza–Morelli Gusztáv*: Alföldi nádás és füzes. Fametszet. Megjelent a VII. kötet 7. l.-ján. Faduca: MTKcs. 74.71.
30. Pld. *Zichy Mihály–Bálint Benedek*: Legényköltögetés ósrégi halotti toron. Fametszet. Megjelent a III. kötet 318. l.-ján. Faduca: MTKcs. 78.156.; *Zichy Mihály–Bálint Benedek*: Harcdöntő párbaj. Fametszet. Megjelent u.o. 295. l.-on. Faduca: MTKcs. 78.214.; *Zichy Mihály–Morelli Gusztáv*: A garabonciás diák és az árva gyermek. Fametszet. Megjelent u.o. 329. l.-on. Faduca: MTKcs. 78.228.
31. Pld. *Benczur Gyula–Morelli Gusztáv*: Kezdőkép a vezérek korához. Fametszet. Megjelent a III. kötet 43. l.-ján. Faduca: MTKcs. 78.198.; *Benczur Gyula–Morelli Gusztáv*: Kezdőkép az Árpádok korához. Fametszet. Megjelent u.o. 55. l.-on; Faduca: MTKcs. 78.200.; *Benczur Gyula–Morelli Gusztáv*: Zárókép Mária Terézia korához. Fametszet. Megjelent u.o. 262. l.-on. Faduca: MTKcs. 78.211.
32. Pld. *Mednyánszky László*: Barackvásár Kecskeméten. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T. 8123. Faduca: MTKcs. 76.165. Megjelent a III. kötet 467. l.-ján.

33. Pld. *Stefánia–Morelli Gusztáv*: Szigliget. Fametszet. Megjelent a XIII. kötet 593. l.-ján. Faduca: MTKcs. 77.452.; *Klotild–Morelli Gusztáv*: Alcsuti részletek. Fametszetek. Megjelentek a III. kötet 461, 463. l.-ján, valamint a XIII. kötet 569. l.-ján. Faducok: MTKcs. 78.310–11., 77.380.
34. A szolnoki művésztelepről szóló összefoglalást lásd: Magyar Művészet. 1800–1945. Szerk. *Zádor A.*, II. kiad. (Bp. 1962) 238–245.
35. A korabeli akademizmus összefoglalását lásd f.i.m. 204–18, 278–80.
36. Szirmai Antal műveit lásd a VII. kötet 587, 589, 591, 593, 635, 641, 653. l.-ján; a XX. kötet 275, 277, 283, 333, 351, 387, 389. l.-ján Gyárfás Jenő, 87, 305, 423, 547, 549. l.-ján Melka Vince, 457, 465. l.-ján Miess Frigyes, 261, 269, 349, 353, 355, 357, 359, 361, 363, 366. l.-ján Nagy Lázár rajzai után készült illusztrációk láthatók.
37. Pld. *Dörre Tivadar–Morelli Gusztáv*: A tordosi őstelep és leletei Thorma Zsófia gyűjteményéből. Fametszet. Megjelent a XX. kötet 19. l.-ján. Faduca: MTKcs. 80.31. Előkészítő ceruzavázlatok a 59.245. ltsz. vázlatkönyv 41. l.-ján.
38. Pld. *Roskovics Ignác–Bálint Benedek*: Kezdkép a „Festészet és szobrászat” c. fejezethez. Fametszet. Megjelent a IX. kötet 413. l.-ján. Faduca: MTKcs. 77.339.
39. Pld. *Jantyik Mátyás–Rauchbauer Károly*: Rovnei drótostót. Fametszet. Megjelent a XV. kötet 411. l.-ján. Faduca: MTKcs. 78.257.; *Jantyik Mátyás–Morelli Gusztáv*: Felsőelefánti szlovák női viselet. Fametszet. Megjelent u.o. 419. l.-on. Faduca: 77.286.
40. *Háry Gyula*: Kazánszoros, Széchenyi-emléktábla. Tollrajz. Ltsz.: MTKcs. T.7785. Faduca: MTKcs. 78.142. Megjelent a XIII. kötet 73. l.-ján.
41. Pld. *Háry Gyula–K. H. jelű metsző*: Városligeti tó. Fametszet. Megjelent a IX. kötet 133. l.-ján. Faduca: MTKcs. 76.208.
42. Pld. *Vágó Pál*: Korcsolyacsarnok a budapesti Városligetben. Tusrajz. Ltsz.: MTKcs. T.8314. Faduca: MTKcs. 76.225. Megjelent a IX. kötet 135. l.-ján; *Vágó Pál–Bálint Benedek*: Stefánia-út a Városligetben. Fametszet. Megjelent u.o. 131. l.-on. Faduca: MTKcs. 76.238.; *Vágó Pál*: Marhavásár a Ferencvárosban. Tollrajz. Ltsz.: MTKcs. T.8315. Faduca: MTKcs. 77.211. Megjelent u.o. 481. l.-on.

Illustrationen und Illustratoren des Werkes „Die Österreich-Ungarische Monarchie im Wort und Bild“

Im letzten Viertel des vorigen Jahrhunderts entstand nach Anleitung des Kronprinzen Rudolf das mehr als 20 Bände umfassende Werk über die Länder und Völker der Österreich-Ungarischen Monarchie. Dem dualistischen Staatssystem gemäss erschien die Buchreihe in ungarischer und deutscher Sprache, in der Auflage zweier Redaktionen in Wien und Budapest, in den Staatsdruckereien der beiden Hauptstädten gedruckt. Den Illustrationen in Holzschnitten wurde eine gleiche Wichtigkeit wie den einschlägigen Beschreibungen beigemessen. So müssten sich die Künstler an Ort und Stelle begeben, dort mehrere Studienzeichnungen verfertigen, um die endgültigen Vorlagen der Illustrationen entwerfen zu können.

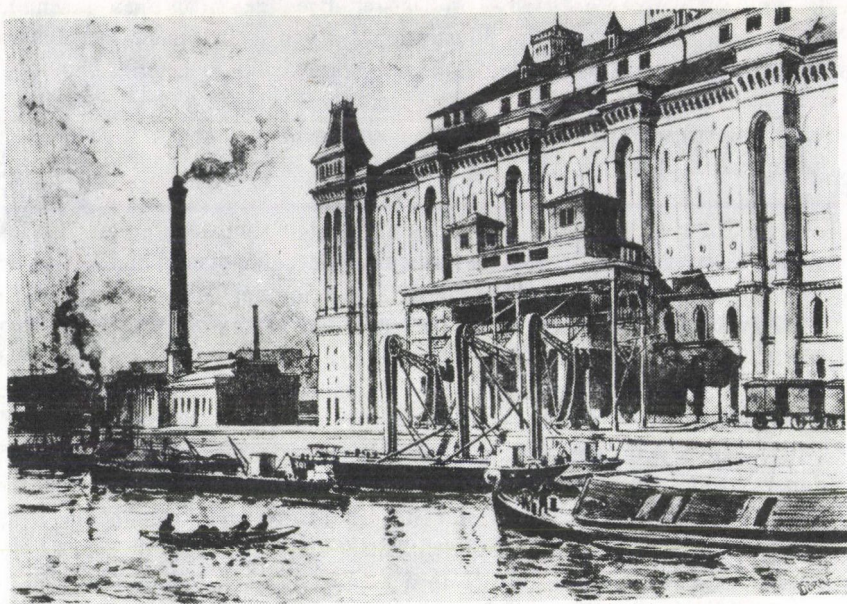
Nach Erscheinen des letzten Bandes kamen die Zeichnungen aller Gebiete ausserhalb Ungarn in die kaiserlichen Sammlungen, und befinden sich zurzeit in den Beständen der Österreichischen Nationalbibliothek, in der Abteilung „Porträtsammlung-Bildarchiv“. Die Vorzeichnungen von ungarischen Themen wurden zwischen den Museen der Schönen Künste und der Angewandten Kunst in Budapest verteilt. Nach Umprofilierung der einzelnen Sammlungen ist zurzeit das umfangreichste Teil des Materials in der Historischen Bildergalerie des Ungarischen Nationalmuseums zu finden. In der Ungarischen Nationalgalerie, im Museum für Völkerkunde und im Museum für Angewandte Kunst ist der übrige Teil der Illustrationsvorlagen aufbewahrt. Die zum Druck bestimmten Holzstöcke wurden auch in die grafische Sammlung der Ungarischen Historischen Bildergalerie eingegliedert. Unser Artikel ist das Ergebnis der vergleichenden Bearbeitung beider zusammenhängender Bestände.

Text und Illustrationen behandeln die Blüte des Kapitalismus in Ungarn. So wird in erster Reihe den Darstellungen von Fabriken und Verkehr besondere Wichtigkeit beigemessen. (Abb. 1–3.) Die ethnografischen Ab-

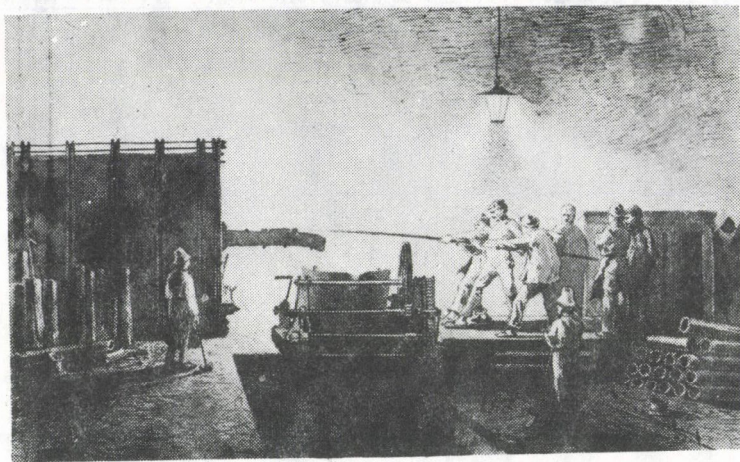
handlungen wurden meistens von Darstellungen der prächtigen Tracht begleitet und nur selten ist eine Illustration aus dem Leben des armen Bauernstandes, oder der anfängenden Bauernorganisationen zu sehen. (Abb. 4–5.)

Die Vorstellung der kulturellen Institutionen (Theater, Universität, Schulen), der Baudenkmäler der Vergangenheit und der Ergebnisse der beginnenden Ausgrabungen wollten auf eine rege kulturelle Entwicklung weisen.

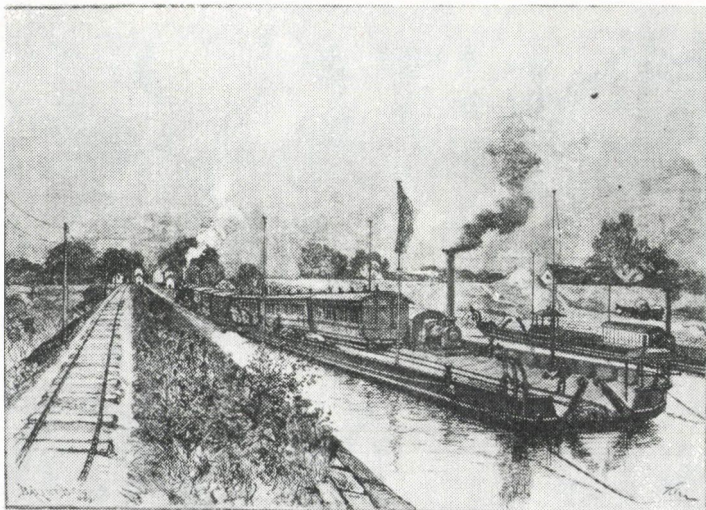
Hinsichtlich der Wahl der beschäftigten Künstler können wir feststellen, dass keine Stilrichtung bevorzugt wurde, sondern eine breite Basis von Darstellern zu notieren sei. Die ältere Generation der Landschaftsmaler, zB. Gusztáv Keleti und Antal Ligeti sind mit den namhaften Paysageisten der zweiten Hälfte des Jahrhunderts (Abb. 8, 10.) zugleich mit Bestellungen versehen. Mihály Zichy zeichnete die die heidnische Glaubenswelt und den Volksglauben illustrierenden Szenen. Das meiste wurde aber nach den Zeichnungen dreier Künstler: Károly Cserna, Tivadar Dörre und Gyula Háy auf den Holzblock übertragen. (Abb. 1, 7.) Die korrekte Linienführung der letztgenannten gab manchmal, in erster Stelle bei Háy, einen ornamental ausgewogenen, feinen Federzeichenstil den Platz. (Abb. 7.) Einige, akademisch ausgebildeten Künstler näherten sich in der schwungvollen Linie und in den Beleuchtungseffekten (Abb. 2., 6.) moderneren Stilrichtungen. So können die Zeichnungen nicht nur historisch, sondern auch künstlerisch als ein Querschnitt des Zeitalters betrachtet werden. Der artistische und geschichtliche Wert der in ausgezeichnetem Zustande verbliebenen Holtstöcke würde eine Neuauflage des Bildmaterials in Auswahl begründen.

1. Dörre Tivadar: A pesti elevátor épülete. Tusrajz.
Magyar Történelmi Képcsarnok.

2. Feszty Árpád: Síngyártás Diósgyőrben. Tusrajz. Magyar Történelmi Képcsarnok.

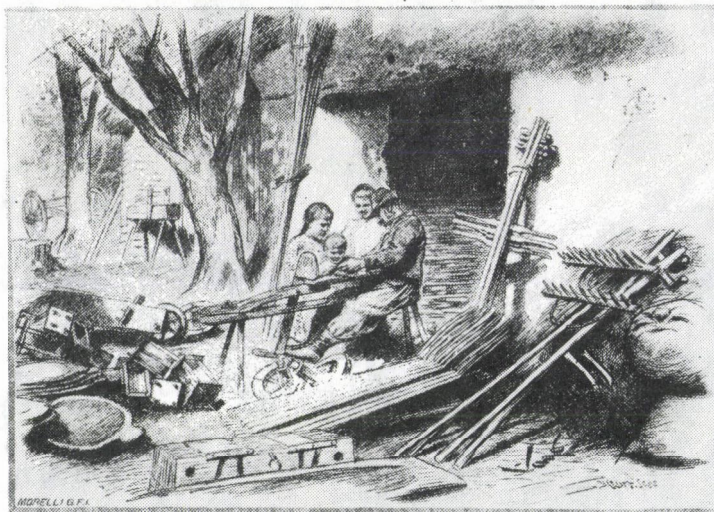
3. Kimnach László–Bálint Benedek: A gombos-bogojevői gőzkomp.
Fametszet az „Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen” XXI. kötetéből.

4. Pataky László–Meusel Kelemen: Kubikusok.
Fametszet az „Osztrák-Magyar Monarchia...” VII. kötetéből.

5. Pataky László–Buccarich Emil: Népkör egy alföldi városban.
Fametszet az „Osztrák-Magyar Monarchia...” VII. kötetéből.

6. Vágó Pál–Bálint Benedek: Bakonyi faipar.
Fametszet az „Osztrák-Magyar Monarchia...” XIII. kötetéből.

7. Hány Gyula: Az Andrássy-út Pesten. Tollrajz. Magyar Történelmi Képcsarnok.

8. Mednyánszky László: Barackvásár Kecskeméten. Tusrajz.
Magyar Történelmi Képcsarnok.

9. Mednyánszky László—Morelli Gusztáv: Barackvásár Kecskeméten.
Fametszet az „Osztrák-Magyar Monarchia...” III. kötetében.

10. Deák-Ébner Lajos—Morelli Gusztáv: Piaci kávémérés Szolnokon.
Fametszet az „Osztrák-Magyar Monarchia...” VII. kötetében.

Koller Károly fényképeinek katalógusa I. (1867–1880)

Koller Károly fényképész (1838–1889) felvételeinek összegyűjtését 1978-ban kezdtük meg és 1980 végén fejeztük be.¹ Munkánk főleg budapesti intézményekben folyt, mert feltételeztük, hogy az egykori fővárosi fényképész alkotásait főként az alábbi közgyűjteményekben lelhetjük meg: a Fővárosi Levéltárban, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében, az Iparművészeti Múzeumban, a Magyar Fotóművészek Szövetsége Fotótörténeti Gyűjtemény és Könyvtárban, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában, a Néprajzi Múzeumban és a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Idővel bővítettük a kutatási területet és néhány megyei központú múzeum, könyvtár és levéltár anyagának idevonatkozó részét is átvizsgáltuk. Kiinduló pontként szolgált, hogy Kecskeméten 1872-ben, Szegeden 1876-ban és Székesfehérvárott 1879-ben rendeztek országos kiállítást. Az említett városokban fényképészek is kiállítottak, közöttük Koller is. Így kutattunk a Bács-Kiskun megyei Múzeumban (Kecskemét), a Békés megyei Múzeumban (Békéscsaba), a Csongrád megyei Múzeum, Könyvtár és Levéltárban (Szeged), a Fejér megyei Múzeumban (Székesfehérvár), valamint a Zala megyei Múzeumban (Zalaegerszeg). Kutatómunkánk azonban nem mindig volt sikeres.

Közyűjteményekben található portré-katalógusunk sorát néhai Auer Miklós magángyűjteményében szereplő szabadkőműves portrék egészítik ki. Sajnos e cikk megjelenését már nem érthette meg. Hálával gondolunk rá, mert segítőkészségével, az eredeti példányok rendelkezésünkre bocsátásával sokban hozzájárult dolgozatunk teljesebbé tételéhez.

Katalógusunkba kizárólag azokat a felvételeket építettük be, amelyek Koller Károly saját művészi alkotásai. Tehát a reprodukciókat – egyetlen kivétellel – mellőztük. Vastagh György „Gombaszedő leány” című, a Bécsi Világkiállításon 1873-ban bemutatott festményéről készült reprodukciót

azért emeltük ki, mert a többi képzőművészeti alkotásról készített másolat között az egyetlen színezett felvétel volt. Az eredeti festménnyel történő összevetés győzne meg arról, hogy azonos színek érvényesülnek-e a két ábrázolásnál, vagy a reprodukció festése csupán Koller fényképszínezési kísérlete volt mindössze?

A könnyebb tájékozódás céljából az általunk sorszámmal ellátott fényképeket a lehetséges készítési idő szerint csoportosítottuk, vagyis 1867-től 1889-ig helyeztük el azokat ABC sorrendben. A fényképek pontos, minden kétséget kizáró időbeli meghatározása igen nagy gondot okozott. Miután a felvételek jelentős százaléka konkrét évhez nem köthető, mert nem datált mindegyik, ezért az évszám után a „körül” szóval kívánjuk érzékeltetni ezt a bizonytalansági tényezőt (pl. 1867 körül). Kivételt képez az 1889. év, amikor is Koller életének utolsó évében fényképeinek hátlapjára belevéselte ezt az évszámot. Tehát azokon a képeken, amelyeken dátum állt (vagy a fényképész-től, vagy az ábrázolt személytől, esetleg mástól eredő) az adott dátumot az ábrázolt személy neve mellett feltüntettük.

Bizonyíthatóan Koller Károly tanár az erdélyi Besztercén (Bistrita) 1861–1874 között, majd 1875. októberétől Budapesten nyitott és működtetett önálló fényképész műtermet 1889-ig. A katalógusban a Besztercén készült felvételeket emeltük ki a helységnév feltüntetésével, hogy megkülönböztessük a később Budapesten készített fotóktól.

Egy-egy fénykép meghatározásánál az alábbi tételeket tartottuk szem előtt:

1. az ábrázolt személy neve, születési és halálozási éve, foglalkozása, a kép dátuma
2. az ábrázolt személy vagy csoport leírása (beállítás, viselet, eszköz)
3. esetleges ajánlás
4. lelőhely
5. méret
6. leltári szám

Az 1. pontban foglaltaknak csak közismert személyiségek életrajzi adatainak ismeretében tehettünk teljességgel eleget. A 3. pontnál természetesen, hogy nem minden képet láttak el dedikációval. A 4. és 5. pont követelményének minden fényképnél eleget tettünk, de ez nem áll fenn a 6. pontnál. Pl. néhai Auer Miklós tulajdonát képező fényképek leltári szám nélküliek, valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében őrzött felvételek sem kapnak leltári számot. A Petőfi Irodalmi Múzeumban pedig a fotókat segédanyagként kezelik, s így – néhány kivételtől eltekintve – nem látják el azokat önálló leltári számmal.

Az összegyűjtött képanyagban néhány ismert személyiségnél előfordul, hogy több kép készült róla különböző időpontban. Ebben az esetben a korábban készült fénykép információinak utolsó sorában utalunk a később készült felvétel sorszámaára pl. lásd a 263. szám alatt.

A katalógusban közlendő 295 darab fénykép csak egy része Koller Károly életművének. Ez a szám remélhetőleg a kutatómunka folytatásával bővülni fog. Úgy véljük, dolgozatunk még így töredékes formában is elérte célját, amennyiben használható forrásként alkalmazható lesz. Az összegyűjtött 295 darab fényképből jelenleg 143 fénykép leírását adhatjuk közre, amelyek 1867–1880 között készültek. A katalógus második részét, tehát az 1881–1889 között készített fényképek leírását egy másik számban közöljük. Az egyes fényképekhez fűzött megjegyzéseinket a katalógust kiegészítő „Jegyzetek” tartalmazza.

Dolgozatunkban az alábbi rövidítéseket használtuk:

AMMgy: néhai Auer Miklós magángyűjteménye

FMSZ: Magyar Fotóművészek Szövetsége Fotótörténeti Gyűjtemény és Könyvtár

FSZK : Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény

Ltsz.: Leltári szám

MMM: Magyar Munkásmozgalmi Múzeum

MTKcs: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

PIM: Petőfi Irodalmi Múzeum

ZGM: Zalaegerszeg Göcsej Múzeum

1867 körül

1. Férfi képmás.

Álló, bal felé néző férfi térdképe. Baljában kalapot tart. Mellette az asztalon könyv hever.

Phot. v. C. Koller Bistritz.

FMSZ 5,5x9,5 cm. Ltsz.: 74.238

1870 körül

2. Dózsa Árpád gyógyszerész.

Mosolygó fiatal férfi jobbra néző mellképe. Kezeit a mellén összefonja. Csipke csokornyakkendőt, fehér inget visel.

Atelier für Malerei u. Photographie v. Carl Koller, Bistritz Siebenbürgen.
FMSZ 5,6x9,3 cm. Ltsz.: 68.1126

3. Duha Tivadar Tódorné Csiki Lujza.
Asztal mellett álló, egész alakos női portré. Szembe néz. Jobbjára támaszkodik. Baljában ernyőt tart. A fénykép hátlapján kézírással: „Duha Tivadar né Csiki Lujza.”
Photographie v. Carl Koller in Bistritz Siebenbürgen.
FMSZ 5,4x9,1 cm. Ltsz.: 60.961
4. Csiki Gergelyné Csiki Antónia.
Asztal mellett ülő fiatal nő szembe néző portréja. Haját virágkoszorú övezi. A kép hátlapján kézírással: „Csiki Gergelyné Csiki Antónia”
Phot. v. C. Koller Bistritz.
FMSZ 5,3x8,8 cm. Ltsz.: 71.224
5. Dr. Csiki János.
Asztal mellett ülő, idős férfi szembe néző egész alakos képe. Zsinóros magyar ruhát visel. A fénykép hátlapján kézírással: „Dr. Csiki János”
Phot. v. C. Koller Bistritz.
FMSZ 5,7x9 cm. Ltsz.: 6281
6. Csiki Márton.
Asztalnál ülő, idősebb férfi térdképe. Jobbjával az asztalra könyököl. Szembe néz. A fénykép hátlapján kézírással: „Csiki Márton” A fénykép előlapján: Carl Koller (feltételezhetőleg Bistritz)
FMSZ 5,6x9,3 cm. Ltsz.: 71.225
7. Csiki Sándor.
Asztalnál ülő fiatal férfi szembe néző egész alakos képe. Baljával az asztalra könyököl. Mellette könyv hever. Zsinóros magyar ruhát visel. A felvétel hátlapján kézírással: „Csiki Sándor”
A fénykép előlapján: Phot. v. C. Koller Bistritz.
FMSZ 5,5x9,2 cm. Ltsz.: 69.768
8. Keresztesy Sándor (Vívómester?).
Jobbra néző derékkép. Spanyolos szakállt, bajuszt visel. Baljában kardot tart.

A képhátlapján dedikáció: „Keresztesy Sándor”

Photogr. v. C. Koller Bistritz.

MMM 5,5x9,6 cm. Ltsz.: 78.800

9. Női képmás.

Fiatal nő balra néző mellképe. Haja lokniban. Csipkegallérral díszített ruhát visel.

A fénykép előlapján: Carl Koller (feltételezhetőleg Bistritz)

FMSZ 5,6x9,3 cm. Ltsz.: 69.47

10. Török Pálné és Szentkirályi Árpádné.

A fényképen a két nő szembenéz. Az egyik asztal mellett ül, a másik áll. Kockás szoknyát, fehér ingvállat viselnek, amit díszes kötény egészít ki.

A fénykép hátlapján kézírással: „Török Páné és Szentkirályi Árpádné (testvérek)”

Photographie v. Carl Koller in Bistritz Siebenbürgen.

FMSZ 5,4x9,2 cm. Ltsz.: 74.334

1871 körül

11. br. Bánffy Dezsőné.

Ülő nő derékképe. Fejét kissé balra hajtja. Dús loknijú haját virág díszíti. Fehér ruhát visel.

Atelier für Malerei u. Photographie C. Koller Bistritz Siebenbürgen.

MMM 6x9,7 cm. Ltsz.: 4180/1957

12. Férfi portré.

Ovális keretbe foglalt mellkép. Balra néz. Bajusza, szakála alig serked. Ingjéhez csokornyakkendőt visel.

Atelier für Malerei u. Photographie C. Koller Bistritz Siebenbürgen.

PIM 6x9,8 cm.

13. Hajós János országgyűlési képviselő.²

Középkorú férfi szakállas-bajuszos mellképe. Kissé balra néz. Jobbkeze mutatóujján gyűrűt visel, mellényén óralánc csillog.

Chromophotographia.

Phot. v. C. Koller Bistritz.

MTKcs 18x23 cm. Ltsz.: 75.543

14. Kelemen Benő (1792—1883) a Wesselényi család zsibói uradalmának jószágigazgatója.³
Idős férfi szakállas-bajuszos mellképe. Balra néz. A fénykép hátlapján kézirással: „Kelemen Benő”
A fénykép előlapján: C. Koller Bistritz.
MTKcs 5,7x9,3 cm. Ltsz.: 78.521
15. Női portré.
Fiatal nő balra néző, ovális keretbe foglalt mellképe. Haja lokniban, nyakát bársonyszalagon függő medaillon díszíti.
Atelier für Malerei u. Photographie v. Prof. Carl Koller Bistritz Siebenbürgen.
FMSZ 6x9,8 cm. Ltsz.: 72.195
16. Szász Domokos (1832—1899) erdélyi református püspök.
Ovális keretbe foglalt fiatal férfi szembe néző mellképe. Csokornyakkendőt visel. Zakója kockás.
Atelier für Malerei u. Photographie Carl Koller Bistritz Siebenbürgen.
MMM 5,8x9,5 cm. Ltsz.: 74.441
Lásd a 263. szám alatt.

1872 körül

17. Erdélyi cigányleány.⁴
A cigányleány áll, kezében gombával teli kosarat tart. A mellette guggoló fiúcska gombát tesz a kosárba. A fénykép hátlapján német-magyar nyelvű felirat olvasható: „Zigeunermädchen aus Siebenbürgen (Schwämme klaubend), nach dem Originalgemälde v. G. Vastag, fotogr. v. C. Koller.”
„Erdélyi cigányleány (gombát gyűjtve), Vastag György eredeti festvénye után fényképezve Koller Károly”. A fénykép előlapján: Cabinet-Portrait von C. Koller in Bistritz.
Színezett felvétel.
FMSZ 10,1x13,6 cm. Ltsz.: 59.635.1
18. Román parasztlégény- és leány.⁵
Népviselőben öltözött legény és leány állóképe mesterséges falusi környezetben.

A fénykép hátlapján a következő német nyelvű felirat olvasható: „Nro. 13.r. Romänischer Bauernbursche und Mädchen aus Bistritz in Siebenbürgen Vorstadt-Bewohner. Anbot der Rose”.

A fénykép előlapján: Cabinet-Portrait von C. Koller in Bistritz.

Színezett felvétel.

FMSZ 10,1x13,6 cm. Ltsz.: 72.1243

1873 körül

19. Boér Károly.

Középkorú férfi jobbra néző szakállas-bajuszos mellképe. Csokornyakkendőt, kigombolt zakót visel mintás mellénnyel.

A kép hátlapján kézírással: „Kövesdi Boér Károly 1882-ben Doboka megye magyarláposi kerületének szabadelvű párti képviselője”.

Photogr. v. C. Koller Bistritz in Siebenbürgen.

MMM 5,6x9,3 cm. Ltsz.: 2055/1957

20. Férfi portré.

Asztal mellett ülő idős férfi egész alakos képe. Jobbra néz. Baljával az asztalra könyököl, jobb kezét a combján nyugtatja. A háttérben súlyos drapéria egészíti ki a portrét.

A fénykép előlapján: Cabinet portrait von C. Koller in Bistritz Siebenbürgen.

FMSZ 9,7x13,7 cm. Ltsz.: 72.216

21. Férfi portré.

Szemüveges, csokornyakkendő, szakállas fiatal férfi mellképe. Jobbra néz. Apró kockás zakót visel.

Professor C. Koller Bistritz Siebenbürgen.

AMMgy 6x9 cm.

22. Vész (Weiss) János Ármin (1826–1882) matematikus, egyetemi tanár.

Idősebb férfi jobbra néző mellképe. Bajuszt és hullámos haját visel.

A fénykép előlapján dedikáció olvasható: „Vész Ármin”.

Professor C. Koller Bistritz Siebenbürgen.

MMM 6x9,5 cm. Ltsz.: 641/1960

1875 körül

23. László Mihály (1849–1932) író, képviselő, tanár.
Középkorú, erősen kopaszodó férfi szembe néző mellképe. Szakállt, bajuszt visel.
MMM 6x9,9 cm. Ltsz.: 1215/1933.
24. Leányka képmás.
8 év körüli, fehér ruhás leány szembe néző térdképe ovális keretben. Kezében gyöngysort tart.
FMSZ 10x14,6 cm. Ltsz.: 72.505
25. Női képmás.
Fiatal, kontyos nő jobbra néző ovális keretű derékképe. Masnival díszített világos ruhát visel.
FMSZ 10x14,5 cm. Ltsz.: 72.504
26. Dr. Perlep Antal m.k. pénzügyi főtanácsos.
Középkorú férfi bal felé forduló mellképe. Szemén cvikker látható. Fehér inget, bársony nyakkendőt és széles hajtókájú zakót visel.
A fénykép hátlapján kézzel írt szöveg: „Dr. Perlep Antal m.k. pénzügyi főtanácsos”.
FSZK 6,2x9,3 cm.
Lásd a 100. szám alatt.

1876 körül

27. Battha Mária (később Meskő Ábrisné, majd Majthényi Ádámné).
Fiatal nő ovális keretű mellképe. Balra néz. Zsabós blúzt és masnival, rojttal díszített ruhát visel.
PIM 11,3x15,5 cm.
Lásd a 118. szám alatt.
28. id. Bánó Józsefné szül. br. Jeszenszky Riza.
Középkorú nő ovális keretbe foglalt csipőképe. Jobbra néz, kezait ölben egymásra helyezve tartja. Haja kontyban. Fehér csipkével díszített kivágott bársonyruhát visel.
MTKcs 10,2x14,5 cm. Ltsz.: 80.1395

29. Férfi portré.
Jobbra néző mellkép. Pörge bajuszt, rövid haját hord. Zakóját elől szétgombolva.
FMSZ 5,8x9,6 cm. Ltsz.: 68.560
30. Férfi portré.
Fiatal férfi bal oldalra tekintő derékképe. Fehér inget és zakót visel.
FMSZ 6x9,5 cm. Ltsz.: 72.293
Lásd a 60. szám alatt.
31. Férfi portré.
Kucsmás, téli kabátos fiatal férfi szembenéző mellképe.
FMSZ 6x9 cm. Ltsz.: 72.817
32. Férfi portré.
Idős férfi bal felé néző derékképe. Bársonygallérú kabátot visel.
FMSZ 6,2x9,5 cm. Ltsz.: 72.818
33. gr. Forgách Zeline
Középkorú nő egész alakos állóképe. Kissé jobbra néz. Sötét, földig érő ruhát visel, amit kalap egészít ki. Bal kezében emyőt tart.
MTKcs 10,2x14,3 cm. Ltsz.: 80.1328
34. Fülöp orleansi herceg neje Mária Dorottya (1867–1932).
Kb. 8 éves kislány asztalnál szemben ülő derékképe. Csipkével dúsan díszített fehér ruhát visel, amelyet súlyos nagyszemű gyöngysor egészít ki.
MMM 10,3x14,2 cm. Ltsz.: 1578/1933
Lásd a 253. szám alatt
35. Házaspár portréja.⁶
Egész alakos állókép. A nő haja kontyban. Rojttal díszített földig érő sötét bársony ruhát visel. A férfi a nővel szemben áll s fogja a kezét.
PIM 12x14,3 cm.
36. József Ágost (1872–1962) főherceg.
Egész alakos felvétel kb. 6 éves fiúcskáról. Jobb vállán puskát visz, fején karimás fehér kalap.
MMM 10,3x14,3 cm. Ltsz.: 201/1933
Lásd a 220. szám alatt.

37. Kassai Vidor (1840–1928) színész.
Balra néző teljes profil vállkép. Rövid, dús haja erősen hátrafésült.
MMM 5,6x9,3 cm. Ltsz.: 1940/61.
38. br. Kemény János (1825– 1896) képviselő, titkos tanácsos.
Idősebb férfi ovális keretbe foglalt szembe néző mellképe. Szakállt, bajuszt és oldalra fésült haját visel.
MMM 10,2x14,3 cm. Ltsz.: 221/1933
39. Kisleány-kisfiú kettős kép.
Szembe néző, egész alakos felvétel. A fiú ül, a leány mellette áll, s a fiúnak támaszkodik.
FMSZ 6,2x9,5 cm. Ltsz.: 59.2075.1
40. Kollerich család.
Sok alakos csoportkép, a mesteri fénykép-kompozíció remek példája. A fénykép hátlapján a következő szöveg olvasható: „A budapesti sodronykerítés gyáros Kollerich-család”.
FMSZ 10,2x14,3 cm. Ltsz.: 62.504
41. Leány képmás.
Jobb felé néző félprofil combkép. Haja hosszú fonatban. Bársonnyal díszített ruhát visel.
FMSZ 6x9 cm. Ltsz.: 58.504.1
42. Makk Ferenc, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank főfelügyelője.
Fiatalabb férfi ülő, balra néző combképe. Jobb keze a párkányon, baljában cilindert tart.
MMM 10,3x14,3 cm. Ltsz.: 426/1957
43. Makk Ferencné szül. Makk Leona.
Fiatal nő álló térdképe. Jobbra néz. Sötét ruhája széles fehér csipkével díszített. Kezében legyezőt tart.
MMM 10,3x14,3 cm. Ltsz.: 427/1957
44. Mauks Mátyás.
Középkorú férfi ovális keretű szembe néző mellképe. Haja jobb oldalon elválasztott. Rövid szakállt, bajuszt visel.

A fénykép előlapján kézírással: „Drága jó atyám”.

MMM 10,3x14,3 cm. Ltsz.: 78.702

45. Mikó Bálint (meghalt: 1919) Csík megyei főispán.
Középkorú férfi szembe néző mellképe. Szakálla, bajusza rövid. Világos zakója alatt sötét színű mellényt visel.
MMM 6,2x9,7 cm. Ltsz.: 2071/1957
46. Női képmás.
Idős nő fekete köpenyes állóképe szemből. Térdkép. Kezeit elől összefonja.
FMSZ 10,1x14,5 cm. Ltsz.: 58.361
47. Női kémás.
Szemből készült álló combkép. Balkezeivel a mellette elhelyezett oszlopra támaszkodik. Bársonnyal díszített ruhát és kalapot visel.
FMSZ 6,2x9,4 cm. Ltsz.: 58.428.1
48. Női képmás.
Fiatal nő szembe néző ülő derékképe. Kezeit ölében tartja. Kalapot és zsabóval, szalagokkal díszített ruhát visel.
FMSZ 6x9,2 cm. Ltsz.: 61.70.1
49. Női képmás.
Fiatal nő balra néző combképe. Ül. Fehér csipkeruhát visel.
FMSZ 6x9,2 cm. Ltsz.: 69.49
50. Női képmás.
Fiatal nő balra néző ülő combképe. Csipkével díszített ruhát visel. A kezeit ölében tartja.
FMSZ 6,2x9,2 cm. Ltsz.: 71.90
51. Női portré.
Szemből készült ülő derékkép. Fején kalapot visel, fülét függő díszíti.
FMSZ 6x9 cm. Ltsz.: 72.197
52. Női portré.
Fiatal nő jobbra néző álló csipőképe. Mély kivágású, csipkével dúsan dí-

szített, fodros mandzsettájú ruhát visel. Nyakában bársonyszalagon női képet ábrázoló medaillon függ.

FSZK 6x9,2 cm.

53. Női portré.

Balra néző derékkép. Jobb keze az álla alatt. Haja kontyban. Medaillon-nal díszített fehér zsabós ruhát visel.

PIM 6,2x9,5 cm.

54. Női portré gyermekkel.

A gyermek szemben a széken ül, az anya oldalt odahajol hozzá. Ovális keretbe foglalt felvétel, erős retusnyomokkal.

FMSZ 10,3x14,4 cm. Ltsz.: 65.22

55. Numvári-Werther Albin.

Fiatal férfi szemben ülő térdképe. Bal kezével a mellette álló asztalkára támaszkodik, jobb kezét a combjára fekteti. Fehér inget, fekete nyak-kendőt, zakót és csíkos nadrágot visel.

A fénykép hátlapján kézírással: „Numvári-Werther Albin. A budapesti állatvédő egyesület megalapítója Herman Ottóval együtt.”

FSZK 6,2x9,5 cm.

56. Dr. Szily Kálmán (1838–1924) nyelvész, természettudós.

Idősebb férfi kissé jobbra néző szakállas, bajuszos mellképe. Ünnepi sötét zakót visel.

MMM 6x9,7 cm. Ltsz.: 68.876

57. gr. Tisza Kálmánné szül. gr. Degenfeld-Schonburg Ilona (1839–1913).

Fiatal nő ovális keretbe foglalt, szembe néző, ülő csipőképe. Csíkos, masnival díszített ruhát és tornyos, magas kalapot visel.

MMM 10x14 cm. Ltsz.: 441/1933

58. Toldalagi Mihályné szül. Bánffy ...

Idős nő balra néző félprofil mellképe. Fejét sötét fátyol borítja. Bocskai zsinóros kabátkát visel.

FMSZ 6,3x9,5 cm. Ltsz.: 69.48

59. Férfi portré.

Fiatal férfi balra néző mellképe. Szakállt, bajuszt visel. Ruházata pöttyös nyakkendő és sötét zakó.

AMMgy 6x9 cm.

60. Férfi portré.

Fiatal férfi bal oldalra tekintő derékképe. Fehér inget visel zakóval.

FMSZ 6,2x9,7 cm. Ltsz.: 72.294

61. Férfi portré.

Fiatal férfi szembe néző, retusált arcú mellképe.

Ruházata fehér ing, nyakkendő és zakó.

FMSZ 6x9,5 cm. Ltsz.: 72.820

62. Férfi portré.

Fiatal férfi jobbra forduló, ülő mellképe. Pofaszakállja erős. Fehér inget, mintás nyakkendőt és bársonybetétes gallérú zakót visel.

FSZK 6x9,5 cm.

63. Gyermek portré.

Kb. 4 éves kisleány álló szembe néző térdképe. A mellette elhelyezett szék támláját fogja. Rövid ujjú ruhácskát visel és hozzá fehér harisnyát.

FSZK 6,2x10 cm.

64. Házaspár portréja.

A nő ül, jobbra néz. Bal keze az álla alatt, jobbjá az ölében. Egyszínű sötét ruhát visel. A férfi a nő mellett az íróasztalnak támaszkodik, jobbjaival a nőt karolja. Felöltőjét csíkozott nadrág egészíti ki.

FSZK 10,5x14,5 cm.

65. Jászay Mari (1850–1926) színésznő. 1877.⁷

A színésznő jobbra néző egész alakos ülőképe. Görög jelmezt visel.

A kép előlapján nehezen olvasható ajánlás: „Mayer Dénesnek ... Bpest 877 Jászay Mari”

FMSZ 10,4x14,5 cm. Ltsz.: 66.58

Lásd a 66. szám alatt.

66. Jászay Mari (1850–1926) színésznő. 1877.
Szemben ülő térdképe, kezeit ölébe ejti. Fejét kendő borítja. Nyakában függőt visel. Ruházata rojttal díszített könyékig érő blúz.
A fénykép előlapján nehezen olvasható ajánlás: „... kis Anyámnak szeretettel 877 ... Magdolna ... Jászay.”
FSZK 10,5x14,3 cm.
67. br. Kaas Ivor (1842–1910) politikus, publicista.
Középkorú férfi kissé jobbra néző mellképe. Szemüveget visel.
MMM 6x9,5 cm. Ltsz.: 1294/1953
68. Kesslerffy János. 1877. XI.
Idős, ősz szakállas férfi balra néző mellképe. A portrét ovális keret fogja át.
MMM 10,1x14,2 cm. Ltsz.: 3249/1958
69. Koburg Fülöp herceg neje Lujza (1858–1924).
Ovális keretbe foglalt fiatal nő jobbra néző profil derékképe. Elöl kivágott ruhája gyönggyel, rózsával díszített.
MMM 10,3x14,4 cm. Ltsz.: 37/1933
Lásd a 93. szám alatt.
70. Latinovicsné Karlovsky Valérie.
Fiatal bájos nő balra néző csípőképe ovális keretben. Egyszínű, elől gombos ruháját zsabó, csipkemasni és virágcsokor díszíti.
A fénykép hátlapján felül kézírással: „Latinovicsné Karlovsky Valérie”.
FSZK 10,5x14,5 cm.
71. Női portré.
Fiatal nő kissé bal felé forduló ülő csípőképe ovális keretben. Haja magasra feltomyozott. Nyakában bársonyszalagon medaillon függ. Több soros zsabóval és masnival díszített hosszú ujjú ruhát visel. Kezei az ölében.
FSZK 9,7x13,7 cm.
72. Női portré.
Középkorú nő szemben ülő térdképe. Fejét balra fordítja. Bal kezét a mellette álló asztalon elhelyezett fényképalbumra teszi. Jobb keze az ölében. Ruházata zsabóval, masnival díszített rojtos felsőruha. Nyakában medaillon függ.
FSZK 10,3x14,5 cm.

73. Női portré.
Ovális keretbe foglalt fiatal nő csípőképe. Fejét jobbra fordítja. Tollas kalapot, fehér zsabóval díszített gombos ruhát visel, amit gyönggyel ékesített széles szalag egészít ki.
FSZK 10,3x14,4 cm.
74. Női képmás.
Fiatal nő szembe néző, de oldalt álló bokaképe. Fehér, kivágott, csipkével díszített ruhát visel. Nyakában gyöngysor.
FMSZ 9,4x18,4 cm. Ltsz.: 63.32
75. Női portré.
Fiatal nő jobb felé néző álló csípőképe. Bársony ruháját csipke gallér és mandzsetta díszíti.
FMSZ 6x9,3 cm. Ltsz.: 72.819
76. Román parasztnők Erdélyből.
A fiatal leány az asztal mellett ül s a tükörben nézi, amint az idősebb nő mögötte állva virágokkal ékíti a haját. A háttérrel a fényképész utólag festette.
A hátlapon a következő német nyelvű írás: „Romanische Bauerin aus Siebenbürgen (Ungarn).”
FMSZ 10x13,6 cm. Ltsz.: 72.1241
77. Szász parasztpár Erdélyből (1. kép).
Szász népviseletbe öltözött fiatal pár egész alakos állóképe. A leány egy fatörzsnek, a legény a nyitott kerítésnek támaszkodik. Mögöttük a fényképész által festett háttér látható.
A fénykép hátlapján a következő német nyelvű írás: „Säsische Bauern aus Siebenbürgen (Ungarn).”
FMSZ 9,5x13,4 cm. Ltsz.: 72.1240

1878 körül

78. özv. Beélik Lászlóné (Fialka Piroska) később Mednyánszky Sándorné.
Fiatal nő pamlogon ülő szembe portréja. Jobb kezében fényképet tart. Gyönggyel díszített, fodros aljú ruhát visel.

- A fénykép hátoldalán kézírással: „özv. Beélik Lászlóné (Fialka Piroska) később Mednyánszky Sándorné.”
MMM 10,1x14,3 cm. Ltsz.: 268/1952
79. Berchtold Sarolta.
Balra néző, ülő fénykép. Főjén kalapot, kezein kesztyűt visel.
A fénykép hátlapján dedikáció: „Berchtold Sarolta;”
MMM 10,5x18 cm. Ltsz.: 1955/1954
80. özv. Damjanich Jánosné szül. Csernovics Emília (?–1909)
Ovális keretbe foglalt szembe néző mellkép. Zsabóval díszített sötét ruhát visel.
MMM 9,3x13,8 cm. Ltsz.: 258/1952
81. I. Ferenc József (1830–1916) osztrák császár és magyar király.
Szembe néző, szakállas, bajuszos mellkép. Tábornoki egyenruhát visel.
MMM 5,8x9,5 cm. Ltsz.: 701/1954
Lásd a 187. szám alatt.
82. Ferenczy Ferenc színházi rendező.
Fiatal férfi ovális keretbe foglalt balra néző mellképe.
MMM 10,3x14,4 cm. Ltsz.: 4070/1958
Lásd a 83. szám alatt
83. Ferenczy Ferenc színházi rendező.
Oszlop előtt álló hosszú zakót viselő fiatalember szembe néző térdképe.
MMM 10,3x14,4 cm. Ltsz.: 4069/1958
Lásd a 188. szám alatt
84. Férfi portré.
Fiatal kissé kövérkés férfi jobbra néző mellképe. Haja közepén kettéválasztott. Csokornyakkendőt visel sötét zakóval.
MTKcs 6x9,7 cm. Ltsz.: 78.987
85. Férfi portré.
Idős férfi szembe néző mellképe. Kockás mellényt és zakót visel.
FMSZ 6x9,3 cm. Ltsz.: 72.296

86. Férfi portré.
Ovális keretbe foglalt jobbra néző férfi mellképe. Haja középen ketté választott, bajusza dús. Fehér inget, sötét nyakkendőt és zakót visel. A haj körül erős retus nyomok láthatók.
FSZK 10,3x14,5 cm.
87. Festetich János.
Középkorú férfi szembe néző ülő térdképe. Szemén cvikker. Mellényét óralánc díszíti.
FMSZ 6,2x9 cm. Ltsz. 73.419
88. Greguss Ágost (1825–1882) esztéta, író, kritikus.
Középkorú férfi mellképe. Jobbra néz. Csokornyakkendőt és sötét zakót visel.
MMM 6x9,8 cm. Ltsz.: 639/1960
89. Gyermek portré.
8 év körüli fiú térdképe. Jobbra néz. Kövön ül, bal kezében szalmakalapot tart. Gombos térdnadrágot visel zakóval.
FSZK 6,1x9,6 cm.
90. Házaspár portréja.
A férfi a kanapén hever, s a jobb kezére támaszkodik. A nő mellette ül s profilból balra fordítja a fejét. A nő haja kontyban, nyakában medailon függ. Szoknyája rojttal díszített.
A két hátlapján kézzel írott szöveg: „Kövér Kálmánné született Jankovics Marinka”.
FSZK 6,2x9,4 cm.
91. Házaspár portréja.
A férfi a díványon végig dől, a nő mellette ül.
FMSZ 6x9 cm. Ltsz.: 72.2012
92. Kiss Zsuzsanna 1878.
Idős nő bal felé néző ülő csípőképe. Fején fátyol, ruháját csipkegallér díszíti.
A két hátlapján kézírással: „1878 június 12 Kiss Susanna”.
FMSZ 6,3x9,5 cm. Ltsz.: 62.552

93. Koburg Fülöp herceg neje Lujza (1858–1924).
 Ülő félprofil jobbra néző térdkép ovális keretben. Fején kalap, hosszú ruháját oldalt sűrű gombsor díszíti.
 FMSZ 9,3x18,4 cm. Ltsz.: 72.1367
 Lásd a 128. szám alatt.

94. Lőw Ignázt kereskedő. 1878.
 Bajszos, kopaszodó férfi jobbra tekintő mellképe. Sötét nyakkendőt és zakót visel. A fénykép hátlapján német nyelvű írás: „Ignatz Lőw Kaufmann Humboldt. 1878. II.”
 AMMgy 6,2x9,2 cm.

95. Női portré.
 Fiatal nő balra néző vállképe.
 Haját virágok díszítik. Nyakában háromsoros fehér gyöngysor. Mélyen dekoltált virágos ruhát visel.
 FSZK 6x9,5 cm.

96. Női portré gyermekkel.
 Az anya pámán ülő kisgyermekét fogja. Széles, világos masnival díszített ruhát visel, haját fekete bársonyszalaggal kötötte le. A gyermek szemben ül.
 FSZK 6x9,5 cm

97. Numvári-Werther Frigyesné.
 Idős nő szembe néző egész alakos ülőképe. Fejét bal kezére támasztja, jobbájában könyvecskét tart. Fehér csipkével díszített sötét ruhát visel.
 MMM 10,2x14,4 cm. Ltsz.: 154/1947
 Lásd a 98. szám alatt

98. Numvári-Werther Frigyesné.
 Idős nő szembe néző egész alakos ülőképe. A ruházat leírása megyezik a 97. számnál leírtakkal!
 MMM 6x9,4 cm. Ltsz.: 2485/1957
 Lásd a 288. szám alatt.

99. Numvári-Werther Olga (előbb özv. Procopius Vilmosné, majd Dr. Perlep Antalné).

Középkorú nő jobb felé néző mellképe. Haja enyhén hullámos. Fehérmasnival és bársonyszalaggal díszített selyem ruhát visel.

A kép hátoldalán kézzel írt szöveg: „Numvári-Werther Olga előbb özv. Procopius Vilmosné, özv. dr. Perlen Antalné / régiséggyűjteményét a M. Nemzeti illetve Ipar és Szépművészeti Múzeumnak hagyományozta”.

FSZK 6,1x9,4 cm.

Lásd a 101. szám alatt.

100. Dr. Perlep Antal (Procopius Vilmosné 2. férje).

Középkorú férfi balra néző mellképe. Szemüveget és sötét egyszínű zakót visel.

MMM 6,1x9,4 cm. Ltsz.: 145/1947

101. Procopius Vilmosné. 1878.

Középkorú nő jobbra néző ovális keretbe foglalt derékképe. Zsabós, masnis csipkével díszített sötét ruhát visel. Kezeit az ölében tartja.

A kép hátlapján kézírással: „24 September 1878”.

MMM 10,2x14,3 cm. Ltsz.: 153/1947

Lásd a 102. szám alatt.

102. Procopius Vilmosné.

Középkorú nő jobb felé néző mellképe. A ruházat leírása megegyezik a 101. számú képnél leírtakkal!

MMM 6,2x9,4 cm. Ltsz.: 144/1947

Lásd a 288. szám alatt.

103. Soós Elemérné Merényi Emma festőnő.

Fiatal nő szembe néző combképe. Haja kontyban. Virágmintával díszített sötétes ruhát visel. Mellette dekoratív asztalon a kalapja hever.

MMM 10,3x14,3 cm. Ltsz.: 429/1957

104. Stemmer Olivér királyi tanácsos.

Fiatal férfi szembe néző mellképe. Pödrött bajusza van. Kockás zakót visel.

A fénykép hátlapján kézírással: „Stemmer Olivér kir. tanácsos”.

FMSZ 5,8x9,5 cm. Ltsz.: 72.2031

105. Szüry Dénes (1849–1909) fordító, kritikus.
Szembe néző mellkép. Nagy bajuszt visel, karjait összefonja. Zakója egyszínű sötét.
MMM 6,2x9,5 cm. Ltsz.: 1273/1957
106. Thurn Taxis Albertné Margit főhercegnő (1870–?).
Fiatal leány ovális keretbe foglalt derékkép. Jobbra néz. Dús haja szétbontva a vállára omlik. Gyönggyel díszített csipkés ruhát visel.
MMM 10,2x14,3 cm. Ltsz.: 1685/1933
Lásd a 229. szám alatt.

1879 körül

107. Daniel Gábor (1824–1903) képviselő, politikus.
Fiatal, kissé kövérek férfi szembe néző mellképe. Haja közepén kettéfésült. Szemén civikker látható.
MMM 6,2x9,5 cm. Ltsz.: 435/1957
108. Férfi portré.
Fiatal férfi ovális keretbe foglalt mellképe. Balra néz. Sötét bársony csokornyakkendőt visel sötét zakóval.
AMMgy 10,1x14,5 cm.
109. Klotild hercegnő (1846–1927).
Ovális keretbe helyezett felvétel. Jobbra néz. Haja dús csigákban hull alá. Nyakában fekete szalagon medaillon lóg. Fekete csipkével díszített fehér ruhát visel.
MMM 10,2x14,5 cm. Ltsz.: 228/1933.
Lásd a 110. szám alatt.
110. Klotild hercegnő (1846–1927).
Ovális keretbe foglalt balra néző derékkép. A ruházat leírása megegyezik a 109. szám alattival!
MMM 10,2x14,5 cm. Ltsz.: 229/1933
111. Koller Károly (1838–1889) festő és fényképész.⁸
Félprofil álló combkép. Jobbra néz. Szemüveget és felöltőt visel.

A fénykép hátlapján sajátkezű dedikáció: „Prof. K. Koller”.
AMMGy 6,6x10,2 cm.

112. Lajos Gyula és Végh József.
Két férfi szemből készült fényképe. Lajos Gyula ül, a szék karfájára támaszkodik, míg Végh József az asztalnak dől.
FMSZ 10,4x14,3 cm. Ltsz.: 72.2119
113. Női portré.
Középkorú, öltözőszekrénykének támaszkodó nő bokaképe. Fejét fátyol borítja. Kezében legyezőt tart.
FMSZ 10,1x14,4 cm. Ltsz.: 72.1244
114. Női portré.
Fiatalasszony jobbra néző mellképe. Fején magas, bársonnyal díszített kalapot visel. Kabátja oldalt gombos és rojtos masnival ékített.
FSZK 6,3x9,5 cm.
115. Női portré.
Középkorú nő jobb felé néző derékképe. Feltehetően gyászruhát visel, amit hosszú, fejét keretező csipkés tüll fátyol egészít ki. Kezeit ölében tartja.
FSZK 6,2x9,5 cm.
116. Procopius Béla. 1879.
10 év körüli kisfiú szembe néző mellképe. Csokornyakkendőt, kockás mellényt és egyszínű zakót visel.
MMM 6,1x9,5 cm. Ltsz.: 159/1947
Lásd a 174. szám alatt.
117. gr. Tisza István (1861–1918) politikus, miniszterelnök.
Ovális keretbe foglalt derékkép. A fiatalember jobbra néz. Sötét zakót, mellényt és nyakkendőt visel.
MMM 9,2x14 cm. Ltsz.: 3876/1968

118. Battha Mária (később Meskó Ábrisé majd Majthényi Ádámné).
Fiatal nő balra néző térdképe. Összefogott két kezében sétapalcát tart.
Magasnyakú mandzsettás fehér blúzt, masnival díszített sötét ruhát visel.
A fénykép előlapján kézírással: „Meskó Ábrisé Battha Mária”.
PIM 11x15 cm.
119. Bárczay Gyula tanfelügyelő.
Szembe néző álló térdkép. Jobb keze a mögöttes elhelyezett oszlopon pihen.
Mellényt, combig érő felöltőt és csíkos nadrágot visel.
MMM 10x15 cm. Ltsz.: 442/1950
120. gr. Csáky Albin (1841–1912) politikus, miniszter.
Jobbra néző profil derékkép. Egyszínű zakót visel, hozzá fehér inget és nyakkendőt.
MMM 10,2x14,1 cm. Ltsz.: 514/1933
121. Ferdinánd bolgár cár (1861–1948).
Fiatal férfi balra néző derékkép. Fehér katonatiszti egyenruhát visel.
MMM 10,5x18,5 cm. Ltsz.: 88/1933
122. Ferenc Salvator főherceg (1866–1918).
Fiatal férfi jobbra néző mellképe. Katonatiszti zubbonyt visel.
MMM 10,8x14,6 cm. Ltsz.: 113/1933
123. Ferenczy Károly (1862–1917) festőművész.
Fiatal férfi balra néző mellképe ovális keretben. Haja közepén kettéválasztott.
Zakót, fehér inget és kockás nyakkendőt visel.
MMM 10,8x15,2 cm. Ltsz.: 4064/1958
Lásd a 149. szám alatt.
124. Férfi portré.
Fiatal férfi mellképe. Balra néz. Haja közepén kettéválasztott. Kezeit karba fonja.
Fehér inget és egyszínű zakót visel.
FSZK 6x9,7 cm.

125. Festetich Mária grófnő (1839–1923).
Idősebb nő balra néző mellképe. Fején kicsi kalapot visel. Fekete bárony ruhához fehér csipkeblúzt hord.
MMM 10,5x18,5 cm. Ltsz.: 805/1933
126. Herman Ottó (1835–1914) természettudós, polihisztor⁹ (2. kép).
Ovális keretbe foglalt mellkép. Jobbra néz. Hosszú haját, dús szakállt visel. Kabátja széles kihajtójú, alatta sötét zakót, mellényt, fehér inget hord.
PIM 9,8x14 cm. Ltsz.: 4840
127. Justh Zsigmond (1863–1894) író, földbirtokos.
Álló combkép, kissé balra néz. Combíg érő felöltőt visel. Bal kezében sétapálcát és kalapot tart. Mellette karosszék és asztal áll.
MMM 10,4x14,5 cm. Ltsz.: 72.362
128. Koburg Fülöp herceg neje Lujza (1858–1924).
Teljes alakú állókép, fejét oldalra hajtja. A mellette álló kőoszlopra támaszkodik.
FMSZ 9,3x18,4 cm. Ltsz.: 72.1366
Lásd a 169. szám alatt.
129. Leánytestvérek portréja.
Két fiatal leány szembe néző portréja. Az egyik ül s kezében könyvecskét tart, fejét a mögötte álló testvéréhez támasztja. Egyforma, masnival díszített ruhát viselnek.
FMSZ 6,2x9,3 cm. Ltsz.: 72.2011
130. Dr. Mentsik Ferencné Ollé Ilona.
Fiatal nő kissé balra néző csipőképe. Egyszínű, előlgombos, nyaknál ékszerrel összefogott ruhát visel. Jobb kezét háta mögé rejt.
MMM 6,2x9,8 cm. Ltsz.: 74.268
Lásd a 205. szám alatt.
131. Mészöly Géza (1844–1887) festőművész.
Jobb felé néző vállkép. Télikabátot, alatta zakót és csíkos nyakkendőt visel.
A fénykép előlapján a festő dedikációja: „Mészöly”.
MMM 10,3x14,2 cm. Ltsz.: 2/1927

132. Mikszáth Kálmán (1847–1910) író, újságíró, képviselő (3. kép).
Fiatal férfi szembe néző mellképe. Haja közében kettéválasztott. Pöttyös nyakkendőt, fehér inget és sötét zakót visel.
MMM 6x9,2 cm. Ltsz.: 940/1933
133. Női képmás.
Fiatal nő balra tekintő álló combképe. Fején kalap. Egyszínű zárt gombos ruhát visel. Kezében legyezőt tart.
FMSZ 6,2x9,5 cm. Ltsz.: 62.525
134. Női portrék.
Három leányt ábrázoló csoportkép, szemből. Kettő ül, egy közében áll. Azonos anyagból készült kabátkát viselnek.
FMSZ 10,4x14,8 cm. Ltsz.: 71.91
135. Női képmás.
Jobbra néző kissé kövérkés nő oszlop mögött álló térdképe. Zsabóval, masnival dúsan díszített mintás ruhát visel.
FMSZ 6x9,2 cm. Ltsz.: 72.295
136. Női képmás.
Fiatal nő kissé balra forduló ülő csípőképe. Kezeit az ölében tartja. Haja kontyban. Kettős gombsorral ellátott ruháját gyöngysor egészíti ki.
MTKcs 6,1x9,5 cm. Ltsz.: 78.1702
137. Női portré.
Fiatal nő kissé balra tekintő derékképe. Kőpárkány mögött áll s arra támaszkodik. Haja kontyban. Ruháját a nyaknál fehér masni és csipkegallér díszíti.
MTKcs 6,1x9,2 cm. Ltsz.: 79.923
138. Női képmás.
Fiatal nő szembe néző ülő csípőképe. Haja kontyban. Fülében függő látható. Hosszú újjú ruháját a nyaknál fehér masni és csipkegallér egészíti ki.
MTKcs 6x9 cm. Ltsz.: 79.924

139. Dr. Terray Lajosné.
Diszes oszlopfő mögött álló fiatal nő jobb felé néző combképe. Haját virág, ruháját szabó és szalag díszíti.
A fénykép hátlapján kézírással: „Légrády és szigligeti dr. Terray Lajosné szül. ...”
FMSZ 6x9,2 cm. Ltsz.: 58.582.1
140. Ujházy Edéné szül. Székely Kornélia.
Fiatal nő szembe néző derékképe. Hosszú haja a két vállára omlik. Fehér, előlgombos, csipkével gazdagon díszített rövidujjú ruhát visel.
MMM 10,5x15 cm. Ltsz.: 455/1933
141. gr. Vay Miklós (1802–1894) politikus, kancellár.
Idős férfi balra néző, ovális keretbe foglalt mellképe. Barna zakót, csokornyakkendőt, fehér inget visel.
MMM 10,3x14,3 cm. Ltsz.: 457/1933
Lásd a 142. szám alatt.
142. gr. Vay Miklós (1802–1894) politikus, kancellár.
Idős férfi jobb felé néző, ovális keretbe foglalt derékképe. A ruházat leírása megegyezik a 141. szám alattiéval!
MMM 10,3x14,5 cm. Ltsz.: 458/1933
143. Zirzen Janka (1824–1904) pedagógus, tanítóképző intézet igazgató-nője (4. kép).
Középkorú nő szembe néző ovális keretbe foglalt ülő derékképe. Haja kontyban. Prémnel díszített bársonykabátkát visel.
MMM 10,4x14,2 cm. Ltsz.: 1887/1954

JEGYZETEK

1. *Kővári I. Á.*, Koller Károly fényképész (1838–1889) élete és munkássága. *Folia Historica* 8. (1980)
2. i.m. 1. kép
3. i.m. 2. kép
A fénykép előképéül szolgált Haske Ferenc (1834–1894) 1874-ben készített litográfiájának. A litográfia előlapján alul kézírással: „Szucság nov 19 874. Kelemen Benő.” MTKcs. Litográfia, 33,1x25 cm. Ltsz.: 78.377
4. A Vastagh György festménye után készült fametszetet közölte a Vasárnapi Újság 1874. évi 1. száma az 5. oldalon 19,5x28 cm-es méretben, „Gombaszedő lány” címmel.
5. *Kővári I. Á.*, i.m. 12. kép
6. i.m. 7. kép
7. Feltételezhető, hogy a színésznőt különböző jelmezben ábrázoló 65. és 66. számú fénykép azonos sorozathoz tartozik. Jászay Mari gyakran fényképezte magát a kortárs fényképészekkel pl. Koller Károllyal, Kozmata Ferencsel, Simonyi Antallal, Veress Ferencsel és később Erdélyi Mórral. Lásd Jászay Mari levelei. Sajtó alá rendezte: *Kozocsa S.*, (Bp. 1944.)
8. *Kővári I. Á.*, i.m. 5. kép
9. Ugyanezt a fényképet a *Kritika* 1980/8. száma a címloldalon közölte 6,6x8,6 cm-es méretben. A képhez tartozó cikket Erdődy Gábor írta „Herman Ottó levelei Kossuth Lajoshoz” címmel a 3–5. oldalon.

Katalog der Photographien von Károly Koller I. (1867–1880)

Die photographischen Aufnahmen des Photographen Károly Koller wurden in den Jahren zwischen 1978 und 1980 erforscht. Nach den Werken des ehemaligen hauptstädtischen Photographen wurde es zumeist in den öffentlichen Sammlungen von Budapest gesucht, bzw. im Archiv der Stadt Budapest, in der Budapest-Sammlung der Städtischen Ervin-Szabó-Bibliothek, im Kunstgewerbemuseum, in der Photogeschichtlichen Sammlung und Bibliothek des Verbandes der Ungarischen Photokünstler, im Museum für Ungarische Arbeiterbewegung, in der Historischen Bildergalerie des Ungarischen Nationalmuseums, im Museum für Volkskunde und im Petőfi-Museum für Literatur.

Anschliessend wurde das diesbezügliche Material einigen Museen, Archive und Bibliotheken in Provinzstädten durchgeforscht; diese Forschungen brachten jedoch nicht immer den gewünschten Erfolg.

In den Katalog wurden nur die eigenen Schöpfungen von Károly Koller aufgenommen, die Reproduktionen schlossen wir aus. Nur in einem einzigen Falle machten wir Ausnahme. Die Reproduktion des Gemäldes „Pilze suchendes Mädchen“ von György Vastagh wurde deshalb hervorgehoben, weil sie die einzige unter anderen nach Gemälden verfertigten Reproduktionen war, die von Koller koloriert wurde.

Die im Katalog aufgeführten Photographien wurden mit laufenden Nummern versehen der wahrscheinlichen Entstehungszeit nach von 1867 an bis 1889 eingereiht. Die genaue Datierung der Aufnahmen stoss auf Schwierigkeiten. Auf diese Unsicherheit wurde durch die vor der Jahreszahl gestellte Präposition „um“ hingewiesen.

Wie es aus mehreren Quellen hervorgeht, eröffnete und leitete der Zeichenlehrer Károly Koller zu Beszterce (Bistritz = Bistrița) in Siebenbürgen zwischen 1861 und 1874, dann vom Oktober 1875 an in Budapest, in der

Harmincad-utca 4, ein eigenes Photoatelier. Im Katalog wurden die in Bistritz gefertigten Aufnahmen mit der Bezeichnung des Entstehungsortes hervorgehoben. Bei der Bestimmung einzelner Photographien wurden folgende Gesichtspunkte vor Augen gehalten:

1. Name, Geburts- und Todesjahr, Beruf der photographierten Person
2. Beschreibung der dargestellten Person oder Gruppe (Einstellung, Bekleidung usw.)
3. Eventuelle Widmung der Photographie
4. Fundort
5. Grösse
6. Inventarnummer
7. Hinweis auf eine eventuell später gefertigte Aufnahme

Das Photomaterial des Katalogs erstreckt sich nicht auf das ganze Lebenswerk Kollers. Trotzdem hegen wir die Hoffnung, dass das vorgenommene Ziel des heute noch unvollständigen Materials – als Quellenmaterial zu funktionieren – erreicht wird. Infolge des beschränkten Umfanges können wir jetzt nur 143 Photographien beschreiben. Die Angaben der zwischen 1881 und 1889 gefertigten Aufnahmen werden in einer anderen Nummer erscheinen.

1. Szász parasztpár Erdélyből. Fénykép, 1877 körül.
Magyar Fotóművészek Szövetsége Fotótörténeti Gyűjtemény és Könyvtár

2. Herman Ottó. Fénykép, 1880 körül.
Petőfi Irodalmi Múzeum

3. Mikszáth Kálmán. Fénykép, 1880 körül.
Magyar Munkásmozgalmi Múzeum

4. Zirzen Janka. Fénykép, 1880 körül.
Magyar Munkásmozgalmi Múzeum

5. gr. Károlyi Mihály, édesapja gr. Károlyi Gyula és nővére gr. Károlyi Erzsébet.
Fénykép, 1882 körül.

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

6. Kisgyermek képmása. Fénykép, 1885 körül.
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

7. Jávorné Feszty Ilka. Fénykép, 1886 körül.
Petőfi Irodalmi Múzeum

8. Ybl Miklós. Fénykép, 1889.
Magyar Munkásmozgalmi Múzeum

Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből III.

1891-ben az országgyűlés 467. ülészakán báró Fejérváry benyújtotta a honvédség tartalék készleteinek kiegészítését szolgáló ismétlőfegyverek beszerzésére vonatkozó javaslatát.²⁰⁹ E javaslatot egy folyamat részének kell tekinteni, s ez nem választható el attól a nagy gazdasági fejlődéstől, amely a XIX. század utolsó negyedében a világot általában jellemezte. Uralkodóvá vált nálunk is a monopolkapitalizmus, hihetetlenül meggyorsult a termelés és a tőke koncentrációja. A banktőke, valamint az ipari tőke összefonódása létrehozta Magyarországon is a fináncitőkét, fináncoligarchiát. Hazai adottságaink-nál fogva ez ugyan megkétszerezte jelentőségét, de viszonylag hamar megerősödött és gyorsan fejlődött.

1891-ben a Fegyvergyárra még nem volt jellemző a termelőerők és a termelés növekedésének felgyorsulása. Azonban már az is eredménynek könyvelhető el, hogy megbuktatása után újra tudott alakulni.²¹⁰ Egyértelmű, hogy a bukást és az újraalakulást Fegyver- és Gépgyár Rt. néven a bankspekuláció eredményezte. Ugyanis annak a megrendelésnek, amelyet Fejérváry 1888-ban terjesztett elő, s amelynek gyártásából a Magyar Fegyvergyárat kibuktatták, 1891-re már csak töredékei maradtak meg. Így elérekezett az ideje annak, hogy az új magyar gyárat Ausztria sérelme nélkül a magyar uralkodó osztály nagyhatalmi koncepciójának részévé tegyék.

Ilyen körülmények között 1891. II. 21-én létrehozott új gyár fő céljaként fegyverek és fegyveralkatrészek gyártását és eladását, e célra szolgáló gyártelepek megszerzését, létesítését, üzemeltetését, valamint szerszámgépek és egyéb gyártmányok előállítását tűzte ki maga elé, „...melynek gyártására a társaság gyártelepei alkalmasak.”²¹¹ Az igazgatóság tagjai között találjuk b. Rösner Ervint, b. Podmaniczky Gézát, b. Born Gyulát,²¹² Kühn Károlyt, Loewe Izidort, Mauser Pált, Noot Hugót, dr. Posch Gyulát, Weisz Manfrédet, akiknek mindegyike vagy a pénzügyi körökkel, vagy az államhatalommal szoros kapcsolatban állt.²¹³

A közzétett alapszabályban meghatározták a gyár névváltozatait is. Ennek megfelelően magyarul: Fegyver- és Gépgyár Rt, németül: Waffen- und Maschinenfabriks-Actiengesellschaft, franciául: Fabrique d'Armes et de Machines Société Anonyme, angolul: Small Arms and Machine Factory Co. Limited néven jelentkezett Magyarországon, illetve a világcipiacokon.²¹⁴

Az a tény, hogy a gyár fő részvényese – azt követően is, hogy a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank az üzemet Loewe-től 2,4 millió koronáért megvásárolta, Loewe maradt, – a magyarországi parlamenti ellenzékét nagyon nyugtalanította.²¹⁵ Különösen megmutatkozott ez 1891-ben, amikor b. Fejérváry 35 000 db lőfegyver költségének megszavazását kérte a Parlamenttől, azzal a megjegyzéssel, hogy a hadsereg az új mannlicherekkel fel lett ugyan fegyverezve, „Azonban azon tapasztalat, melyet e téren időközben tettek, különösen a füstnélküli lőpor felfedezése, a lőfegyvereknek a harcászatban való alkalmazása, szükségessé tette azt, hogy oly egyének is látassanak el lőfegyverekkel, kik eddig lőfegyverekkel ellátva nem voltak...”²¹⁶

A parlamenti ellenzék a honvédelmi miniszter 35 000 darabos lőfegyverigényével kapcsolatban alaposan elemzi a helyzetet és egybeveti a körülményeket a néhány évvel korábban megbuktatott Fegyvergyár viszonyival. Mi a biztosíték arra, teszik fel a képviselők a kérdést, hogy a végeredmény nem ugyan az lesz! „Mert, t. ház, kik csinálják ezt az új gyárat? Azt mondják, hogy ugyanaz lesz a gyár, mint amilyen a régi volt; a megrendelő fél a honvédelmi miniszter úr, ugyancsak marad a régi; és ha a régi sokkal jobb viszonyok között létesített gyár megbukott: micsoda alapunk van nekünk arra a reményre, hogy ennek az új gyárnak jobb sorsa lesz?”²¹⁷ Az ellenzék „felháborodása” indokoltnak látszik, hiszen néhány hónappal korábban Fejérváry még úgy nyilatkozott a Magyar Fegyvergyárról, hogy az csak rossz termékeket tud előállítani, munkásai megbízhatatlanok, szállítóképessége pedig belátható időn belül nem fog javulni. És most éppen Fejérváry az, aki erőlteti a szerződés megkötését. „... ha most sokkal nagyobb mértékben rendelnénk meg fegyvereket az új gyárnál, mint a réginél; – hangoztatták a felszólalók – a mi fokozott mértékben tenné képessé ezt a gyárat arra, hogy existáljon. De most sokkal kevesebbet rendelünk meg és mégis azt hisszük, hogy ez a gyár prosperálni fog.”²¹⁸

A mondottak után nem lehet csodálkozni azon, hogy az ellenzék követelte a szerződések bemutatását, mondván, hogy Fejérváry „... hivatalos multjának egész hosszú története mindenre ad nekünk okot, csak túlságos nagy bizalomra nem az ő tettei iránt.”²¹⁹ Münnich Aurél azonban 1891. március 10-én nyugtatja az ellenzékét, hogy a szállítás csak 1892-ben fog meg-

kezdődni, így elegendő idő lesz a hibás gépek kicserélésére, illetve megfelelő szakemberek beszerzésére.

Az ellenzék számonkérte ugyanakkor, hogy a kormány Pénzügyi Bizottsága kinek a részére rendelte meg az új fegyvereket. Bár a miniszter előterjesztésében új kategóriákról beszélt, felmerült annak gyanúja, hogy itt a tartalékfegyverek mennyiségének növeléséről van szó. Nem akarják-e ezeket a fegyvereket a népfölkelők részére átengedni, akik a közös hadsereg póttartalékához tartoznak! Vagyis olyan költségeket szavaztatnak meg, amelyet a közös költségekben kellene szerepeltetni.²²⁰

Valójában hogy a parlamenti ellenzék, az új pénzek megszavazását a Fegyvergyár „védelmével” összekapcsolta egy évek hosszú során át alkalmazott, látványos propaganda részeként tekinthető. Pázmándy Dénes az ellenzék egyik kiemelkedő alakja is e megállapítást támasztja alá, amikor a Fegyvergyár-centrikus szemléletét hangsúlyozva kijelenti, hogy „Azon ritka kellemes helyzetben vagyok, hogy a törvényjavaslatot elfogadom.”²²¹ Pázmándy rámutatott Fejérváry törekvésének lényegére is, hogy „... most a miniszter úr oly fegyvereket rendel meg, a melyeket át akar venni.”²²²

Függetlenül attól, hogy Pázmándy szeme előtt is a magyar katonai erő fejlesztése állt, szüntelenül kritizálta a minisztert, miközben egyre jobban megvilágította a korábbi gyár bukásának körülményeit.

Kétségtelennek látszik, hogy az új megrendelések körülmények között történtek, mint a 180 000 mannlicher esetében. Ezúttal nem néhány, hanem 200 darab mintafegyvert és idomszert adtak át, oly módon, hogy azokat jóváhagyásra előbb felküldték Bécsbe, s az Arsenál azokat hivatalosan juttatta el a gyárnak. Így akadálya nem volt, hogy 1892-re a gyár az első 6000 darab fegyvert leszállítsa.²²³

Mint említettük az ellenzék követelte, hogy a miniszter a kötött szerződést mutassa be. Gromon Dezső, aki a távollevő honvédelmi minisztert képviselte ezt határozottan megtagadta, egyrészt a sokak számára érthetetlen technikai vonatkozásai miatt, másrészt „... lehetnek a szerződésben oly dolgok, amelyeknek nyilvánosságra hozatalát a fegyvergyár üzleti szempontból sem tartaná kívánatosnak.”²²⁴

A szerződésben Loewe ismét részt vett, s ez az amúgy is meglevő bizalmatlanságot csak növelte. A hivatalos irányzat azonban bizakodva hivatkozott a nevezett cég tapasztalataira és arra a 150 000 darab szabályszerűen legyártott lőfegyverre, amelyet a megvádolt cég német megrendelésre szállított.

A Fegyver- és Gépgyár Rt. 133 000 forint óvadékot helyezett le és

megkezdte a fegyverek előállítását. Fejérváry, hogy hű maradjon ön-magához ismételten kijelentette, amennyiben a gyár a határidőket nem tartja be a szerződéseket ugyanúgy, mint az első fegyvergyár esetében felbontja. A megállapodások szerint az első 40 minta darabból 20-at a honvédelmi miniszternek, míg a másik huszat a közös hadügyminiszternek kellett leszállítani hivatalos vizsgálat céljából.²²⁵

Az új fegyver megrendelése szorosan összefüggött a közös hadügyminisztertől a népfölkelés részére 1888-ban kölcsönzött Werndl fegyverek visszaszállításával kapcsolatos törvényjavaslattal.²²⁶ Ugyanis ezeket a honvédség őrizte raktáraiban, de az ismétlőfegyverek bevezetésével fölöslegessé váltak.²²⁷ Így a visszaszállítási kötelezettségen túlmenően Magyarországon a fegyverek elhelyezése is gond lett. A szállítási költségekre a miniszter 42 000 forintot kért a Háztól, de a képviselők az 1867. évi XVI. tc.-re hivatkozva, mely szerint minden hadikiadáshoz 30%-kal köteles vagyunk hozzájárulni – a készlet 30%-ának tulajdonjogát vitatják és Csátár Zsigmond új indítványt terjesztett be: „A 724. sz. törvényjavaslatot a képviselőház nem fogadja el. Utasítja a honvédelmi minisztert, hogy a 115 997 darab fegyverből Magyarországot illető járulékot itt raktározta Magyarországon s a fennmaradó fegyverek elszállítása iránti költségekről terjesszen be újabb törvényjavaslatot.”²²⁸ Az ellenzék javaslatát azonban a Ház többsége elvetette.

Kétségtelennek látszik, hogy a Fegyver- és Gépgyár Rt. vezetésében ezekben a kezdeti években minden állami biztatás ellenére bizonytalanság mutatkozott. Ennek okát elsősorban nem a magyarországi gazdasági-politikai helyzetben kell keresnünk, hanem azokban a kísérletekben, amelyek egyrészt a lőporral, másrészt a kaliberrel voltak kapcsolatosak. Ugyanis ezeknek bármelyikében ha változás áll be az messzemenően kihat a gépparkra, s ez olyan veszteséget okozna a nyereséggel még nem rendelkező gyárnak, amely ismételten a felszámoláshoz vezethetne. A kisebb gondot a lőpor jelentette, mert a kísérletek 1890–1891-re lényegében már eredményre vezettek.

Kísérletek új lőporok előállítására 1885–1895

Az ismétlő fegyverek bevezetésével egyidőben a katonai körök egyre szélesebb körben kezdtek foglalkozni a fekete, ún. füstös- és a füstnélküli lőpor kérdésével. A fekete por, amely 75 rész salétrom, 13 rész szén és 12 rész kén összetételű volt a haladó technikai fejlődés következtében megszerkesztett ismétlőfegyvereknek már nem felelt meg. Fő hibának tekintették, hogy

anyagának csak 1/3-a változott át gázzá, míg 2/3-a szilárd állapotban maradt, amely erős füstképződést okozott, szennyezte a csövet és kihatott az erőhatásra. A szakemberek egy része igyekezett a fekete port javítani, miután bebizonyosodott, hogy a füstöt és szennyeződést a káli salétrom visszamaradó részei okozzák. Ezért a kevés oxigént tartalmazó káli salétromot ammon salétrommal helyettesítették. Az így keletkezett ammon lőpor már lényegesen jobb volt elődjénél. Kékesszürke erős feketébe menő füstképződés mellett égett el. Nagy távolságból alig volt látható. A csövet nem szennyezte, s mivel elégekör nem képződtek nitrogénoxid vegyületek a cső anyagára károsan nem hatott ki. Erős nedvszívó tulajdonsága miatt azonban a lőporkérdést továbbra sem tekintették megoldottnak.

Ausztria – Magyarországon a füstnélküli lőporral az újabb kísérletek 1885-ben kezdődtek meg Schwab János kapitány – később cs. kir. altbgy. – révén, aki a feladat megoldására Steyrben rendezkedett be, majd 1887-től a nagyobb lehetőségeket biztosító pozsonyi üzembe helyezte át székhelyét.²²⁹ 1888 végén lőporának összetétele 92,5% nitrózott gyapot és 7,5% kálisalétrom volt, amely a régen ismert robbanó gyapot módosított formájának és nem kifejezetten egy új találmánynak fogható fel. Schwab kapitány, mint sokan mások a robbanó gyapotnak brizáns hatását igyekezett toló hatásúvá átalakítani. Azonban Lenk első eredményei nyomán igazán csak Vieille neves francia vegyésznek sikerült a zselatinozási eljárást kidolgoznia, amellyel a nitrocelluloze rostosságát megszüntette és így alkalmassá tette a robbanó gyapotot a lőpor előállítására. Ő volt az, aki kimutatta, hogy a robbanó gyapot brizánsága, azaz robbanó hatása rostosságában rejlik. Ezért a nitrocellulozet acetonban feloldotta, s a keletkezett képlékeny, szemcsés masszát préselte és szárította, majd az igényeknek megfelelően durvább-finomabb szemcsékre őrlöte.²³⁰

Az 1890-ben kialakult, ha nem is végleges formában, de elfogadott lőporból a Mannlicher fegyverhez készült, 8 mm-es töltényhüvelybe 2,75 g port adagoltak, amellyel a kezdősebességet 580–600 m/sec-ra emelték fel.²³¹ Az 1889-es próba alkalmával Schwab az új lőpor ismert bűzös hatását salétrom hozzáadásával megszüntette. Az elért eredmények keltették fel az e témakörben kutatásairól ismert Németország figyelmét is, amely erős, de valójában megbízhatatlan porral rendelkezett csupán.

1889-ben kedvező kísérletek folytak még Skoglund svéd mérnök szürke lőporával,²³² de legnagyobb hatása Nobel füstnélküli lőporának volt, aki a gyártási jogot a két „Dinamit Társaság”-ra ruházta át azzal a kikötéssel, hogy a haszon 70%-a a feltalálót illeti meg.²³³ Az érdeklődés Nobel találmá-

nya iránt nem csökkent annak ellenére, hogy később a por nagybani gyártásakor kiderült, hogy az előírásoknak nem felel meg. Ezért Kubin mérnököt a gyár éléről eltávolították és a korábbi igazgató Schirch kapott az igazgatói tendők ellátására megbízást.²³⁴ Jelentős kísérleteket figyelhetünk meg még a bécsi Arzenálban is, ahol az új lőpor felhasználásával a pástázott területet 500 méterről 1000 méterre tudták növelni.²³⁵ A látványos eredmények ellenére a szakemberek egy része kitartott a régi lőpor mellett mondván, hogy a harctéri manőverezés lehetőségét csak a fekete lőpor füstje biztosítja. Az új lőpor bevezetése kiszolgáltatottá, azaz láthatóvá teszi a katonát, s egyébként is „... mit csinálunk a sok milliót érő fekete lőporral?”²³⁶

A kísérleteknek Ausztriában is, mint Európában mindenütt jelentős anyagi kihatásai voltak. Bécs ezért az új füst nélküli lőpor beszerzésére és az esedékes tartalék fegyverekre 4 millió póthitelt kért a parlamenttől.²³⁷ A hadügy vezetése Magyarországon is a tartalékfegyverek beszerzését sürgős feladatnak tekintette, bár e kérdés megoldását nem gazdasági vonatkozások, hanem a nagyhatalmi ideológia vezérelte. Így érthető, hogy 1892-től a Fegyver- és Gépgyár Rt. megrendelése egyre szaporodtak. Ezzel összefüggésben új címként szerepelt 1892-től a parlamenti jegyzőkönyvekben „A honvéd lovasság felfegyverzése ismétlő fegyverekkel”, de jóváhagyást kért a miniszter a 12 000 póttartalékos beöltöztetésének költségeire is.²³⁸

Egy parlamenti nézeteltérésből az is kiderült, hogy nagyobb megrendelésekre is számíthatott a gyár. Ugyanis kiszivárogtatták, hogy a füst nélküli lőporunk összetételét a török kormánynak át akarják engedni, ha a török kormány felbontja szerződését a Mauser német fegyvergyárral és a 6,5 mm-es fegyverszükségletét, vagyis a Mannlicher féle fegyvereket a steyeri fegyvergyárnál rendeli meg. Ha ennek a lőpornak összetétele valóban átadásra kerül – vetette fel az ellenzék –, akkor a török kormány igényét a Magyar Fegyvergyár elégítse ki. A 700–800 ezer fegyver előállítását a Fegyvergyár kibővítését is indokoltta tenné.²³⁹ A kérdés természetesen nem volt olyan egyszerű, mint ahogy azt az ellenzék beállította. Mutatja ezt a bevezetésre kerülő karabélyok ügye is, amelynek szállítására a gyár nem vállalkozott, mondván: „... mivel e célra bizonyos költséges átalakításokat kellene tenni, melyek nem állanának kellő arányban a megrendelés nagyságához.”²⁴⁰

A hagyományos, elfogadott Mannlicher féle fegyverek gyártásával azonban a gyár magas szinten megbirkózott. Oly annyira, hogy 1893-ra az ismétlőfegyverek szállítása miatt a parlament 85 000 darab puska tárolására 40 000 forintot kellett, hogy megszavazzon.²⁴¹

A kaliber kérdése 1890–1900 között

1890-ben, amikor a Mannlicher tervezte puska egyre szélesebb körben tért hódított a kísérletek változatlanul tovább tartottak törekedve egyrészt a Mannlicher fegyver tökéletesítésére, másrészt új konstrukciók előállítására. Viszonylag gyorsan elfogadták Mannlicher karabélyát és 1891-ben a steyeri gyár már be is jelentette, hogy az ismétlődő karabélyok gépi előállítására berendezkedett. Az első nagyobb megrendelést elnyerve 1891 márciusában 60 000 darabot szállított le a puskával azonos űrméretben.²⁴²

A kísérletek közül feltétlenül említést érdemel Kiczki Vladislaus konstrukciója. Fegyvere agyában elhelyezett három darab tartaléktöltény gombnyomásra ment a csőbe. Gyártásának kizárólagos jogát a Fegyver- és Gépgyár akarta megszerezni, mivel nagy üzleti lehetőséget láttak benne, ugyanis a fegyver súlya megközelítőleg egy kilóval volt könnyebb az elfogadott hagyományos fegyverek súlyánál.²⁴³ Ugyanakkor a brucki kísérleti telepen Mannlicher 5 mm-es fegyverét elemezték, elsősorban ballisztikai vonatkozásban. Bár a katonai szakemberek, mint gyenge átütőerejű fegyvert bevezetését elképzelhetetlennek tartották²⁴⁴, a napirendről a kérdés még 1895-ben sem került le. Bizonyítja a mondottakat Müller Hugó őrnagy közvéleményt sokáig foglalkoztató előadása is, amelyben az új fegyverkísérletekről számolt be. Előadásában az ismert fegyvertörténész a 8,6, az 5,6 és az 5 mm-es puskákat hasonlította össze és vizsgálta a kaliber kisebbsítésére vonatkozó törekvéseket. Különösen a 6,5 mm-es fegyver foglalkoztatta sokat, mert e fegyver a katonai közvélemény szerint megfelelt a hadsereg követelményeinek. Megállapította azonban, hogy a kaliber módosítása együtt jár az alkatrészek arányainak változtatásával, amely a fegyverek előállításának költségeit jelentősen megemeli. Ezért azokat a kísérleteket, amelyek a Monarchia területén folynak, pillanatnyilag nem lehet realizálni. Egy újabb fegyver bevezetése csak akkor volna indokolt, ha szomszédaink fegyverei lényegesen nagyobb teljesítőképességűek lennének. Mannlicher fegyvere azonban a chilei háborúban bebizonyította nagy lőtávolságával és tűzerejével, hogy milyen értéket képvisel. A fegyverek meghibásodása csekély volt és gyorsan, szerszám nélkül javítható. A lőtt sebek viszont vagy halálosak, vagy komplikáció mentesek.²⁴⁵ Ezekkel az előnyökkel szemben álló hátrányok szinte elhanyagolhatónak mondhatók. Többek között a füstnélküli lőpor bevezetésével kapcsolatosan jelentkező, de az Arzenál felkészültségét nem igénylő átalakítási gondokra célzott.²⁴⁶

A Mannlicher fegyver összehasonlítása néhány, szomszédaink által használatos puskával lényegében Müller őrnagy véleményét támasztotta alá:

	űrméret	kezdő s.	lőtávolság
Ausztria-Magyarország	8 mm	620 m/sec	3000 m
Oroszország	7,62 mm	620 m/sec	2900 m
Franciaország	8 mm	620 m/sec	3100 m
Olaszország	6,5 mm	700 m/sec	3200 m

Müller érvei ellenére az 5 mm-es fegyver végleges elvetését sokan nem helyeselték a katonai körökben és kijelentették, hogy a fejlődés iránya a 6,5 mm-es fegyverek felé mutat. Véleményünk alátámasztására egybevetették a 8 mm-es Mannlicher és a 6,5 mm-es fegyver főbb adatait.

	töltény súlya	kezdő s.	lőtávolság	szállítható mennyiség
8 mm-es puská	28,5 g	620 m/sec	3000 m	100 db
5 mm-es puská	14,3 g	900 m/sec	4000 m	220 db

A közölt adatokból kiemelésre szorul a 900 m/sec kezdősebesség, amelynél a lövedék röppályájája optimálisan alakult, hiszen nyolcszáz méteren belül 1,5 méter körül mozgott, azaz nem emelkedett az ember magassága fölé. Ugyanakkor a fegyver súlya 4,40 kg-mal szemben csak 3,70 kg volt, ami hadi viszonyok között nem elhanyagolható súlycsökkentést jelentett.

A kísérletek szerint az 5 mm-es fegyver alkatrészeinek szükségszerű megváltoztatásával a szórás kép is kedvezően alakult. Amíg a 8 mm-es Mannlicher 600 m-nél 0,8 m magas és 0,63 m széles térben szórt, addig az 5 mm-es fegyver 0,5 m magas és 0,37 m szélességben. Ezzel szemben előnytelennek mutatkozott az új konstrukció gáznyomása, amennyiben az eddigi 3000 atm-val szemben 5000 atm-ra emelkedett, amelyre csak 800 atm-át is elviselő wolfram acél lett volna megoldás, de az költségkihatásai miatt szóba sem jöhetett.²⁴⁷

Már a 8 mm-es Mannlicher felvetette a csőacél kérdését. Eredetileg a steyri gyárban a Werndl-féle puskáknál használatos acélt alkalmazták, s valójában idegenkedtek másféle anyag elfogadásától. Csak miután a fiatal magyar Fegyvergyár olyan minőségű acélt mutatott be, amelyet a kísérletezésekkel megbízott műszaki és kezelési bizottság megkívánt, tértek el az eredeti anyagtól. Ez időtől kezdve a 8 mm-es fegyver kemény acélból készült, annak ellenére, hogy a munkagépek nagyon hamar tönkre mentek.²⁴⁸ „Ha most tekintetbe vesszük, hogy a jelenlegi puská cső előállítására alkalmas acél kikészítése, annak rendkívül keménysége miatt nagy nehézségekkel jár, akkor könnyen

elképzelhetjük – állapítják meg a korabeli szakemberek –, mily nehéz viszonyok fognak fennállni akkor, ha még egy erősebb, azaz még szívósabb és keményebb acélt, vagy más a puska csövek elő állítására alkalmas anyagot kell majd kikészíttetnünk.”²⁴⁹

Mannlicher, miután látta a könnyebb puska előállításának igényét, 8 mm-es, alig néhány évet élt fegyverét módosította. Az új puska 4,5 kg helyett 3,8 kg lett, amit a cső rövidítésével és vastagságának csökkentésével ért el. Az excentrikus toló helyett szimmetrikus tolót szerkesztett. Az ágyazatot pedig úgy alakította ki, hogy az egész csövet körülfogja, de a csővel csak két helyen érintkezzék. Végezetül az irányéktüske és a célgömb-toldat nem egy darabból készült, hanem külön hüvely segítségével került a csőre.²⁵⁰

Mannlicher fegyvere iránti érdeklődés jelei 1897-ben megmutatkoztak Lüttichben is. S minthogy a minisztérium nem biztosította magának a fegyver értékesítési jogát a feltaláló tárgyalásokat folytatott Lüttichen kívül Bukarestben, sőt Olaszországban is.

Végezetül hangsúlyoznunk kell, hogy Európa államainak nagy része a 7 mm feletti ürméretet rendszeresítette. Néhányan a 6,5 mm-t mint: Olaszország a 91 M. Mannlicher-Carcanot, Románia a 93 M. Mannlichert, Norvégia a 94 M. Krag-Jörgensent, Hollandia a 95 M. Mannlichert, Svédország a 96 M. Mausert, Japán a 97 M. Arisakát, Görögország 03 M. Mannlicher-Schöneuert és Portugália a 04 M. Mauser-Bergueirot. Észak-Amerika volt az egyetlen, amely az 1895 M. Lee fegyverével a 6 mm-es puska mellett kitartott.²⁵¹ E fegyver tűzgyorsasága bár lényegesen nagyobb volt, az átlagnál, a szakemberek nagy részét ez nem befolyásolta „...mivel a tüzelés gyorsasága a harcászati követelményeknek egyelőre megfelelt”.²⁵²

Arra a helyzetre, amely jellemezte a kilencvenes éveket és nyugtalanította a Fegyver- és Gépgyár Rt.-ot: példaként hozhatjuk fel Törökországot, ahol 1892-ben hatféle rendszeresített puskát találunk. Az első helyen a 11 mm-es Martini állt. A Mauser puskák 9,5 mm és 7,6 mm-es öbnagysággal számszerint a második helyet foglalták el, de a Remington, Winchester, Snider rendszerek 12, illetve 11 mm-es ürmérettel meghaladták a 250 000 darabot. A Mauser cég még 1893-ban is folytatta a szállításokat,²⁵³ de a karabélyokra vonatkozó szerződését a porta felbontotta, mert a Krag-Jörgensen féle fegyverekre kívánt áttérni.

A század végére a jó lőfegyver fogalmát körvonalazták és Európa államai néhány alaptípus mellett hitet tettek. Továbbra is váratott magára az ürméretében és formájában egyaránt alkalmas pisztoly-típus kialakulása. 1890-ben a rendszeresített pisztolyok zöme 10,6–11 mm között váltako-

zott. Ettől eltért a francia 1892 M. 8 mm-es, a japán 1893 M. 9 mm-es, az orosz 1895 M. 7,62 mm-es Nagant és az osztrák-magyar 1898 M. 8 mm-es Gasser pisztoly.²⁵⁴

A Fegyver- és Gépgyár Rt. belső élete 1890–1900

A Fegyvergyár 1890-ben a legalapvetőbb kérdésekkel küzdött, s az adott körülmények között még csak reménye sem lehetett arra, hogy haszonnal zárjon. Jelentős szerepet játszott ebben a már korábbiakban említett állami rendelések elmaradása és nem utolsósorban a vezetés hozzá nem értése. A mondottak alátámasztására az osztrák „testvérgyár” 1890. évi záró adataiból érdemes néhányat közzé tenni, ugyanis ebből világosan kitűnik, hogy egy gyár életében mit jelentett az állami támogatás. A nevezett gyárnak 3 millió részvénytőkéje volt, s évi nyeresége 1 386 013 Ft, azaz 276 639 Ft-tal több, mint az 1889. évben. 1890-ben 760 631 db ismétlőfegyverre kapott megbízást, amiből az adott évben 469 077 db-ot leszállított. A fennmaradó közel 300 000 db-hoz azonnal kapott 281 224 db új fegyverre és 94 400 db csőre megrendelést. E teljesítmény mellett lehetősége volt arra, hogy 534 000 db fegyveralkatrészt is legyártson. E gyár fejlődését legjobban a kapacitásának növekedése mutatja, amely heti 8 000-ről, szinte máról holnapra, 11 000-re emelkedett.²⁵⁵

A Fegyvergyár helyzetének elemzése arra enged következtetni, hogy az ipari részvénytársaságok száma ugyan hirtelen emelkedést mutatott, vagyis az 1885-ben meglevő 131-ről 1901-re felemelkedett 400-ra, de egy-egy társaság mögött beleértve a Fegyvergyárat is lényegesen kevesebb tőke összpontosult, mint Ausztria területén.²⁵⁶ Ennek a megállapításnak természetesen nem mond ellent, hogy „Az 1887 és 1898 közötti időszak a magyarországi tőkés gazdaság százéves történetének legjelentősebb fellendülési szakasza volt.”²⁵⁷ A Fegyvergyár fejlődése azonban ebben a korai időszakban a belső fogyasztás függvénye, mivel kivitele, amely a későbbiekben rendkívül megnövekedett még akadozott.

Mint fentebb már utaltam rá a másik alapvető problémát a jó vezetők hiánya és gyakori változása okozta. 1891. július 17-én Schweihs Lászlót cégvezetőnek bevezették, de alig egy évre rá 1892. május 2-án törölték. Helyére Barthelmes Walter lépett, aki 1893. július 31-én beosztásától szintén megvált. 1893. július 7-én Mauser Pál igazgatósági tagsága megszűnt, s ugyanezen

a napon Cserhádi Jenő cégvezetői beosztást kapott. 1893. szeptember 10-én a szabályoknak megfelelően az igazgatóságot újra választották, amikor is a tagok közé került; Dr. Kelemen Gyula, Köhn Tivadar és Philipsthal Adolf, míg Born Gyula tagsága megszűnt. 1893. június 21-én tartott közgyűlés határozata szerint az alaptőkét a bankspekulációnak megfelelően leszállították és így minden 3 részvény 2 részvény értékével lett egyenlő. A 800 000 Ft-os „vesztéséget” 4000 db 200 Ft-os új kötvény kibocsátásával helyreállították, ami által az alaptőke koronában kifejezve 12 000 darab 400 K-ás kötvénnyel 4 800 000 K lett.²⁵⁸

A steyeri gyár és a budapesti körülmények közötti különbséget a gyári munkásság érezte első fokon. Körülményeik javítása érdekében a Fegyvergyárban 1600-an szüntették be a munkát. A sztrájk kiváltásának közvetlen oka a munkabérek leszállítása és a tervbe vett új műhelyrend volt, amely a gyárat szinte fegyházzá alakította volna át. A legcsekélyebb vétségért oly magas pénzbüntetések szabtak ki, amely az amúgy is csekély keresetet még tovább apasztotta. Követelték a munkások a 10 óra munkaidőt, elbocsátás esetén a munkás bérének azonnali kifizetését, a késésért levonható büntetés 25 krajcárban való maximálását, a befolyt büntetéspénzeknek a betegsegélyező javára való fordítását, a 10 forintot alul keresők bérének 10 %-os emelését, a vasárnapi munkaszünetet és a megrendszabályozott munkások munkába állítását. A sztrájkolók azonban 2 hét után felvették a munkát anélkül, hogy követeléseik teljesedtek volna. A munkások egyrésze pedig, miután az igazgatóság kijelentette, hogy a munkásokkal nem tárgyal külföldre távozott, így első sorban a jó szakemberek elvesztése miatt a gyár súlyosan károsodott.²⁵⁹ 1893-ban a parlamentben is foglalkoztak a kérdéssel és megállapították, hogy a sztrájk okai között szerepelt „... hogy a munkások hallották, hogy a munkabérek le fognak szállítani és ők azt hitték, ... hogy mindig újabb és újabb idegen munkások fognak behozatni, hogy ha ők föltétlenül alá nem vetik magukat a gyár igazgatósága rendelkezéseinek”²⁶⁰. Még jobban megmutatja a valóságos helyzetet, ha figyelembe vesszük, hogy a sztrájkot azok a munkások kezdeményezték, akiket a gyár Steyrből, Berlinből hozatott a magyar munkások elégedetlenségének letörésére. „A német munkások, akik hozzá voltak szokva a külföldi fegyvergyárakban a humánus bánásmóddhoz és a kielégítő díjazáshoz ... fölháborodtak, amikor látták, hogy az igazgatóság milyen önkényes módon jár el...”²⁶¹

1894. június 10-én Kühn Károlyt, mint igazgatósági tagot bejegyezték, de 1895. július 15-én megbízatása véget ért. Közben 1894. szeptember 10-én Meltzer Henrik tünt fel az igazgatósági tagok között. 1895. május 31-én

Cserháti Jenő cégvezetői minőségéről leköszönt. Július 15-én pedig az igazgatóságban nagyobb cserék mentek végbe. Az új igazgatók Deutsch Gyula, Harkányi János, b. Haupt-Stummer Lipót, b. Radványszky Géza, Kornfeld Zsigmond, gr. Mailáth Géza bevélasztása egyértelműen az 1893-ban bekövetkezett változásokból adódott. Mint ismeretes Loewe nem tartotta rentábilisnak a gyárat és így az a Hitelbank és a „Nobel” Dinamit Társaság érdekkörébe került. Az igazgatóság tagjai közül érdemes kiemelni Kornfeld Zsigmondot, akit 1878-ban a Magyar Általános Hitelbank igazgatójának hívott meg és a pénzüzetek körében vezető szerepet vitt, amelyet egykoron úgy fogalmaztak meg; „Általában a budapesti piacnak a külföldtől való felszabadításában, valamint abban, hogy a piac a nemzetközi érintkezésben ma elfoglalt mérvadó helyét kivihatta, jelentékeny része van K. közreműködésének.”²⁶² De megemlíthetjük Mailáth Gézát is, akinek főrendiházi kapcsolatai, illetve tagsága elég közismert.

1895. július 15-én Philipsthal Adolfot cégvezetői beosztásából felmentették, viszont november 29-én Labrang Gyulát bejegyezték e minőségben. Beosztását meg is tartotta 1902. március 28-ig. 1896. február 24-én még Epperlin Oszkár lesz cégvezető de rendkívül rövid működés után ugyanezen év július 17-én törlik a cégvezetők közül. 1896-ban ismételtén módosították az alapszabályt, melynek értelmében az igazgatóság legalább 7, de legfeljebb 15 tagból állhat. Ezzel egyidőben Loewe érdekltségeit átadja a Deutsche Waffen- und Munitions Fabriken Berlin nevű trösztnek, jöllehet 1893-tól a gyár már nyereséget mutatott ki. Ebben az évben ugyanis a császári és királyi közös sereg részére 50 000 darab ismétlőpuskát szállított le, majd ezt egy 189 000 db-os megrendelés követte „... amelyet hosszadalmas és nehéz tárgyalások eredményeképpen eszközölt ki Fejérváry honvédelmi miniszter a stájer fegyvergyár ellenében és a cég egyúttal biztosítékokat kapott további, a kvóta arány szerinti kontingensnek megfelelő megbízásokra vonatkozólag a közös hadsereg részéről is.”²⁶³

1896-ra, amikor a konjunktúra elérte tetőfokát a Fegyver- és Gépgyár leküzdötte kezdeti nehézségeit és játszva tett eleget a katonai hatóságok követeléseinek. A legkitűnőbb precíziós gépekkel szerelték fel és az 1/10 mm-es pontosságú idomszerekkel a fegyvereket csereszabatosan állították elő.²⁶⁴ „Mivel hadseregünket a Mannlicher-fegyverekkel már felszerelték, a magyar fegyvergyárnak is alkalmasint az lesz a sorsa, a mi a régebbi fegyvergyáraké volt, hogy munkahiány miatt vagy beszüntetik az üzemet, vagy más czikk gyártását karolván fel, a gyárat eredeti hivatásától eltérítik.”²⁶⁵ A milleneumi kiállításal kapcsolatos értékelés a gyár helyzetét pontosan meghatározta,

miközben rámutatott arra, hogy hazánkban a finomabb gépek, eszközök gyártását nem kultiválják, s mivel a Fegyvergyár a jó gépeivel, munkásaival ezen elhanyagolt területet felkarolta fejlődése előtt szinte korlátlan lehetőségek állnak.

Felmerül a kérdés 1896-ban, hogy a FÉG miért határolta el magát a vadászfegyverek gyártásától. A kérdés világosabbá tétele érdekében utalnunk kell röviden a kisipari fegyvergyártás századvégi helyzetére.

Kutatásaink alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a magyar kisiparosok nem tudtak beleilleszkedni a nagy átalakulási folyamatba. A magyar polgári igényekből fakadó fegyvergyártást azonban elsősorban nem a katonai gyáripar – főleg nem a Magyar Fegyver- és Gépgyár Rt. – veszélyeztette. Annál inkább Ausztria, amely 1890-ben 10 vállalat közreműködésével, 80 motorral – 2364 Hp-vel és 10 283 munkással gyártotta a katonai fegyvereket és alkatrészeket, de a kisiparban is 667 önálló mester dolgozott 5798 alkalmazottal.²⁶⁶ Ezzel szemben Magyarországon 1885-ben a fegyveriparban 290-en tevékenykedtek – természetesen leszámítva a fegyvergyári alkalmazottakat. Ebből 201 bejegyzett önálló mester volt. 1890-re számuk 180-ra csökkent. És itt valójában nem arról van szó, amivel a századfordulón vádolták a puskaműves ipart, azaz, hogy nem haladnak a korszellemmel és ezért szorítaná ki őket a piacról a beáramló külföldi áru. Itt elsősorban a kiviteli fegyvereket, az ú.n. Exportwaffeneket gyártó külföldi üzemek gyors elszaporodásáról kell beszélnünk, amelyek képesek voltak nagy mennyiségben, jutányos áron termelni. Ennek előfeltétele külföldön is a tőkével összefüggő modern gépi berendezés megteremtése volt, amely azonban csak akkor jövedelmezhet, ha a gépek szünet nélkül termeltek. Viszont a válság éveiben a felhalmozott raktári készleteket a magyar piacon sokszor termelési áron alul értékesítették, amivel versenyre kelni a tőkeszegény Magyarországon nem lehetett. A korábbiakban felsorolt okoknál fogva – a munkabér magas szintje az ügyes, e szakmában használható munkások csekély száma, szakképzett iparosok hiánya – a külföldhöz hasonló nagyüzemi termelést nem tette lehetővé. A vidéki műhelyek megszűnésével pedig valójában azok a „szakiskolák” csukták be kapuikat, amelyek a puskaművesek utánpótlását biztosították. Így országosan jellemzővé vált a puskaműves iparban a termelés csökkenése, s nem a busás haszon, hanem a kizárólagosan szűkös megélhetés vált fő céllá.²⁶⁷

Ebben a szituációban formailag a Fegyvergyár a kisipar helyére tudott volna lépni, hiszen hazai gyártással, mint konkurenciával nem kellett számolnia. A gyár azonban mégsem tette meg a lépéseket az ezirányú átállásra, mert a vadászfegyverek gyártása a divat és ízlés általános változásainak volt

kitéve és ugyanakkor a drága felszereléssel és nem utolsósorban a nagy rezsi-vel eredményesen nem versenyezhetett volna Lüttich és Ferlach iparosai-
 ahol a vadászfegyverek gyártása még mindig háziipar számba ment és ősrégi
 tradíciókon alapult.

1897. május 10-én cégvezetőnek bejegyezték Frommer Rudolfot,
 Kelemen Károlyt és Tabisch Ferencet, míg június 30-án jelentős alaptőke
 emeléssel erősítette a vállalat gazdasági helyzetét. A közgyűlés a 400 K név-
 értékű kötvényeket 300 K-ra leszállította, illetve azonnal 6000 db 300 K-ás
 kötvényt kibocsátott, amivel az alaptőke 5 400 000 K lett,²⁶⁸ amit 18 000 db
 300 K-ás kötvény fejezett ki. Ezt követően az alaptőkében 1916-ig változás
 nem állt be.

A FÉG ebben az időben 1888/1890 M. Mannlichereket, 1895 M. is-
 métliókarabélyokat, szuronyokat és alkatrészeket gyártott.

1897. július 16-án b. Podmaniczky Géza, 1898. augusztus 26-án Har-
 kányi János, míg ugyanez év október 31-én Meltzer Henrik igazgatói bejegy-
 zése szűnt meg. S hogy az új vezetés mellett mennyire erősödött a gyár, jól
 mutatják a magyarországi iparfejlődést oly hűen jellemző, 1896–1898 kö-
 zött készült gyári statisztikák.

1896-ban a magyarországi gyárakban használatos fém megmunkálók
 nagy részét esztergapadok képezték. Ez az összesített gépmennyiségnek
 36%-a. A Fegyvergyárban 246 db, a vasút gépgyárában 215 db, míg a Ganz
 és Társa cégnél 110 db üzemelt. Ezek közül 31,1% magyar, 35,2% német,
 22,3% angol területről érkezett. Míg a magyarországi marógépek 26,8% ma-
 gyar és 60,1% német volt. Az alapvető problémát nem az okozta, hogy a hazai
 gyárak – köztük a Fegyvergyár – nem tudott volna előállítani jóminőségű gé-
 peket. A gondot az előállítás költségeinek magas szintje jelentette. Ez volt a
 helyzet az apró fegyveralkatrészek nagy részénél is. Ezért a tüskéket, szijken-
 gyeleket, füles csapszegeket, füles síncsavarokat, tusborító csavarokat, marko-
 lat-szegecseket, mintegy 516 916 db-ot Ausztriából szereztek be, mivel előál-
 lításuk e területen lényegesen kevesebbe került.

Magyarországon előállított torpedók és fegyverek 1898-ban

Előállított érték:	Belföldön maradt:	Kiment:
9 841 862 korona	74 800 korona	9 767 062 korona

A kiszállítás iránya és koronaértéke:

Ausztria	Francia- ország	Portugália	Hollandia	Norvégia	Oroszország	Japán	Brazília
4 664 877	625 100	169 620	175 605	161 010	31 430	3 409 600	529 820

Az adatok világosan tükrözik, hogy a kilencvenes évekhez viszonyítva milyen óriási méretű változás állt be. Ugyanis az össz értéknek csak 0,8%-a maradt belföldön, míg 99,2% külföldre került. Tovább szűkítve a kérdést azt látjuk, hogy a torpedók és alkatrészek a felsorolt államokba kerültek, míg a lőfegyverek 906 400 K értékben csak Ausztriába. A behozatal ugyanakkor 2 708 000 K volt, ami azt jelenti, hogy 1 801 600 K-val több, mint a kivitel. Ez az egész hazai termelésnek 39,1%-a.²⁶⁹ Természetesen ebben az összesítésben a gyárilag nem készülő vadászfegyverek is benne vannak.

Kereskedelmünk elsősorban Ausztriával szoros, amit jól mutat az alábbi összeállítás:²⁷⁰

Ausztria	1 940 000 korona
Németország	148 000 korona
Belgium	548 000 korona
egyéb	<u>72 000 korona</u>
	2 708 000 korona

1898-ban jelentős problémát okoz a Magyar Fegyver-és Gépgyár Rt.-nél is, hogy a nyersanyagot külföldről kellett behozni. A kartell megállapodások, a vám és a szállítási költségek kedvezőtlenül hatottak ki, amelyhez még mint súlyosbító körülmény járult Németország gyors fejlődése. Ugyanis gyáriparának felfutásával a hazai vasat kivonta a nemzetközi kereskedelemből, ami az árak alakulásában érezhetően jelentkezett. A magas nyersanyag árat azonban elsősorban az osztrák-magyar vaskartell rögzítette, amely 1886-tól – az alakulás évétől – 1900-ig zavartalanul működött.²⁷¹

A magyarországi gépgyárak kaptak ugyan engedményeket, de ezek kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy a szomszédos országokban versenyezhesenek. A század utolsó éveiben a munkaerő változatlanul drága és nem volt mód arra, hogy a munkások specializálódjanak, ugyanis az előállításra kerülő

termékek gyakran változtak. A termelésre kihatott még a munkások alacsony iskolai végzettsége, a szakiskolai oktatás hiányossága, a köveztáv és a túl drága adminisztráció. „Az ausztriai gépipar olcsóbb szénével s általában olcsóbb anyagaival, valamint képzettebb és szerényebb igényű munkásaival, régiebb és megállapodottabb iparával valamint azért, mert gépiparát már inkább specializálhatta, mint mi jelentékenyen olcsóbban gyárt, mint a magyarországi gépipar.”²⁷² Ennek következtében tényként kell megállapítani külföldön az iparilag fejlettebb országok versenyével nem volt képes megküzdeni, s így versenyét főleg Magyarországra irányította.

1898. évi felmérés szerint a FÉG 1349 főre elosztva 20 művezetővel rendelkezett, ami a többi lényegesen nagyobb gyárhoz viszonyítva rossznak nem mondható.²⁷³ Hasonlóan kedvező képet mutat a művezetők évi átlag fizetése is, amely elérte a 2990 koronát.

A korábbiakban említést tettünk arról, hogy a gyár legfőbb épületei 1888–1889-ben kialakultak.²⁷⁴ 1888-ban készült el az igazgatósági épület, gyárkémény, kovácsműhely, kazánház. 1889-re átnyúltak a szíjgyártó műhely, a nagy gyári épület, puskaagyraktár, kantin és a portásház átalakításának munkálatai. Ebben az évben kezdték el építeni az igazgatósági lakosztályt, istállókat a kocsislakásokkal és az átvételi épületet, amely egyben még lövölde is volt. 1890–1891-ben építkezésről nem tudunk. 1892-től az 1896–97-es nagy rekonstrukció részeként is tekinthető építkezések kezdődtek el. 1892-ben elkészült a kékítő, gépszerelő csarnok és a telket fa kerítéssel vették körül. 1893-ban tovább növelték az istállókat és emeletraépítéssel kialakultak a kocsis lakások. Megépült a fegyveracél-, szén-, ócskavas-, fa-raktár, a szerzőkészítő és az őrbódé. 1894-ben befejezték az amerikai jégház munkálatait. 1895-ben kialakították a széna-szalma tárolót, kocsiszint és az átvételi épületre, egy korábbi tervnek megfelelően, emeletet húztak. 1896-ban a munkaszobák, famegmunkálók, 1897-ben az olajraktár épült föl. Az 1897-ig kialakult épületek lehetőséget nyújtottak arra, hogy 1896–1897-ben a gépsorokat modernizálják és a termelést elsősorban gépgyártásra állítsák be. Megítélésünk szerint ez a rekonstrukció nem fejeződött be 1897-ben. 1898-ban mérsékelt ütemben megkezdtek a lövölde végleges kialakítását, de amíg az a-g részleg felépült már 1907-et írtak. Számunkra lényegesebb most az 1899–1900-ban elkészült gázfejlesztő és 1900-ban az öntöde és gépszerelő műhely munkálatainak befejezése, amely lehetővé tette a gyár új alapokra való helyezését. A nagy rekonstrukció 1900-ban le is zárult, amelynek külső formai megnyilatkozása a téglakerítés elkészülte volt.²⁷⁵ A gyár belső szerkezetében is nagyon megerősödött. A század végének utolsó éveiben a közgyűléseken előterjesztett jelentések is e megállapítást támasztják alá.²⁷⁶

	1898	1899	1900
I. Telkek, épületek értéke Beruházás	1 063 605,19 Ft 9 815,80	1 073 420,99 Ft 2 158,76	2 151 169,50 K 390 939,60
	1 073 420,99	1 075 579,75	2 542 099,10
II. Gépészeti berendezések Beruházás	1 253 502,43 98 699,15	1 352 201,58 53 841,10	2 812 085,36 557 773,16
	1 352 201,58	1 406 042,68	3 369 858,52
III. Felszerelés, kocsik Beruházás	33 367,28 9 043,30	42 410,58 1 449,58	87 720,32 41 884,28
	42 410,58	43 860,16	129 604,60
IV. Részvénytőke	2 700 000,—	2 700 000,—	5 400 000,—
V. Tartalékalap	10 166,55	56 462,39	205 850,24
VI. Nyereség	325 916,79	329 254,60	466 395,36
Maradék az előző évről	—	32 658,85	136 343,06
	325 916,79	361 913,45	602 708,42

1899-ben a Hitelbank és a Fegyver- és Gépgyár (Weiss Manfréd) megalapították a Részvénytársaság Diesel-motorok gyártására nevű vállalatot 400 000 K alaptőkével.²⁷⁷ A Krupp és Diesel gyártól megszerezték a Diesel motorok szabadalmi jogát Ausztria-Magyarország és Bosznia területére. A szabadalmat tovább adták a Fegyver- és Gépgyár Rt-nak, a Weitzer-féle aradi és gráci vagongyáraknak, valamint a Danubius-Schönichen-Hartmann vállalatoknak.

1900-ban a gyár bővítette termékeit. Híresekké lettek a 400 lóerős gőzgéppel működő precíziós szerszámgépei, az 50–60, később 500 lóerős Diesel motorjai. Az utóbbiból az I. világháborúig 500 db-t állított elő. Tovább gyártotta a fegyverek mellett a marógépeket, esztergapadokat, köszörűket, speciális fűrógépeket, tábori tarackokat, ágyutartozékokat, precíz irányzékokat. Nemzetközi kapcsolatai kiszélesedtek és így a századfordulóra a Hitelbank érdekkörében az egyik legerősebb gyárrá lett.²⁷⁸

	kerekített tőke millióban	munkáslétszám
Fegyver- és Gépgyár Rt	5,50	1500
Danubius Gépgyár Rt	6,00	2000
Ganz és Tsa Rt	4,80	6500
Rt. Diesel-motorok számára	0,40	
	16,70 korona	10 000

A Fegyver és Gépgyár Rt. az első világháború előtt 1900–1913

Mint ismeretes a század végének konjunktúrája 1896-ra érte el tetőfokát. 1898-ra a hitelválság már kibontakozott, s 1900–1901-ben áttért a nehéziparra is. A FÉG termelése visszaesett, a munkanélküliség egyre nagyobb méreteket öltött. A válság 1908-ig olyan károkat okozott, amelyből a kibontakozás rendkívül nehéz volt. A fellendülés Nyugaton néhány évvel korábban következett be, ami a magyar piacok egy részének elvesztését jelentette.

A válság ellenére a szervezés és irányítás új korszerűbb formái a század elején a FÉG-ben is kialakultak. Különváltak a műszaki, kereskedelmi, pénzügyi vezetés funkciói. Jelentős munkamegosztás alakult ki az igazgatóságon belül, de a Műszaki-, Könyvelési-, Személyzeti- és munkaügyi-, valamint a Kereskedelmi Osztály felépítésében is változások álltak be.

1901-ben tervezték meg és építették fel a műszaki irodaépületet, 1904-ben a forgács-hulladék raktárak, míg a következő évben az agyfa raktár készült el. 1906-ban tovább alakították a munkásszobákat, újraépült a szerzőkészítő és a nyitott fafészter. 1902–1903-ban és 1907-ben építkezések nem folytak. 1908-ban építették meg a kékítő és a kovácműhely toldalék részét, a réz-, szerszám-, koks-, anyag raktárat, és az üvegházat.²⁷⁹ 1908-ban a FÉG mögött álló pénzügyi körök elrendelték a gyár épületeinek felmérését és becslését. A gyár objektumait akkor 1 711 610,22 koronára értékelték, ami az üzem jelentőségéhez viszonyítva alacsonynak mondható. Az így kialakult helyzet azonban hosszú éveken keresztül meghatározó maradt, annak ellenére, hogy Frommer vezérigazgatói kinevezése után a termékstruktúra átalakítására, a fegyvergyártás kihangsúlyozására egyre nyíltabban törekedett. Ennek okát azzal tudjuk magyarázni, egyrészt a lehetőségek az adott területen 1908-ra lezárultak, másrészt az a fejlesztés, amelynek az öntöde is része

volt, nem választható el Frommer személyétől, annak ellenére, hogy 1903-ig Loewe véleménye meghatározó maradt.

1901. május 9-én Kilényi Hugót jegyezték be az igazgatósági tagok közé. 1902. március 28-án Labrang Gyula cégvezetői minősége megszűnt. 1903. május 8-án Epperlein Oszkár, Noot Hugó, Ries Alexis igazgatósági tagsága véget ért és ugyanakkor igazgatósági tagok közé bejegyezték b. Harkányi Jánost, Philipp Adolfot, Szécsi Pált. Ugyanezen év augusztus 14-én „Loewe Izidor igazgatósági tag ebbeli minőségének és cégjegyzési jogosultságának megszűnése bejegyeztetett.”²⁸⁰

Loewe kiválását a válságból adódó nagyarányú nyereségsökkenés idézte elő. A mondottak alátámasztására és a gyár gazdasági helyzetének felmérésére érdemes közzétenni az 1901 és 1905 közötti zárszámadások legfontosabb adatait.

	1901	1902	1903	1905
I.	2 542 099,10 44 405,16 2 586 504,26	2 586 504,26 15 060,68 2 601 564,94	2 601 564,94 360,18 2 601 925,12	2 610 010,22 2 322,66 2 612 332,88
II.	3 369 858,52 139 505,23 3 509 363,75	3 509 363,75 75 931,26 3 585 291,01	3 585 295,01 12 914,51 3 598 209,52	3 779 520,97 92 582,31 3 872 103,28
III.	129 604,60 15 978,95 145 583,55	145 583,55 174,70 145 758,25	145 758,25 5 308,21 140 450,04	140 974,45 5 832,44 146 806,89
IV.	5 400 000,00	5 400 000,00	5 400 000,00	5 400 000,00
V.	289 170,01	374 447,44	421 040,27	471 040,27
VI.	505 548,69 43 111,09 548 659,78	331 856,69 37 355,22 369 211,91	328 073,44 21 092,69 349 166,13	255 120,87 14 965,80 270 086,67

A számadatok egybevetése világosan mutatja, hogy a telkek, épületek értékében a megjelölt időszakban változás lényegében nincsen, viszont a második csoportban jelzett gépészeti beruházások 1903-ig erősen visszaestek. 1904-ben, amelynek számadait mellőztük e beruházási érték már 71 188,81 koronára emelkedett. 1905-ben további javulás figyelhető meg. A

kialakult helyzetre azonban a tartalékalap és a nyereség adatai a legjellemzőbbek. Az előző több mint 62%-os emelkedést mutat, míg a haszon a felére csökkent.²⁸¹ A bővítések 1904-től a haditermelésre való átállás tendenciáit mutatják. Ez évben a berendezések 2/3-a kihasználatlanul állt, de az év második felében már arról értesít a Magyar Pénzügy, hogy a gyár hamarosan felveheti a teljes üzemet.²⁸²

1904-ben a vezetésben újabb változások figyelhetők meg. Szeptember 24-én Deutsch Gyula megvált az igazgatóságtól, Lauer Viktort viszont bejegyezték. 1905. június 2-án gróf Mailáth Géza, majd szeptember 15-én Libits Adolf került az igazgatóság tagjai közé. Ez év november 28-án az alapszabályzatot ismét módosították, de az alaptőke változatlanul 5 400 000 korona maradt. 1907. szeptember 21-én igazgatósági tagok között találjuk Marcus Hugót, ugyanekkor Szécsi Pált felmentik beosztásából.

Ezekben az években egyre többet hallunk külföldi tárgyalásokról. Ezek nem választhatóak el Frommer személyétől, akinek szabadalmait a nemzetközi piacokon kezdték megismerni. Ennek megfelelően Frommer alakja mindinkább előtérbe kerül. 1907. július 12-én is ő képviselte Tobisch Ferencet a Fegyver- és Gépgyár Rt.-ot a szerb hadikincstár puskacsövek szállítására kiírt pályázatán.²⁸³

1908-ban Bláthy Ottó Tituszt jegyezték be az igazgatósági tagok közé. A következő év június 30-án az 1905-ös alapszabályzatot ismételtelen módosítottak. Ez alkalommal Kornfeld Zsigmond igazgatósági tagsága szűnt meg.²⁸⁴ Ekkor kezdődött el a Frommer konstrukciók tömeges gyártása, köztük kézi lőfegyverek, sörétes puskák, önműködő pisztolyok különböző típusai kerültek előtérbe, „...amellyel Frommer Rudolf, ekkoriban már a gyár igazgatója, nemcsak magának és gyárának, hanem a magyar műszaki alkotóképességnek külföldön is elismerést szerzett.”²⁸⁵

1910. június 11-én Lauer Viktor igazgatósági tagsága megszűnt. 28-án viszont Frommer Rudolfot a cégvezetői minőségéből átsorolták igazgatói minőségbe. Ekkor jegyezték be Havas Ödönt, Schwarz Arnoldot, dr. Szántó Andort cégvezetőnek. A vezérkar elnöke továbbra is Rosner Ervin maradt. Ugyanekkor módosították ismét az alapszabályzatot és döntést hoztak az aláírási és bélyegzési jog használatáról. Ekkor a gyárban 1130 fő dolgozott.²⁸⁶ A termelés üteme növekedett, bár nem érte el az 1891–96 közötti méreteket. A munkaidő változatlanul magas volt, de a növekvő haszonból a munkakörülmények javítására keveset fordítottak.²⁸⁷

Nem változott a helyzet azt követően sem, hogy 1911. június 9-én Kornfeld Móric került az igazgatósági tagok közé. Megvált viszont dr. Szántó

Andor cégvezetői, majd 1913. szeptember 5-én b. Harkányi János igazgató-sági beosztásától.

Az 1912-ben kirobbant gazdasági válság, amely nemcsak az ipart, hanem a hitelrendszert is érintette 1913-ra egyre jobban kiszélesedett, s a társadalom szerkezetében mélyreható változásokat idézett elő. A munkások mellett az „Ifjűmunkások Szakegylete” által a tanoncok is szervezkedtek, mint erről a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete leiratában tudósította a munkaadókat. „...a tanoncok szervezkedése immár aggodalomra okot nyújtó erővel fejlődik, 3500 példányban megjelenő lapot adnak ki „Az ifjű munkás” címmel, minden hónap első csütörtökjén rendszeresen szakszervezeti üléseket tartanak, stb., amiért is a jegyzőkönyv útján felkérjük gyárainkat legyenek figyelemmel a tanoncok szervezkedési mozgalmára, s minthogy ezt az ipartörvény is tilalmasnak tartja, szíveskedjenek erre vonatkozó észrevételeiket velünk közölni, hogy e tiltott mozgalom ellen lehetőleg energikus lépéseket tegyünk.”²⁸⁸ Egy héttel később ismét napirendre tűzték a tanoncszervezkedés kérdését, s javasolták, hogy a kereskedelmi miniszterhez fordulnak rámutatva arra a veszedelemre, „...mely magát a tanoncok szakszerű iskolázását és kinevelését éri azzal, ha már tanuló éveikben szocialisztikus tanokkal és nézetekkel telítettnek.”²⁸⁹ Ezt követően a 16 éven aluli, védett korban levők eltiltására hoztak határozatot.

A problémák egy részét a Fegyvergyárat sem kímélő általános pangás váltotta ki. Hogy ez mennyire igaz jól mutatja a művezetők helyzete is. Ők formailag a „Művezetők Országos Szövetsége”-be tartoztak, de 4000 taggal beléptek a „Magántisztviselők Országos Szövetsége”-be. Ezt a lépést az tette indokolttá, hogy a művezetők a munkaadók és a munkások között állva védelem nélkül maradtak, s „...legtöbb munkásmozgalom esetén a művezető esik áldozatul. Nem lévén sem tisztviselő, sem munkás, elszigetelten áll a két tábor között.” Csatlakoztak tehát egy nagyobb szervezethez egyrészt a pillanatnyi védelem reményében, másrészt, hogy ezzel rákényszerítsék a Gépgyárak Országos Egyesületét egy művezetőket védő bizottság felállítására. E bizottságnak nemcsak a sztrájkoló munkásokkal, hanem a munkaadói önkénnyel szemben is szerepe lett volna.²⁹⁰ Az országos gyáripari értekezlet sajnálkozással állapította meg, hogy a művezetőkben is gyökeret vert az a felfogás, hogy érvényesülést a saját egyéni erő kifejtés helyett a kollektív fellépésben keresik. Javaslatba hozták, hogy vitás kérdések esetén a művezetőket képviselő szervezeteket nem veszik figyelembe.

A művezetők ügye mellett ezekben a napokban a balesetet szenvedett munkások keresete foglalkoztatja még az egyesületet. Kénytelenek meg-

állapítani, hogy a munkás sérülése után sokszor csak évekkel jut járandóságához. Ezzel együtt tűrhetetlennek tartják azt az alapelvet, „... hogy a baleset-biztosítás összes költségei a munkaadókat terheljék, az egész intézmény felett azonban a munkások rendelkezzenek.”²⁹¹

A mondottak ellenére, ha üzemeink zöme nem is tudott a világméretű rohanással lépést tartani ezekben az években a termelés üteme és színvonala lényeges fejlődést mutatott.²⁹² Ha a tőkeerő az igényekhez viszonyítva kevés is volt, valójában növekedett. Az ipari részvénytársaságoknál 0,7 milliárd koronáról másfél milliárdra, míg a hitelintézeteknél 2,8 milliárdról 7,2 milliárdra.²⁹³

E megállapítást, amely a magyar ipar egészét jellemzi a Fegyver és Gépgyár Rt.-nál az alábbi adatok igazolják.²⁹⁴

	1906	1909	1910	1913
I.	2 612 332,88 11 537,59 2 623 870,47	2 890 375,33 118 243,39 3 008 618,72	3 008 618,72 17 967,55 3 026 586,27	3 157 975,45 27 863,70 3 185 839,15
II.	3 872 103,28 372 746,62 4 244 849,90	4 692 448,63 241 279,18 4 933 727,81	4 933 727,81 1 400 780,39 6 334 508,20	6 567 963,92 351 346,71 6 919 310,63
III.	146 806,89 42 390,26 189 197,15	263 516,91 30 037,00 293 553,91	293 553,91 53 484,99 347 038,90	410 455,28 41 306,45 451 761,73
IV.	5 400 000,00	5 400 000,00	5 400 000,00	5 400 000,00
V.	491 040,27	555 000,00	580 000,00	640 000,00
VI.	259 394,21 9 850,19 269 244,40	368 575,71 12 121,55 380 697,26	291 267,84 50 682,57 341 950,41	389 505,37 19 913,80 409 419,17

Az a küzdelem, amely a FÉG-ben megfigyelhető az első világháború előtt egyoldalúnak látszik, s az erőviszonyok nem is változnak a finánc-tőke nyomása következtében a háborús események beköszöntéséig.

Függetlenül attól, hogy az 5 nagybank érdekkörébe tartozó 134 hitelintézet melyike állt egy-egy gyár, üzem, rekonstrukció, vagy alapítás mögött a meghatározó az osztrák, német, francia bankok nyílt, vagy rejtett jelenléte maradt. Annak ellenére, hogy az 5 nagybank kezében tartja a hitelintézeti

vagyon 58%-át még mindig kevésnek bizonyult a szabad tőke, amellyel a gazdasági életünket alapvetően befolyásolható új termelési ágakat létre lehetett volna hozni. Természetesen ez a megállapítás nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a fejletlenebb országokban jelentősnek tűnő „magyar” tőke ne jelenjék meg. Ennek előnyét többnyire a bankok, hátrányát a magyarországi gyárak érezték.

1912-ben a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete a létrehozott Munkásügyi Szervezetén keresztül statisztikai felméréseket kezdeményezett. Az első összeírás alkalmával 44 gyár 29 213 munkása közül csak 30 gyár 21 222 munkása került a szakágon belül a nyilvántartási kartonokra, de már a következő évben a gyárak száma kiegészült és így viszonylag reális képet kapunk az 1912–1917 közötti, általunk vizsgált időszakban a bérek arányairól. A szűk terjedelem természetesen nem teszi lehetővé, hogy a FÉG-nél űzött minden szakmát egybevegyünk, de a kiemelt néhány foglalkozás segítségével is a legfontosabb következtetéseket levonhatjuk. A táblázat reális értékeléséhez tudnunk kell, hogy a gyár rovatba a megkérdezett gyárak számától függetlenül csak azok kerültek, amelyekben – a szakágon belül – az adott szakma képviselve volt. Hangsúlyozni szeretnénk továbbá, hogy mind az alapbér, mind a kereset minimuma, illetve maximuma a foglalkozási ágban a legkevesebbet, illetve legtöbbet fizető gyár átlagát tükrözi. Az átlag rovat viszont a szakágon belüli összes gyár átlagát adja. Ezeknek figyelembevételével azt látjuk, hogy a FÉG-nél 1912-ben alapbérként az egyes szakmákban az átlagnál jobban, míg más szakmákban kevesebbet fizettek. Bár a kereset lényegesen nagyobb volt, mint az alap órabér, de ezt csak a munkaerő intenzitásának fokozottabb kihasználásával lehetett elérni. Ugyanakkor – hangsúlyozzuk, hogy a szakágon belül – a kereset rovatban is a minimumnál magasabb, de a maximumnál lényegesen alacsonyabb a mutató.

A táblázaton bemutatott három év mindegyike lényegében azonos arányokról ad számot. Biztosítja ez a helyzet a FÉG irányába az áramlást és elvben az eltávozást a maximum irányába. Ez utóbbinak azonban a törvényes rendelkezések szabtak határt. Az évről-évre emelkedő fegyvergyári bérek, a gyárral szemben támasztott követelmények ellenére kedvezően hatottak ki. Természetesen nem kis szerepet játszott hosszú éveken keresztül az esetleges katonai szolgálat alóli mentesítés reménye. Az átcsoportosítás azonban első sorban az ipari területet érintette. A mezőgazdasági tartalékerő bekapcsolódása szinte elenyészőnek mondható.

Szakma	Hány gyár	Hány munkás	FÉG	Évszám
Minta asztalos	20 20 22	216 165 168	8 9 4	1912 1914 1917
Vasöntő	17 17 19	530 443 461	18 21 15	
Magkészítő	15 18 16	183 151 149	10 7 7	
Vasztergályos (kispadon)	9 15 36	120 167 1265	34 16 30	
Marós	20 17 18	165 106 124	8 7 3	
Fúró (nagy gépen)	22 5 22	409 17 317	9 1 7	
Gépmunkás (revolverpadon)	7 6 13	76 50 269	16 13 16	
Géplakatos	15 27 27	711 1511 1085	17 58 50	
Idomszerkészítő	2 1 4	12 22 31	11 22 36	
Udvari napszámos	29 25 35	1229 784 875	77 66 75	
Öntvénytisztító	17 18 19	179 178 161	4 8 4	
Szíjgyártó	15 14 23	32 27 69	3 4 16	

Alapbér				Kereset			
Min.	Átl.	FÉG	Max.	Min.	Átl.	FÉG	Max.
42 44 241	65 67 104	45 58 41	86 90 178	58 61 120	76 80 157	82 71 171	89 100 214
35 34 35	49 50 57	42 43 43	82 79 115	56 56 125	85 89 188	103 104 188	113 126 280
30 24 44	50 54 89	58 63 78	63 80 187	30 24 93	58 63 127	63 65 127	68 110 189
38 29 39	53 51 64	77 90 79	77 90 135	41 36 105	74 95 214	105 112 210	115 121 281
26 28 35	34 45 52	47 45 48	80 64 104	25 35 90	67 80 172	90 72 124	94 100 235
27 34 36	33 38 50	31 56 41	50 56 105	31 34 78	56 55 142	59 56 145	77 74 206
32 36 35	35 41 49	56 64 35	56 64 90	44 49 102	50 74 157	56 88 230	56 88 230
39 35 36	45 48 70	54 47 57	61 57 143	46 46 82	61 69 163	65 75 207	79 90 219
6 — 68	69 67 78	76 67 54	80 — 157	80 — 145	110 93 223	83 98 200	113 — 235
25 24 33	32 33 55	32 33 44	39 40 74	29 24 42	33 35 72	32 33 72	43 49 93
30 31 30	34 36 66	35 34 30	50 45 123	33 31 76	57 54 108	47 43 106	65 73 139
38 40 55	45 51 79	48 48 55	58 62 150	40 40 76	53 53 116	48 49 108	68 67 170

Alkalmazásban álló fegyvergyári munkások érkeztek:

	1912 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.
budapesti gyárakból	107	172	217	239
budapesti kisiparosoktól	15	22	13	13
vidéki gyárakból	11	20	13	11
vidéki kisiparosoktól	13	10	11	13
más ipari szakmákból	111	333	272	397
külföldről	1	—	—	—
mezőgazdaságból	16	2	16	19
kezdő dolgozó	69	?	?	?
ipari tanuló	?	238	256	422
ismeretlen helyről	—	129	92	248
	343	926	890	1362

A fegyvergyári munkásság nemzeti hovatarozását jól mutatja az alábbi anyanyelvi összeállításunk. Feltétlenül tükrözi a Monarchiában kialakult állapotokat, vagyis, hogy a német és a cseh anyanyelvű munkás képviseli legnagyobb arányszámban a nemzetiségi elemet.

	1912 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.
magyar	300	849	813	1239
német	19	45	43	71
horvát	1	5	3	5
szlovák	3	4	4	13
román	2	1	2	3
morva	2	—	—	—
olasz	1	—	—	—
orosz	1	—	—	—
cseh	6	16	17	21
lengyel	8	4	7	8
francia	—	1	1	1
	343	926	890	1362

Nem közömbös rámutatni arra, hogy a vizsgált korszakban, tehát 1912 és 1914 között az idegen anyanyelvűek legtöbbje Bécsből, illetve általában Ausztriából és Csehországból származik és nem honi születésű.

A FÉG alkalmazottainak összetétele születési hely szerint:

	1912 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.
a) Duna balp.				
Árva vm.	—	—	1	1
Bars vm.	7	15	22	29
Esztergom	4	9	6	10
Hont vm.	1	3	6	8
Selmecbánya	—	1	—	—
Liptó vm.	—	1	—	2
Nógrád vm.	4	4	6	6
Nyitra vm.	2	7	9	15
Pozsony vm.	5	7	6	15
Pozsony	—	1	1	1
Trencsén vm.	3	6	4	6
Turóc vm.	1	2	2	1
Zólyom vm.	—	2	2	2
b) Duna jobb.				
Baranya vm.	2	6	4	6
Pécs	—	—	1	5
Fejér vm.	13	36	32	45
Székesfehérvár	—	—	2	3
Győr vm.	3	7	6	9
Győr	—	1	—	—
Komárom vm.	6	8	9	13
Komárom	—	1	1	2
Moson vm.	2	3	3	3
Somogy vm.	5	10	12	15
Sopron vm.	3	10	7	10
Tolna vm.	4	16	17	29
Vas vm.	9	17	16	17
Veszprém vm.	4	10	11	17
Zala vm.	3	13	12	21
c) Duna-Tisza k.				
Bács-Bodrog	4	9	9	12
Baja	—	1	—	1
Csongrád vm.	2	—	—	1
H.-Vásárhely	—	4	4	4
Szeged	—	1	—	1
Heves vm.	3	9	7	12
Jász-N.Szoln.	5	19	15	21
Pest-P.S.-K.	80	277	283	426
Budapest	91	219	216	353
Kecskemét	—	—	—	4
d) Tisza jobb.				
Abauj-Torna	—	1	1	1

	1912 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.
Kassa	—	—	—	1
Bereg vm.	—	1	1	2
Borsod vm.	2	6	5	6
Göm. és K.H.	2	5	4	7
Sáros vm.	3	3	3	3
Szepes vm.	—	2	1	1
Ung vm.	—	—	—	2
Zemplén vm.	3	—	—	—
c) Tisza balp.				
Békés vm.	—	3	2	6
Bihar vm.	5	8	6	10
Nagyvárad	—	2	1	3
Hajdú vm.	—	3	4	5
Debrecen	1	3	2	4
Máramaros	—	3	2	4
Szabolcs vm.	1	2	4	5
Szatmár vm.	1	6	12	18
Szilágy vm.	1	5	5	9
Ugocsa vm.	1	1	2	3
f) Tisza-M.sz.				
Arad vm.	1	4	4	5
Arad	—	3	1	3
Csanád vm.	—	1	1	2
Kr.-Szörény	4	7	6	8
Temes vm.	2	1	1	3
Temesvár	—	1	1	3
Versec	—	1	1	1
Torontál vm.	1	4	2	3
Pancsova	—	—	—	1
g) Királyh.-túl				
Alsó-Fehér	—	—	1	1
Háromszék	1	2	2	3
Hunyad vm.	3	1	1	1
K.-küküllő	—	1	1	1
Kolozs vm.	1	—	—	1
Kolozsvár	1	3	2	3
Maros-Torda	5	30	8	10
N.-Küküllő	—	1	—	—
Szeben vm.	1	—	—	1
Sz.-Doboka	1	—	—	1
T.-Aranyos	1	2	2	2
Udvarhely	—	6	1	2
H.-Szlavonorsz.				
Lika-Korbava	1	—	—	—
Szerém vm.	—	2	3	2
Zimony	—	2	1	2
Varasd vm.	—	—	1	—

	1912 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.
Varasd	—	1	—	—
Verőce vm.	1	1	1	3
Eszék	—	—	—	1
Wien	1	7	15	11
Brünn	—	5	6	7
Prága	—	10	9	9
Graz	29	1	—	—
Egyéb Ausztria	—	37	29	51
Németország	1	—	1	2
Olaszország	1	1	1	1
Egyéb külföld	1	2	1	1
	343	926	890	1362

A két táblázat egybevetése megmutatja, hogy 1912-ben a gyárban 43 nem magyar anyanyelvű alkalmazott közül 33 idegen állampolgár volt. Ezeknek száma 1913-ban 63-ra emelkedett, míg az idegen anyanyelvű, de magyar állampolgár 13 főt ért csak el. 1914 első felében, ismert oknál fogva, még a hadiüzemeknél is a dolgozók összlétszámát illetően visszaesés figyelhető meg. Ennek ellenére az idegen anyanyelvűek 77-re emelkedtek, de közülük 62 fő külföldről érkezett. Valamelyest nagyobb az eltolódás az év végén, amikor is 1362 dolgozó közül 82 idegen állampolgár, míg a Magyarországon élő nem magyar anyanyelvűek száma 40-re módosult.

Érdekes megfigyelni, hogy a vizsgált időszakban a dolgozók életkorának táblázatán lényeges eltolódások nem jelentkeznek. 1914 második felében, amikor az összlétszám az 1912-es évhez viszonyítva megnégyszereződik, elsősorban a fiatalok munkába állítása szembetűnő. 1912-ben 15 év alatti nem mutatnak ki, viszont 1914-ben, ha nem is nagy számban, de már a 12 éveseket is megtaláljuk.

A Fegyver- és Gépgyár Rt. dolgozóinak legtöbbje 4–6 elemít végzett. Sajnos 1912-ből nincsenek adataink, s a következő 3 évben is viszonylag magas azoknak a száma, akik a felméréskor nem nyilatkoztak. A számok elárulják, hogy a középiskolát végzettek 1913-ban 30 főt tettek ki, viszont 1914 végére az összeíró lapok 201-et említenek. Ugyanakkor megdöbbenő, hogy a 92 ipari szakiskolát végzett az 1914-es kimutatásokban már nem szerepel.

A FÉG alkalmazottainak életkori megoszlása

	1912 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.		1912 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.
Idősebb	5	13	14	16	34	10	13	12	20
60	2	1	1	1	33	7	17	16	25
59	—	—	—	1	32	8	32	31	39
58	1	4	4	4	31	11	31	25	35
57	—	7	7	7	30	8	25	19	24
56	2	3	2	2	29	12	26	18	24
55	7	6	7	10	28	11	34	28	31
54	—	5	5	7	27	16	18	18	30
53	5	8	8	10	26	9	29	25	34
52	6	9	8	12	25	15	21	18	24
51	4	5	6	7	24	14	19	15	19
50	7	7	7	10	23	6	17	13	18
49	4	6	7	9	22	10	29	17	31
48	5	8	9	13	21	2	37	32	44
47	5	8	5	8	20	8	26	27	41
46	6	10	8	11	19	3	36	32	47
45	7	16	13	19	18	16	63	58	78
44	6	19	14	20	17	9	55	54	79
43	11	11	14	22	16	4	69	69	99
42	11	19	22	28	15	—	44	68	121
41	8	19	18	24	14	—	7	23	87
40	10	15	12	21	13	—	1	5	35
39	8	10	11	16	12	—	—	—	4
38	8	18	17	28					
37	5	16	17	21					
36	11	16	11	14					
35	10	18	20	32					
						343	926	890	1362

A FÉG dolgozóinak iskolai végzettsége 1913–1914-ben:

Elemi iskola				Polgári, vagy középiskola		
	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.
1	12	14	19	3	11	17
2	9	11	16	10	40	52
3	24	43	57	3	28	35
4	145	114	145	14	62	93
5	64	122	151	—	2	2
6	104	265	342	—	1	2
		Analfabéta			Ipari szakiskola	
	9	16	21	92	—	—
		Iskolai végzettsége ismeretlen:		437	161	410
			összesen:	926	890	1362

Szakképzettség szempontjából az alábbi képet kapjuk:

Szakképzett munkás			Segédmunkás		
302	298	402	319	258	441
Betanított munkás			Tanonc		
67	78	97	238	256	422

A kép teljessé tételéhez rá kell mutatnunk még arra, hogy a dolgozók túlnyomó többsége ötévnel nem dolgozott többet a gyárban. A 10 évnél hosszabb munkaidővel rendelkezők száma az 1912-ben kimutatható 20-ról 1914 végére 8-ra csökkent.

A FÉG dolgozóinak eltöltött munkaideje 1912–1914 között:

Év	1919 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.	Év	1912 II.f.	1913 II.f.	1914 I.f.	1914 II.f.
30	—	1	—	—	9	2	57	58	58
23	—	1	1	1	8	2	6	5	5
22	1	—	—	—	7	43	11	12	13
21	1	1	1	1	6	5	14	14	14
20	1	1	—	—	5	16	11	18	16
19	2	—	—	—	4	13	54	57	61
18	—	—	—	—	3	13	76	80	95
17	3	1	2	2	2	27	274	231	238
16	1	—	—	—	1	25	418	269	290
15	1	—	1	—	—1	177	—	139	564
14	3	—	1	1					
13	—	—	—	—		323	921	883	1354
12	4	—	—	—		20	5	7	8
11	3	—	—	—		343	926	890	1362
10	—	—	1	3					
	20	5	7	8					

1913-ra az ország ipara a hadsereg részére 60 millió korona értékben szállított. Ez mind nem volt elegendő, ahhoz, hogy a foglalkoztatottság a gépgyártásban megfelelő legyen. Ezért egyre határozottabban követelték az állami beruházások végrehajtását. A FÉG-et elsősorban a Magyar Ágyúgyár győri gyártelepének fejlesztése érintette, mert a beállításra kerülő új gépek szállítására megbízásokat remélt.²⁹⁵ A kialakult helyzetet jól mutatja, hogy ebben az évben Budapesten a kazán-, gép-, fegyver-gyártásban mindössze 29 333-an dolgoztak.²⁹⁶ Az országban 2 gyár foglalkozott csupán gyalogsági – 3 tüzér-

ségi muníciógyártással, ami egy háborús front kiszolgálására kevésnek bizonyult. Így az említett ágyúgyár mellé Pestszentlőrincen muníció gyárat hoztak létre. Ezekkel együtt a háború kezdetén a Monarchiában 50 lőszergyártó üzem volt, amely hamarosan hatszázra, majd az alvállalkozókkal együtt 2500-ra emelkedett fel.²⁹⁷ A világháború kitörése azonban meglepetést okozott az ipar egész területén, a hadiiparban különösen, ami egyes részlegek teljes leállítását eredményezte. A gazdaság átállítása a hadiipar fellendülését eredményezte ugyan, de a nyersanyag elvonása a közszükségleti cikkek gyártásának visszaesését hozta magával. A kialakult zavaros helyzetben, ha lehet mondani még nehezebben volt áttekinthető a katonai megrendeléseknél is a kvótaarány betartása. Ezért 1915 elején a MGyOSz elhatározta, hogy a felmerült panaszokat memorandumban terjeszti elő. A hadseregben megszervezték a „Zentralevidenz für Armeelieferungen” nevű ZEFAL néven ismertté vált osztályt, amely mellé – bár formailag – magyar szakértőket is kirendeltek.²⁹⁸

Különösen a háború első éveiben a magyar hadiipar köztük a Magyar Fegyver- és Gépgyár Rt. is, amelynek termelése ugyan, mint említettük tetemesen növekedett, rendkívül hátrányos helyzetbe került. Ugyanis gyakoriak voltak a megrendelések átjátszása Ausztria részére, a nyersanyag lefoglalása. Viszont, ha a megrendelést a magyar gyár elnyerte, nem kapott nyersanyagot. A FÉG-et legjobban a lövésszabályozó készülék, és a gépfegyver gyártására való berendezkedés érintette „... bár ennek lehetővé tételét mindig szorgalmazza, a háború végéig sikerült az osztrák versenyvállalatnak szabadalmi nehézségekkel megakasztani.”²⁹⁹

1916-tól kezdve a helyzet némileg megváltozott. Ugyanis Ausztria tartalékai kimerültek, a háború elhúzódása pedig az utánpótlást igényelte. A fejlődés és a profitszerzés lehetősége Magyarország előtt is megnyílt, s mindaddig biztosítva is maradt, amíg a nyersanyag, szén és munkaerő megfelelő átcsoportosítással rendelkezésre állt. A mondottak alátámasztására szolgáljon, hogy amíg 1914–1915-ben a katonai megrendelések értéke 1357 millió korona volt, ez 1916–1917-ben 2 milliárdra emelkedett fel. Az eltérés természetesen még így is jelentős Ausztria és Magyarország között.³⁰⁰

A termelés folyamatossá tételéhez a munkaerő szükségletet biztosítani kellett. A már korábbiakban említett feltételeken túlmenően a HM katonai eszközökhöz nyúlt. Munkásokból népfölkelő munkásosztásokat szervezett, s ezeket katonai felügyelet alatt a termelő üzemekbe vezényelték. Nagy részük katonai szolgálatra alkalmatlan szakmunkásokból állt. Ennek lehetőségét a törvényhozás biztosította mivel mindenki nemre, korra, területi hovatár-

Költségvetési év	A beszerzés K értéke	A beszerzésből esik			
		Ausztriára	%	Magyarországra	%
1914–1915	4 425 326 618	3 068 235 096	69,33	1 357 091 521	30,67
1915–1916	5 514 566 876	3 887 870 047	70,50	1 626 696 829	29,50
1916–1917	7 370 429 933	5 288 939 130	71,76	2 081 490 804	28,24
1917–1918	6 295 107 625	4 524 613 043	71,87	1 770 494 582	28,13
	23 605 431 052	16 769 657 316	71,04	6 835 773 736	28,96

A tüzérségi- és fegyver beszerzés magyar iparra eső része

1914–1915	%	1915–1916	%	1916–1917	%	1917–1918	%
215 805 130	22,82	357 349 211	20,92	459 784 995	17,45	477 032 507	20,01

tozás korlátozása nélkül személyes hadiszolgálatra kötelezhető volt. Enyhülést jelentett a munkaerő hiányban a hadifoglyok beállítása a termelésbe. 1916 nyaratól pedig megjelentek a 13 évesnél idősebb tanulók is tanári felügyelet mellett.

A munkáslétszám legnagyobb emelkedése a fémkohók és hámorok állományában mutathatóak ki. Itt a növekedés elérte a 84%-ot, ami 1666 munkásnak felelt meg. A tölténygyártásban a gyarapodás csak 45,4%, de ez 16 549 fő beállítását jelentette. A vas- és acél gyártásban 8812 új alkalmazott kapott állást, ami 26%-os emelkedést eredményezett. A lőfegyvergyártásban a 7112 munkás mindössze 10,6%-nak felelt meg.³⁰¹

Meg kell állapítanunk, hogy az ipar hatalmas háborús nyereséget biztosított. A pénzügyi hatóságok 1916. január 15-én kísérletet tettek arra, hogy a háborús nyereségeket visszafogják. Ezért meghatározták az osztalék magasságát. Ennek megfelelően a FÉG is csak annyi osztalékot fizethetett ki részvényeseinek, amely nem haladta meg az előző három év legmagasabb összegét. Így természetes, hogy a nyereség eltüntetésére az anyagfelhalmozás és a beruházás maradt. De a hatalmas haszon az alaptőke hirtelen emelkedésében is tükröződik.

A mondottak alátámasztására szolgáljanak a FÉG 1914 és 1917 közötti zárszámadásainak adatai.

	1914	1915	1916	1917
I.	3 185 839,15 73 423,62 <u>3 259 262,77</u>	3 259 262,77 678 873,00 <u>3 937 635,77</u>	3 937 635,77 838 731,61 <u>4 776 367,38</u>	4 776 367,38 238 758,37 <u>5 015 125,75</u>
II.	6 919 310,63 374 377,07 <u>7 293 687,70</u>	7 293 687,70 880 112,17 <u>8 173 799,87</u>	8 173 799,87 214 600,42 <u>8 388 400,29</u>	8 388 400,29 96 065,27 <u>8 484 465,56</u>
III.	451 761,73 72 015,28 <u>523 777,01</u>	523 777,01 20 107,53 <u>543 884,54</u>	543 884,54 9 567,08 <u>553 451,62</u>	553 451,62 33 241,39 <u>586 693,01</u>
IV.	5 400 000,00	5 400 000,00	10 800 000,00	10 800 000,00
V.	664 000,00	744 000,00	1 000 000,00	1 400 000,00
VI.	738 860,47 14 416,16 <u>753 276,63</u>	1 534 978,16 38 084,88 <u>1 573 063,04</u>	2 742 499,69 71 240,11 <u>2 813 739,80</u>	1 168 830,22 153 202,33 <u>1 322 032,55</u>

1916. január 17-én Hazai Samu honvédelmi miniszter az 1912; LXVIII. tc. 18. §-a alapján rendelkezést adott ki a katonai célokra kijelölt vállalatok munkásaira, bérvizonyaira vonatkozóan. E törvény értelmében a FÉG, mint hadiüzem azzal a joggal rendelkezett, hogy azok a munkások, akik a hadiüzemmé kijelölés idején e gyárban dolgoztak munkahelyet sem változtathattak. Ugyanez vonatkozott azokra is, akik az 1912-es törvénynek megfelelően a gyárhoz, mint katonakötelesek lettek kirendelve. A többi munkásra viszont az 1914:L.- és az 1915:XIII. tc.-et alkalmazták, miszerint munkahelyén csak akkor mondhat fel, ha a nemzeti érdeket nem sérti. A megköött munkások bére azonban nem lehetett kevesebb, mint azoké, akik a felmondás jogával élhettek. A hadügyi gépezet a termelés zavartalan biztosítása érdekében a munkáltatókat is megköött azzal, hogy amennyiben a megjelölt bérszintet nem teljesítik, 2 hónapi elzárásra és 600 korona büntetéssel sújthatják őket.

A bérekkel kapcsolatos panaszok tisztázása végett Munkásügyi Pannasz Bizottságot hoztak létre, amelyhez a jogalapot az 1912:LXVIII tc. 18. §-a adta meg.³⁰² E Bizottság a Honvédelmi Minisztérium képviselőjéből, a munkások és munkaadók szakszerveiteinek, illetve szakképviselőiteinek 2–2 tagjából, valamint a Kereskedelmi Minisztérium és a katonai parancsnokság 1–1 küldöttéből állt. Kezdetben a hét tagnak csak véleményező, békítő sze-

repe volt, s a megoldatlan ügyeket hivatalból terjesztették tovább az illetékes miniszterhez. Az ügyekben a döntés végül is a kormányra várt „annak minden ódiúmával, erkölcsi és anyagi következményeivel.”³⁰³ Azonban az orvoslás elhúzódása kihatott a termelésre, ezért a munkaadók kérték, hogy a Panasz Bizottságot döntési joggal ruházzák fel. 1916. július 19-én ez be is következett. E megoldás kényszerhelyzetet teremtett a vállalatok számára, ugyanis a kormányrendelet elsősorban a munkáltatót érintette, amely nem tudta tetszése szerint a terheket áthárítani. Hatott a termelési kényszer, a meghatározott céllal kiutalt nyersanyag és a munkásosztály fellépése. Így érthető, hogy a Bizottságokat csak ideig-óráig tartották alkalmasnak arra, hogy a munkásság mozgalmait lecsillapítsák. Hamarosan érezni lehetett, hogy „... egyoldalú béremelő intézménnyé és a szakszervezetek taglétszámát és hatalmát aránytalan gyors és nagy mértékben növelő eszközzé lett.”³⁰⁴ Ami még ennél is jelentősebb, hogy a munkaadó szervezetei a munkásság szervezeteivel egyenjogú félként voltak kénytelenek tárgyalni, s így ezek „... komoly társadalmi és politikai faktorok lettek.”³⁰⁵ A tárgyalásokon a munkásságot a szakszervezetek képviselték. Így előnyösebb lett szervezett munkássá lenni. Valójában ez az oka annak, hogy 1914-ről 1917-re a szakszervezeti tagok száma négyszeresére emelkedett. Ebből a tényből polgári történészeink azt a következtetést vonták le: „... míg a katonai felügyelet rendszere a gyári munkaorganizmus rendjét és tekintélyét ásta alá, ez — mármint a Panasz Bizottság megjegyzés tölem TF — az ipari termelés gazdasági alapjait rendítette meg.”³⁰⁶ A honvédelmi miniszter rendeletének a Fegyver- és Gépgyárban is hamarosan meg lett a hatása. A gyári munkások a miniszterre hivatkozva folyamodványt nyújtottak be, amelyben kérték az 1914. július 25-ig érvényben levő 57, 1/2 órás munkahét visszaállítását, vagy amennyiben ezt a haditermelés nem teszi lehetővé a túlórák kifizetését 25, illetve az ünnepeken 50%-os pótdíjjal. A lehetőségeket meglátva követelték, hogy a gép és anyagihiányból keletkezett kiesést ne hárítsák át a munkásságra. Központi kérdés maradt a beadványban a megélhetési viszonyok változásának megfelelően a fizetések korrigálásának igénye.

A MGyOSz február 17-én nyilatkozott és egyben értelmezte a miniszter rendeletét. Megállapította, hogy az élet drágulása tény, s ez elől kitérni nem lehet, így a megélhetéshez a bérkiegészítés feltétlenül szükséges. Azonban „Ha a munkások azonos teljesítmény mellett a mai árviszonyoknak megfelelően többet keresnek, az idézett rendelkezésnek akkor is elég tétetett, ha a munkabér egységtétele sekélyebb emelkedést tüntet fel.”³⁰⁷ Foglalkoztak, továbbá a munkakiesés esetére járó díjazással is, amelyről megállapították,

hogy nem érheti el azt az összeget, „... amelyet egy munkás megfeszített munkával akkordban egy nap alatt megkeresni képes”, vagyis a kárpótlás nem lehet ösztönzője a mesterséges üzemzavar előidézésének. A leiratból az is ki-
tűnt, hogy ha a katonai fegyelem alá nem tartozó munkások bontanák meg a
rendet, vagy követeléseik túlzottak lennének, alkalmazni fogják az 1914-es
törvényt.³⁰⁸

A bőséges statisztikai adatokból érdemes kiemelni a Fegyvergyár
1916 májusában készített felmérését, mert abból kiderül, hogy a fegyvergyár-
tási és gépgyártási csoportban, tehát a két fő ágazatban milyen szakterületek
találhatóak meg, másrészt az órabérek a munkásság követeléseinek jogossá-
gát támasztják alá.³⁰⁹

Fegyvergyártási csoport órabérei:

	korona
Beállító előmunkások	1,85
Tömeggyártási reszelősök	1,62
Fegyvergyártási revizorok	1,58
Fegyver és pisztoly szerelők	-,96
Agyfa kézimunkások	1,15
Barnítók	1,19
Köszörűsök	1,37
Csiszolók	1,16
Odorkovácsok	1,01
Tömegakkordos gépnapszámosok	-,68
Tömegakkordos gépnapszámosnők	-,52
Csőigazítók	3,08
Segítők az átadásnál	-,75
Tisztogató napszámosok	-,35
Tisztogató napszámosnők	-,29
Napszámosok a revízióban	-,52
Napszámosleányok a revízióban	-,27
Agyfanapszámosok	-,38
Odorkifúvó gyerekek	-,24
Beállító lakatos a tölténygyártásban és a kovácsműhelyben	-,83
Agyfakezelők	-,72
Lakatos és segítők a töltény osztályban átlagban	-,65
Napszámosok az edzőben és a kékitőben	-,59
Különféle napszámosok	-,57
Napszámosleányok a töltény osztályon	-,27
Napszámosok az összeállítóban	-,44

A gépgyártási csoport órabérei:

	korona
Szerszámlakatosok	2,22
Gépalkatrészmaró napszámosok	-,74
Lakatosok	1,14
Szerkovácsok	1,21
Napszámosok: a revolverpadok mellett	-,77
Odorlakatosok	2,68
Fúrósok	1,07
Gyalusok	1,44
Napszámosok az aprítógépek mellett	-,95
Formázók az öntödében	1,33
Öntvénytisztító napszámosok	-,58
Faesztergályosok és mintakészítők	-,90
Vas- és fémesztergályosok	1,66
Tisztogató és udvari napszámosok	-,37
Tisztogató napszámosnők	-,27
Bádogos, kőműves, szíjgyártó, mázoló	-,59
Alkatrészátvevők	-,62
Hintaraktáros	-,60
Éjjeli őrök	-,38
Üzemlakatosok és segítők átlagban	-,67
Szerszámjavító és beállító (revolverpad oszt.)	1,-
Magkésztők	-,79
Fémöntő	1,10
Idomszerosztályban dolgozó precíziós munkások	1,55
Különféle napszámosok	-,46
Szerszámjavítók	-,69

A munkásság mozgalmait 1917. április 20-án a fegyvergyári odorkovácsok indították el és 23-án 32%-os akkord pótlékot kértek. A következő napon a lakatosok a kezdő órabért 100 fillérben kívánták megállapíttatni 40%-os akkord pótdíjjal. 26-án a mintaasztalosok 30%-ot, 27-én pedig a tanoncok 100%-os órabér emelést követeltek. A kezdeti sikerek láttán május 4-én a gépmunkások is megfogalmazták igényeiket, azaz az órabér alsó határának a 60 fillért, de kiálltak ők is a 40%-os pótdíj mellett. Május 7-én a szíjgyártók kértek javítást, de annak mértékét az igazgatóságra bízták. A kőműve-

sek 100 fillért és a 40%-ot, míg a magkészítők, vasöntők a 40%-os pótlék jóváhagyása iránt nyújtottak be kérelmet. A mozgalomból nem maradtak ki a nők sem. A fegyver és pisztoly osztály dolgozói a férfiak bérszintjét követelték a 40%-os pótlékkal. Az átvevők, asztalosok, kovácsok, szurony- és hüvelykészítők, préselők, valamint a tölténygyártás női alkalmazottai az órabérnek első határául a 90 fillért kérték.³¹⁰ A sztrájkok azonban tovább tartottak és május 14-én a gyár militarizálása után sem szűntek meg.³¹¹ Az ügy lezárását, május 23–24-re tehetjük, amikor is a Panasz Bizottság a munkásság elképzelését teljesítette.³¹² A döntések egy része azonban újabb követeléseknek nyitott kaput. Ezt látva a miniszter kijelentette, „Mivel a hadviselés szempontjából legfontosabb üzemek katonai parancsnokainak jelentéseiből meggyőződtem arról, hogy a 18950/HM. eln. 20-b panaszbizottsági rendeletemet a munkásság nemcsak, hogy szándékos önkényességgel félremagyarázni, hanem annak intencióival homlokegyenest ellenkezően a termelést és a fegyelmet legnagyobb mértékben veszélyeztető önbírósi jogforrásul máris felhasználni nem átalotta, ezt a rendeletemet ezennel felfüggesztem. Figyelmeztetem a munkásságot és különösen annak vezetését, hogy az előfordultak ismétlődése, illetve az eddigi termelési eredmények hátrányos befolyásolása esetében kénytelen leszek a legmesszebbmenő megtorló rendszabályokat alkalmazni.”³¹³

Mint fentebb elmondottuk 1917-ben a munkabérekkel a munkásság általában, a Fegyvergyárban, mint kiemelt üzemben különösen nem lehetett elégedett. Jól mutatja a bérek emelkedését a háború első évének egybevetése 1917-tel, vagyis gyakorlatilag a háború utolsó teljes évével. Ez a kimutatás 310 munkanapot, 11,5 órás munkaidőt alapulvéve, a fegyvergyártás egyes szakmáira lebontva az alábbiak szerint alakult:³¹⁴

Foglalkozás	1914			1917		
	Létszám	1 ember átlagos évi keresete	Az összes ember átl. évi keresete	Létszám	1 ember átlagos évi keresete	Az összes ember átl. évi keresete
		K. f.	K. f.		K. f.	K. f.
Idomszer-lakatosok	24	3 884,30	93 223,20	25	6 950,20	173 755,—
Beállító előmunkások	5	3 955,60	19 778,—	115	7 486,50	860 947,50
Odor lakatosok	2	5 276,20	10 552,40	12	6 916,10	82 993,20
Gépszerezők és szerszámlakatosok	77	3 385,20	260 660,40	61	4 919,70	300 101,70
Padi lakatosok	121	3 351,10	405 483,10	675	4 848,40	3 272 670,—
Üzemi lakatosok						
I. Előmunkások	7	2 139,—	14 973,—	10	4 777,10	47 771,—
II. Segítők				21	3 137,20	65 881,20
Fegyverszerelők	18	2 994,60	53 902,80	62	4 026,90	249 657,80
Agyfafelülvizsgálók	—	—	—	4	2 566,80	10 267,20
Lakatosok a revízióban	1	1 782,50	1 782,50	11	2 566,80	28 234,80
Agyfakészítők	15	3 242,60	48 639,—	131	4 705,80	616 459,80
Akkord esztergályosok	30	4 312,10	129 363,—	40	7 092,80	283 712,—
Revolverpadkezelők	15	3 028,70	45 430,50	16	3 028,70	48 459,20
Odorkovácsok	9	2 879,90	25 919,10	48	4 293,50	206 088,—
Köszörűsök	13	3 565,—	46 345,—	46	6 379,80	293 470,80
Csiszolók	9	2 886,10	25 974,90	23	4 597,30	105 737,90
Édzők	10	2 672,20	26 722,—	37	4 169,50	154 271,50
Üzem asztalosok	9	2 709,40	24 384,60	21	4 206,70	88 340,70
Kőművesek	4	1 853,80	7 415,20	10	2 780,70	27 807,—
Szűgyártók	4	1 959,20	7 836,80	13	2 709,40	35 222,20
Vasöntők bérben	—	—	—	1	5 239,—	5 239,—
Vasöntők akkordban	17	4 278,—	72 726,—	13	5 704,—	74 152,—
Fémöntők	1	3 921,50	3 921,50	1	5 276,02	5 276,02
Magkészítők	9	2 424,20	21 817,80	6	3 921,50	23 529,—
Mintaasztalosok	5	2 638,10	13 190,50	6	4 454,70	26 728,20
Gépnapszámosok	243	1 996,40	485 125,20	1077	2 700,10	2 908 007,70
Üdvari napszámosok	136	1 246,20	169 483,20	479	1 605,80	769 178,20
Agyfakészítők	—	—	—	7	2 315,70	16 209,90
Napszámosnők- és lányok	17	1 026,10	17 443,70	642	1 953,—	1 253 826,—
Napszámoslányok	—	—	—	219	1 174,90	257 303,10
Összesen:	801		2 032 093,40	3832		12 291 307,62

Tehát 1914-ben a Fegyvergyárban 1 ember átlagos évi keresete 2536,90 korona, míg 1917-ben 3207,54 korona, amely 26%-os emelkedést mutat.³¹⁵ Az összes bérkifizetés természetesen lényegesen több, hiszen a dolgozók száma 1917-re 3832-re emelkedett. A nagy ugrás 1915-ben következett be, amikor a háborús termelés felgyorsult. Ezúttal szakágak szerinti munkabérekre vonatkozó összevetést adunk, annak érzékeltetésére, hogy a fegyvergyártás a gépgyártást, illetve egyebeket – ez utóbbi alatt a polgári igényeket kielégítő cikkeket kell érteni – mennyire háttérbe szorította:

fegyvergyártás	6 327 162,14 korona
gépgyártás	813 048,59 korona
idomszergyártás	134 973,60 korona
öntöde	129 975,34 korona
különfélék	377 779,73 korona
töltény gyártás	32 380,85 korona
pisztoly gyártás	432 606,83 korona
összesen	8 247 927,08 korona

Ebben az összesítésben a gépgyártást is úgy kell tekinteni, hogy elsősorban az 1915–1916-ban felfokozott termelésben gyorsan kopott gépek házi cseréjét pótolta.

A munkaadók próbálkozásai ellenére a munkásság komoly eredményeket ért el. Ezek ugyan pillanatnyi eredmények, s mégis aggodalommal töltötte el a munkaadókat. „Ha meggondoljuk, hogy a háború tartama alatt még a katonai hatalommal szemben is teljesen megszűnt a munkásság fegyelmi érzete: akkor méltán aggodalommal kell eltöltsön mindenkit, ki vagyonát iparba fektette, azon gondolat lehetséges lesz-e még a háború lezajlása után az ipari vagyon feletti önrendelkezési jogot fenntartani.”³¹⁶ A megnyilatkozásnak az az egyik legfőbb érdekessége, hogy a munkáltatók szerint a polgári és katonai kormányhatóságok sokszor ellentmondó, de mindenkor a munkaadó rovására intézték el a felmerült vitás kérdéseket. S amikor 1917. április 17-én ismertté válik a munkásság szakszervezetével foglalkozó királyi kézirat az a munkáltatók általános véleménye „Sok fölforgató törekvés nem talált volna követőkre, ha a törvényes rendezés nem késett volna.”³¹⁷

1917-től a tengeralattjárók egyre jobban befolyásolták a hadakozó felek nyersanyag ellátását. Bár a frontok igénye nem lett kevesebb, az említett okoknál fogva a termelés erőteljesen visszaesett, sőt a szénkrízis miatt a muníciógyárak is leálltak. 1918 februárjában a cs. és kir. katonai parancsnokság elrendelte 177 munkás kivonását a „termelésből”. A Fegyver és Gépgyár

Rt. dolgozóinak katonai bevonultatása az üzem életére kihatással nem volt, ugyanis munkaerő szükségletét az egyre jobban megváltozott igényeknek megfelelően a női dolgozók munkába állításával oldotta meg.³¹⁸

A Fegyver- és Gépgyár Rt. termelése már a világháború befejezése előtt az említett anyagihiány miatt visszaesett, annak ellenére, hogy a MGyOSz kebelében megalakult Háborús Nyersanyag-központok Egyesülése állandó és közvetlen kapcsolatot tartott fenn a bécsi Hadügyminisztériummal. „Bizonyos vonatkozásban szinte hatósági funkciókat végzett Szövetségünk, amidőn egyes konkrét esetekben az üzemek kívánságait és előterjesztéseit a maga részéről ... megvizsgálta és azután az illetékes tényezők elé terjesztette, amelyek a legtöbb esetben ... tisztán Szövetségünk votuma és javaslatára alapján intézkedtek.”³¹⁹

A FÉG termelésének alakulása 1918–1934 között

Az 1918–1919-es összesítő jelentésben a telkek, épületek értéke a beruházásokkal együtt 11 386 464 koronára emelkedett, s ebben a változás csak 1922-ben következett be, amikor is leértékelés történt. 1926-ban a pengőre való áttérésnél 2 030 000 pengőértéket adtak meg. Érdekes utalni arra, hogy a gépészeti berendezések értéke egy hivatalos felértékelés következtében az 1918–1919. évi 9 434 835 koronáról 1921-re 16 544 853 koronaértékre növekedett. Ez az összeg 1922-ben valamelyest csökkent és állandósult 1926-ig, amikor 3 309 310 pengőre változott. Az inflálódás legjobban az alaptőkén mutatkozott meg. A háború befejezése után közvetlenül nem volt tőkeemelés, de 1922-ben az alaptőke 10 800 000 koronára módosult. 1923-ban elérte a 60 000 000 koronát, míg 1924-ben 3 000 000 pengőt. Hasonlóan gyors ütemben emelkedett a tartalékalap is. Az 1 550 000 korona 1922-re 2 300 000-et, 1923-ban 99 253 725 koronát, majd 1924-re közel 127 milliót tett ki. Végül 1925-ben 5 951 802 pengőben állapodott meg.

1919-ben a kimutatott nyereség alig haladta meg a 327 000 koronát. Azonban, amikor a nyereség alakulását követjük nyomon a számadatokból elsősorban nem a termelés növekedését, hanem a gyors inflálódást kell kihangsúlyoznunk. Így érthető csak, hogy a nyereség 1920-ban elérte az egy milliót. 1922-ben 43 millió, 1923-ban 565 millió fölé, majd 1925-ben a csúcstól 2 213 121 858 koronaértékkal tetőzött.

A nyereség visszaesése a háború befejezése után pillanatnyilag nem volt összefüggésben az ország szerkezetében beállt változásokkal, de később

ennek kihatása vitathatatlanul jelentkezett. Az ország területe 92.6 km²-re csökkent, ami a háború előttinek 32.7%-a. A lakosság 7.6 milliót tett ki, ami a réginek csupán 42%-a volt. A belső piac változásával szervesen összefüggött a nyersanyagbázisok számának és kapacitásának visszaesése. A kohászat 31%-a, a vasérctermelés 11%-a maradt csak meg. Ezek az arányeltolódások jelentkeztek az ország egyéb területein is, de a legkirívóbban mutatkoztak meg a behozatal-kivitel egészségtelen alakulásán. Súlyosbította a helyzetet, hogy az adott történelmi periódusban nem volt mit kivinni, azaz eladni külföldre.³²⁰ Tehát az a viszonylag kedvező helyzet, amely a háború első három, de főleg a második évét jellemezte, megszűnt. 1920-ban a FÉG a háború előttinek 25%-át, 1921-ben 45%-át termelte a látszólagos nyereségemelkedés ellenére. Az események alakulásában tényezőként kell kihangsúlyoznunk az inflációt, amely a kereseti lehetőségek csökkenő tendenciája miatt a fegyvergyári munkásokra az átlagnál jobban kihatott,³²¹ és Trianont, amely a Fegyvergyár termelésének határt szabott.³²²

1922. december 21-én dr. Baranyavári Ullmann István – miközben tisztviselei tagsága megszűnt – az igazgatóságba került. Mellette ott találjuk b. Harkányi Jánost, b. Hazai Samut, b. Rosner Ervint – aki az igazgatóságból 1915. jun. 23-án Philipp Adolffal együtt vált ki –, Wágner Ödönt, Kiss Árpádot. E kinevezésekkel egyidőben Posch Gyula igazgatósági tag bejegyzése megszűnt. 1923. január 17-én Kelemen Gyula is távozott a vezetésből. Ez év február 12-én a közgyűlés elfogadta és május 19-én a Törvényszék bejegyezte a 24 000 db új 1000 korona névértékű kötvény kibocsátását, amivel az alaptőkét 24 millió koronával megemelték. Az infláció miatt az ezideig 300 koronát érő kötvények értékét 1000 koronában állapították meg, s így az alaptőke elérte a 60 000 koronát, amelyet 60 000 db 1000 koronás kötvény fejezett ki.

1923. december 13-án Egry Aurél, Kelemen Ferenc, b. Weiss Jenő kerültek az igazgatóságba, míg Weiss Manfréd, Libits Adolf, b. Haupt Stummer László, b. Radvánszky Géza és Wágner Ödön igazgatósági minősége megszűnt. 1925. július 2-án Scitovszky Tibor, Szinnyi Merse István tűntek fel az igazgatósági tagok között. Így a gyár igazgatósága ekkor az alábbi 15 tagból állt. B. Rosner Ervin, b. Harkányi János, Bláthy Ottó Titusz, dr. Egerszegi Egri Aurél, Fegyverneki Frommer Rudolf, b. Hazai Samu, Horváth Elemér, dr. Kelemen Ferenc, b. Kornfeld Móric, Márcus Hugó, Szinnyi Merse István, dr. Scitovszky Tibor, Tóbisch Ferenc, baranyavári Ullmann István, csepeli Weiss Jenő báró. Ugyanakkor visszavonult Kilényi Hugó, majd október 2-án Tóbisch Ferenc.³²³

A huszas évek közepén a FÉG-ben a mennyiségi mutatók emelkedése mellett a típusok bővülése is megfigyelhető. A mondottaknak megfelelően 1925-ben az alábbi jelzésű géptípusokat gyártották:

Jelzés	Megnevezés	Jelzés	Megnevezés
ABG	Kettős marógép	TDK	Tölténytár dörzsköszörű gép
FKB	Másoló marógép	LA.2.	Csavarautomata
FLK	Amerikai csőfűrőgép	ZPG	Horonyhúzó
LL	Csőcsiszoló	GS	Fegyverbelövő
GFL	Csőmenet marógép	FKV	Marógép
ZLA	Csőmenet huzagoló	FKE	Körhagyó sajtó
ML	Marógép	EE	Hornycsúszós esztergápad
FFL	Kétorsós csőfűrő	SN.40	Vésőgép
FKa	Másoló marógép	BM.I.	Orsós fűrőgépek
RDE	Revolver eszterga	MEA	Marógép
AAG	Leszűrőgép	S.W.D.a.	Szerszámciszológép
SN.100	Függőleges vésőgép	BSO	Gyorsfűrő
FCK	Vízszintes tokfűrőgép	BD	Oszlopos fűrőgép
GL	Gólyacsőr marógép	TSA	Tűkesajtó
FGL	Fegyver és csősimító marógép	D	Kézi eszterga
FT	Töltény dörzsgép		
Jel. nélkül	Hullópörölő	Diesel motorok és alkatrészek. ³²⁴	
	Csőtorkolat marógép		
	Bádoghajlítógép		

1925-ben a szállítási értékek jól tükrözik a gyárban kialakult helyzetet.

Pisztoly	1 033 209 728 korona
Fegyver	14 397 393 300 korona
Vadászfegyver	243 514 000 korona
Alkatrész	1 636 295 413 korona
Töltények	2 785 273 560 korona
Diesel motor	1 831 620 000 korona
Szerszámgépek	926 628 500 korona
Öntő	132 171 423 korona
Mérleg ³²⁵	431 207 756 korona
Körző	64 231 350 korona
Vegyes	2 152 658 781 korona
	25 634 203 811 korona

A gyárnak ezen kimutatását egyik legfontosabb írásos anyagnak tarthatjuk az 1925-re beállt változások érzékeltetésére. Függetlenül a koro-

na romlásától a termékek egymáshoz való viszonyából kitűnik a fegyvergyártás ismét életretört. Jelentős bevételt képviselt a Diesel motorok szállítási értéke is, bár itt nem annyira a termelés, mint a raktári készletek kiárúsítása dominált. Az eredmények azonban látszólagosak, hiszen a hanyatlás tendenciáit az 1925 és 1926. év összevetése már megmutatja.

az áru neve	1925		1926	
	db	egységár	db	egységár
Kurtály karabély	4 670,—	170,—	3 452,—	170,—
Frommer Stop	9 230,—	74,80	8 265,—	72,—
Frommer Liliput	20 862,—	43,44	19 389,—	40,—
Töltény	8 032 000,—	—,16	1 285 120,—	—,19
Vadászpuska	1 144,—	260,—	2 810,—	260,—
Kiskaliberű puska	—	—	6 063,—	76,—
Konyhamérleg	11 275,—	8,40	7 424,—	8,40
Körző	9 392,—	6,96	18 321,—	6,96

A gép- és szerszámgyártásból 1925-ben befolyt összeg 1 831 680 pengő volt. 1926-ra ez elérte a 2 134 383 pengőt. Ugyanakkor a fegyverosztály termékeiből a bevétel, ha nem is nagymértékben de visszaesett. Ez első sorban a tölténygyártás területén mutatkozott meg, amit ellensúlyozni tudott a vadászpuskák gyártásának nagyarányú emelkedése és nem utolsósorban a kiskaliberű puska, amely egymagában 460 788 pengőt jövedelmezett. Eredménye volt ez annak a folyamatnak, amely hosszú évtizedeken át érlelődött, de csak 1926-ra teljesedett be, amikor a gyár polgári készítményei a magyar vadászok körében teljes elismerést arattak.³²⁶

1926. július 6-án a gyár a Testnevelési Tanáccsal állapodott meg 30 000 FÉG puska szállítására. „Bátorkodunk arra is utalni, hogy azáltal, hogy a csövön, mint az agyazáson, de a puska belső szerkezetén is tetemes költséggel járó, nagyértékű tökéletesítéseket foganatosítottunk, ami által a puskák minőségét lényegesen emeltük.”³²⁷ A szállító levelek tanúbizonysága szerint jelentős helyet foglaltak el a készítmények között a Flóbert töltényre készült céllövő puskák és pisztolyok is.

A vadászfegyvergyártás fejlesztése érdekében a gyár igyekezett megfelelő szakembereket szerződtetni, sokszor még akkor is, ha ez bonyodalmat jelentett. Ezek közül érdemes kiemelni B. Ibounig Hubert osztrák agyazó puskaművest, akinek a magyar hatóságok 1926. december 31-ig adtak munkavállalási lehetőséget Halva Sándornál az ismert puskaműves mesternél. A Fegyvergyár tárgyalásokat kezdett Halvával, hogy a Magyarországon oly

nagy hiányt jelentő agyazó mestert engedje át a magyar szakemberek továbbképzésére, illetve betanítására, majd kérték a Belügyminisztert a tartózkodási engedély meghosszabbítására. „Tekintettel arra, hogy az újonnan meghonosított vadászpuska gyártásunkban agyafakészítőre sürgős szükségünk van, s mivel alkalmazni kívánt külföldi honos szakmunkás helyett magyar honos szakmunkás alkalmazását eddig eredménytelenül kíséreltük meg, mert tudvalevően eddig sörétes vadászpuska gyártás Magyarországon nem volt, mély tisztelettel kérjük Excellenciádat, hogy a fenti tiszteletteljes kérelmünket soron kívüli sügősséggel elintézni kegyeskedjék...”³²⁸ A kérést a Munkaközvetítő Hivatal 1927. aug. 9-én tudomásul vette és szeptember 5-én a nevezett a gyárba belépett. Munkájára hosszú távon számítottak, ugyanis működése rendkívül eredményesnek bizonyult. Az újabb hosszabbítási kérelem benyújtásakor, a hivatkozásokból megtudjuk, hogy a gyárnak ez a viszonylag fiatal iparága megerősödött, s gyártmányaik az egész világon elterjedtek. Az eredmények láttán Frommer Rudolf további fejlesztést határozott el. „...a civil kézi lőfegyverek újabb típusait szándékozunk forgalomba hozni és az ezek gyártásához szükséges különleges munkák elvégzésénél Ibounig Hubertre – írja a miniszternek – feltétlenül szükségünk van.”³²⁹

A FÉG készítményeinek minőségét a hamburgi Moritz Magnus cég 1927-ben elismeréssel igazolta. E gyár általában fegyverek értékesítésével foglalkozott, s így került kapcsolatba Frommer kétsősövé, a közvélemény igényeit szem előtt tartva kifejlesztett vadászpuskájával. Az érdeklődők körének kiszélesedését jelezve kérte a forgalmazó, hogy a magyar gyár a német prospektuson kívül angol és francia leírást is mellékeljen szállítmányaihoz. Egyébként, írja a gyár: „Durch Ihre verschiedene uns gemachte Angebote ist es uns gelungen, einen grösseren Abnehmer in der Branche dafür einzusetzen, die von Ihnen hergestellten Doppelflinten in Hinsicht auf deren den ersten Marken in diesen Artikel (Sauer et Sohn) ebenbürtigen Qualität auf in Konkurrenz gegen diese Marke einzuführen.”³³⁰

A Fegyver- és Gépgyár Rt. tekintélyének növekedését tükrözi az a szindikátusi határozat is, amelyet még 1924 augusztusában kötöttek, és Magyar-Stíriai Szerszámgépgyár Rt. címen reszelők és szerszámok előállítására hívtak életre. Tagjai között találjuk a Fegyvergyárat 48%-os részaránnyal, a Schoeller Bleckmann Stahlwerke AG. Wien céget, amelynek részesedése a Fegyvergyárhoz hasonló volt, 2–2%-kal a Verkehrsbank-ot és a Hitelbankot. Azonban a rossz üzletmenet miatt az üzemet 1927-ben felszámolták és a FÉG 141 millió behajthatatlan veszteséget szenvedett. A felmerült veszteséget a Fegyvergyár nem írta le, hanem átvette a bukott gyár gépi berendezését a valóságos

érték felmérése nélkül. A keletkezett tényleges hiány kimutatására így nem került sor, hanem az ilyenkor gyakori transzaktiókba fogott és felértékelést hajtott végre, amit 1928-ban, mintha mi sem történt volna leírtak.³³¹

1927-ben a m. kir. Kincstár nevében a Honvédelmi Minisztérium, másrészt a Fegyver- és Gépgyár Rt.közt szerződés jött létre, hogy hat éven keresztül, 1927 és 1932 között évenként 400 darab 7/12 M. jelű géppuskát, illetve tartozékokat szállít a Fegyvergyár.³³² A megállapodások értelmében az első évi megrendelést mintegy 800 000 pengő értékre 1927. március 20-ig kellett megkapnia. A géppuskák és alkatrészeik árát részben koronában állapították meg, oly módon, hogy a béke árat 32 500-zal szorozták.³³³ E szerződés megkötésekor a HM kilátásba helyezte, hogy folyamatosan 5000 db géppuskát kíván megrendelni, azzal a kikötéssel, hogy a típuson belül, illetve más hasonló fegyverre módosíthatja az eredeti elképzeléseket. Az előrejelzések szerint elsősorban nehéz-géppuska és golyószóró közbeiktatására lehetett a gyárnak számolnia. Függetlenül a variációktól a Fegyvergyár kötelezte magát, hogy oly módon rendezkedik be, hogy határidőre hiánytalanul tudjon szállítani és gondoskodik arról, hogy 1928. július 31-ig a 7/12 M.gpu. előállításához szükséges készülékeket, szerszámokat, idomszereket és különleges gépeket a gyártás rendelkezésére bocsátja. Bár a HM csak évi 400 darab géppuska átvételét ígérte, de a szerződést csak abban az esetben volt hajlandó megkötöni, ha a gyár kapacitása 500 darabra biztosított. Természetesen e mellett a HM kurtályokat és pisztolyokat, illetve más természetű fegyvereket és alkatrészeket is a korábbi szerződések értelmében gyártatott. Kikötötték még továbbá, hogy a Fegyvergyár köteles egy évi anyag szükségletet tárolni, s 1928 végére már ennek a helyzetnek megfelelően berendezkedni.

A fegyverek alkatrészeinek előállításához ekkor még a külföldi gyárak készítményei is szóbajöttek. Erre vonatkozóan sem tettek azonban kivételt, ami természetes volt, hiszen 1927-ben a gyár még minden különösebb nehézség nélkül az import anyag birtokába tudott jutni. A problémát inkább a magyarországi gyárak és üzemek okozták, amelyek a határidőket a HM hazai beszerzésekhez nyújtott erkölcsi támogatása ellenére sem tartották be. Az indulásnál bizonyos segítséget jelentett, hogy a Minisztérium a saját kezelésében tárolt anyagot, amely megközelítőleg 1000 gpu. legyártására volt elegendő, 43 milliárd korona értékben átengedte a Fegyvergyárnak, azzal a feltétellel, hogy hat év alatt a szállított fegyverek árából egyenlő részletekben levonja. Természetesen az új géppark beszerzéséhez jelentős hitel is fel kellett a FÉG-nek vennie. A HM hozzájárult 50 milliárd korona, azaz 4 millió pengő előleg felvételhez, amelyet a gyár 6 év alatt volt köteles visszafizetni. Hogy a

HM érdekeltté tegye a Részvénytársaságot az átállásra, magára vállalta a felvett kölcsön kamatainak fizetését.

Látható, hogy a Honvédelmi Minisztérium ellenőrizni kívánta a Fegyvergyárat, amely ekkor még bizonyos önállósággal természetesen rendelkezett.³³⁴ Így azzal az indokkal, hogy a nyersanyag beszerzésének ára ha legalább 15%-kal változik és ez az árakban realizálódik, kikötötte, hogy a HM-nek joga van a könyvelési adatokba betekinteni.

Fegyver- és Gépgyár Rt.-nak ekkor feltétlenül érdeke volt kiváló minőségben és pontosan szállítani. Ugyanis a szállítási kötelezettség elmulasztása esetén a gyár 400 000 pengő pönálét volt köteles fizetni és a „... HM-nek joga van a szerződést, illetőleg megállapodást egyoldalúlag felbontottnak tekinteni és a részvénytársaságtól a nem teljesítésből, vagy a mulasztásból eredő kárának a megtérítését követelni.”³³⁵ A megállapodást a Fegyvergyár részéről Frommer, míg a HM részéről Csáky írta alá.

Bár a szerződés végrehajtását tekintve voltak nézeteltérések a HM és a Fegyvergyár között, valójában a kapcsolatok megerősödése jellemzi a helyzetet 1933-ig. Ekkor tértek vissza az 1931. december 31-én lejárt, 5 évre kötött, és 1932. április 19-én újratárgyalt és kiegészített 27-es szerződésre, amit közös megegyezéssel felbontottak.³³⁶ A HM 1933 januárjában belement abba, hogy a géppuska gyártáshoz biztosított, illetve szerződésileg tárolt anyagot egy meghatározott keretösszegig átvegye.³³⁷ Ha az 1927-es szerződést nézzük egyértelműen látszik, hogy a HM nem lett volna köteles az alkatrészeket átvenni, hiszen az említett szerződés 3/e pontja alatt kikötötte, hogy a „Készen vásárolt anyag / teljes gpu. tartalék rész, / nem képezheti a leszállítás tárgyát”. Hogy ezt mégis megtette nem az volt az oka, hogy az alkatrészekre a honvédségnek feltétlenül szüksége lett volna, hanem az, hogy a HM a kapcsolatok megőrzésére, sőt elmélyítésére törekedett, amely nyilvánvalóan egybeesett a közelebb remélt, de mégis későbbben jelentkező, egyre konkrétan megfogalmazott háborús koncepcióval. Ennek érdekében nemcsak az alkatrészeket vette át, hanem egyben kijelentette, hogy a „... 7/12 M. és a 31 M. éles töltényre átalakított 7/12 M. gpu alkatrészekben a jövőben felmerülő teljes szükségletét – ezen készletből egyedül és kizárólag a Fegyver- és Gépgyár R.T.-nál fogja beszerezni.”³³⁸ Sőt a hadsereg Frommer pisztolyokban, 95 M., 95/31 M. puskákban, a 7/12 M. géppuskákban és természetesen a FÉG puskákban és alkatrészekben jelentkező igényének 80%-át a jövőben is a Fegyvergyárnak biztosítja. A HM gondolt az új fegyverek bevezetésére is, jóllehet ezek még nem is voltak feltalálva, illetve rendszeresítésre átvéve, de a gyártási jog 80%-át a Fegyvergyár máris elnyerte azzal a kikötéssel, „... ha a

Fegyvergyár ajánlata nem drágább, mint a legolcsóbb versenyajánlat, vagy ha a Fegyvergyár a legolcsóbb versenyajánlat árain kész vállalni a szállítást, és ha a Fegyvergyár az új típusokat műszakilag ép oly jól készíti el, mint a versenyajánlattevők.”³³⁹ Így a fegyvergyár biztosította magát, sőt a HM kénytelen még azt is tudomásulvenni, hogy az árak kartell árak nem lehetnek.³⁴⁰

A Fegyver és Gépgyár Rt. 1932-ben összegező zárójelentésében megállapította, hogy a kifejlesztett új gyártmányok minőség tekintetében a legjobb külföldi cégekkel felveszik a versenyt. A közönség Magyarországon is megszerette az újrendszerű felsőkulcsos, sörétes puskákat. A kakasos, kétcsövű, újrendszerű, sörétes vadászpuskák mellett a 12-es öbű, távolkeleti használatra kifejlesztett dzsungelpuska aratott osztatlan sikert, mivel olcsó, ellenálló képessége nagy, hordtávolsága kiváló volt. A FÉG jelű kisöbű fegyvereket, új szerkezetű Championokat, a könnyű madarászó fegyvereket, az Ifjúsági puskák számos változatát, a Frommer pisztolyok különböző kaliberű és kivitelű típusait (1–6. kép), a Diesel motorokat, szerszámgépeket, mérlegeket (7., 8. kép) és rajzeszközöket a világnak szinte minden részére szállították.³⁴¹ 1931-ben a termékek előállításán 4716 gépen 721 munkás és 132 alkalmazott, míg 1932-ben 731 munkás, valamint 129 alkalmazott fáradozott.³⁴²

A gyár vezetésében lényeges változás 1925 és 1931 között nem történt. Az akkori vezetésből kikerült b. Rosner Ervin, Horváth Elemér, Tóbisch Ferenc, míg új tagként dr. Egrý Aurélt és Ervin Kálmánt iktatták be. A gyár elnöke b. Harkányi János, alelnöke Scitovszky Tibor, míg az ügyvezető igazgató Ullmann István volt. Az utóbbin sok múltott, hogy a nehéz időkben a vezetés viszonylag kiegyensúlyozott maradt.

A Fegyver- és Gépgyár Rt. életében évtizedeken keresztül a kulcsembert Fegyverneki Frommer Rudolf volt, aki nemcsak, mint vezérigazgató, hanem egyben, mint műszaki vezető igazgató is kiemelkedő szerepet játszott. Budapesten született 1868. augusztus 4-én. 1896-ban lépett a Fegyvergyár kötelékébe. Automata fegyvereivel hívta fel magára a figyelmet. 1935-ig mint a gyár vezérigazgatója közel 150, zömében fegyver vonatkozású találmányt szabadalmaztatott (9., 10. kép) Elhunyt Budapesten 1936 szeptember 1-én. Az elfogadott és általunk ismert találmányainak száma 129, amit 22 országban 862 szabadalmi bejelentéssel védett.³³³ Szabadalmainak legtöbbje a nemzetközi életben ún. Case jelzést kapott.

Frommer találmányainak összegyűjtése terén, amikor az első lépéseket megtettük, hangsúlyoznunk kell, hogy számunkra a találmány keletkezésének időpontja a fontos és ezért a bejelentés és nem a szabadalom elfogadásának időpontját tüntetjük fel.³⁴⁴

	Tárgy	Szám és dátum	Case	Ország
1	Önműködően fölhúzó és töltő, valamint biztonsági szerkezet lövő fegyverek számára.	XIX/a. 17 324 1899. ápr. 19	—	1
2	Arme à feu automatique	222 008 belga 1900. jan. 31.	17	2
3	Elcsattantó szerkezet önműködő lövőfegyverek számára	XIX/a. 21 158 1900. nov. 20.	—	1
4	Önműködő lövőfegyver mozgó csővel	XIX/a. 24 211 1901. szept. 21.	2	3
5	Eljárás dugóknak papíryanagból való előállítására	XIII/d. 30 300 1902. szept. 18.	—	1
6	Készülék a töltőkeretnek tehermentesítésére és önműködő kivetésére, önműködő löfegyverek számára	XIX/a. 75 207 1905. ápr. 3.	—	1
7	Készülék önműködő löfegyvereknek kéz által működtetett löfegyverekké való átváltására és viszont	XIX/a. 36 171 1905. ápr. 12.	4	3
8	Dispositif pour la dégagement et l'éjection automatique des chargeurs pour armes à feu automatiques	184 349 belga 1905. május 15.	3	2
9	Újítások a závarzat részére való két megakasztó elemmel működő löfegyvereken. Pótszabadalom a 24 211 szám alatti törzs szabadalomhoz	XIX/a. 43 041 1906. ápr. 23.	—	1
10	Biztosító lövőfegyverek részére	XIX/a. 45 944 1906. ápr. 23.	—	1
11	Berendezés valamely szerkezet két eleme között elrendezett csavarrugónak az egyik elemmel való összekötésére	ve/1. 52 655 1906. ápr. 23.	10	2
12	Závarzatbiztosítás lövőfegyverek számára	XIX/a. 44 556 1907. aug. 22.	—	1
13	Lövőfegyver	XIX/a. 44 557 1907. aug. 22.	—	1
14	Elcsattantó készülék lövőfegyverek részére egyes lövésekre és sorozatos tüzelésre	XIX/a. 45 926 1907. szept. 14.	8	3
15	Kézzel önműködően töltő fegyver	XIX/a. 75 208 1907. szept. 14.	—	1
16	Arme à feu portative	202 324 belga 1907. szept. 16.	11	2
17	Dispositif de sûreté pour armes à feu	202 995 belga 1907. okt. 10.	12	2
18	Armes à feu pourvues de deux pièces de freinage pour la culasse	203 117 belga 1907. okt. 31.	13	2
19	Arme à feu à un coup et à magasin	21 703 orosz 1907. dec. 13.	7	2
20	Kenőkészülék lövőfegyverek lőszeréhez	XIX/c. 48 268 1908. nov. 19.	15	3
21	Önműködő löfegyver	XIX/a. 48 845 1909. jan. 21.	—	1
22	Önműködő-biztosító löfegyverek számára	XIX/a. 48 735 1909. jan. 23.	—	1

	Tárgy	Szám és dátum	Case	Ország
23	Önműködő lőfegyver visszafutócsővel	XIX/a. 50 253 1909. febr. 6.	—	1
24	Dispositif automatique de sûreté pour armes à feu	216 811 belga 1909. jún. 11.	16	2
25	Arme à feu automatique à canon coulissant	219 732 belga 1909. okt. 11.	18	2
26	Eljárás rugós elemek gyártására. Pótszabadalom az 52 655 sz. alatti törzsszabadalomhoz	XVII/d. 55 532 1910. dec. 9.	—	1
27	Gép nagyszámú lyuknak oszlop- vagy rúd-alakú testekbe való furására, szúrására, vagy sajtolására	VIII/c 55 595 1910. dec. 23.	—	1
28	Rugós kivető elrendezés lőfegyverek számára	XIX/a. 56 636 1911. jan. 14.	20	3
29	Átváltó szerkezet mozgó erővel bíró kézi lőfegyverek számára azoknak kézi, vagy önműködő lőfegyver gyanánt való beállítására	XIX/a. 57 829 1911. febr. 27.	—	1
30	Gép nagyszámú lyuknak oszlop- vagy rúd-alakú testekbe való szúrására. Pótszabadalom az 55 595 sz. alatti törzsszabadalomhoz	VIII/c. 60 873 1911. jún. 6.	—	1
31	Önműködő lőfegyver mozgó csővel és retesz zárral	XIX/a. 58 908 1911. szept. 4.	22	7
32	Dugattyú hőerőgépek számára	ve/1 59 546 1911. szept. 30.	—	1
33	Dispositif pour rendre à chargement automatique non les armes à feu portatives à canon mobile	242 889 belga 1912. febr. 11.	21	1
34	Elcsattanó szerkezet önműködő lőfegyverek részére	XIX/a. 62 642 1912. ápr. 13.	—	1
35	Kivető lőfegyverek részére, amely-nél a kivetés hevedése szabályozható	XIX/a. 64 567 1912. nov. 18.	25	4
36	Berendezés önműködő lőfegyvereken, azoknak kézzel működtetett lőfegyverekre való átváltására	XIX/a. 64 568 1912. nov. 30.	26	3
37	Závarzat kakasos elsütőszerkezetek számára	XIX/a. 65 986 1913. márc. 31.	—	1
38	Dispositif de détente pour armes à feu automatiques	254 454, belga 1913. máj. 15.	23	1
39	Javítás a zárdugattyúban elforgatható zárfejjel és töltőjét által megszakított závarzatvezetékkel bíró lőfegyvereken	XIX/a. 69 413 1914. febr. 23.	30	9
40	Leforgatható szurony	XIX/d. 69 677 1914. márc. 25.	31	13
41	Tölténykihúzó lőfegyverek számára	XIX/a. 81 005 1917. febr. 27.	35	19
42	Gépfegyver	XIX/a. 82 059 1917. febr. 27.	36	1
43	Önműködő lőfegyver mozgó csővel és a závarzat által működtetett elsütő-szerkezettel	XIX/a. 82 393 1917. febr. 27.	37	1

	Tárgy	Szám és dátum	Case	Ország
44	Megszakító szerkezet a billentyűrúd és az elcsattantó emeltyű közti kapcsolatot biztos megszakítására mozgó csővel bíró önműködő lőfegyvereknél	XIX/a. 82 447 1917. febr. 27.	38	5
45	Önműködő lőfegyver	XIX/a. 81 602 1917. máj. 8.	39	19
46	Tetszés szerint nagyobb- vagy kisebb számú töltény adogatására alkalmassá tehető, a fegyverre rácsappantható tölténytár	XIX/a. 81 016 1918. jún. 8.	40	5
47	Géptölténytárak megtöltése és annak megfelelő tölténycsomagolás	XIX/a. 81 193 1918. jún. 8.	42	1
48	Elzárószerkezet a puská tusában elrendezett vágatok számára	XIX/a. 85 679 1918. jún. 8.	41	19
49	Önműködő lőfegyver kakasos elsütő-szerkezettel. Pótszabadalom a 81 602 sz. alatti törzs szabadalomhoz	XIX/a. F. 4057 1918. júl. 8.	39/a	6
50	Elcsattantó és biztosító szerkezet különösen vadászfegyverek számára	XIX/a. F. 4134 1918. okt. 5.	43	15
51	Závárzatnyitó emeltyű főleg vadászfegyverek számára	XIX/a. 83 046 1918. okt. 5.	—	1
52	Zsebbőra alakú lőfegyver	XIX/a. F. 4283 1920. jún. 7.	—	1
53	Vadászfegyver	XIX/a. 82 220 1920. szept. 14.	45	20
54	Závárzat emeltyű főleg vadászfegyverek számára. Pótszabadalom a 83 046 sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/a. 87 640 1921. nov. 17.	—	1
55	Önműködő lövőfegyver	XIX/a. 89 494 1923. febr. 10.	46	5
56	Závárzatfogantyú lövőfegyverek számára	XIX/a. 89 493 1923. máj. 19.	47	10
57	Eljárás lemezek, pl. cégtáblácskák és hasonlók felerősítésére	VI/a. 90 158 1924. jún. 24.	53	17
58	Eljárás csapok, lemezek s egyéb szerkezeti elemek összekötésére	XVI/d. 90 566 1924. aug. 22.	—	1
59	Ágyazás vadászfegyverek számára	XIX/a. 90 565 1924. aug. 22.	49	16
60	Önműködő tölténykioldó vadászfegyverek számára	XIX/a. 90 902 1924. aug. 22.	48	19
61	Vadászfegyver	XIX/a. 90 903 1924. aug. 22.	52	20
62	Berendezés billenőcsövű lövőfegyverek zárótestén a csövek oldalirányú meglazulásának megállítására és a zárótest merevítésére	XIX/a. 91 793 1924. dec. 16.	54	9
63	Berendezés serpenyős emelő mérlegeken azoknak tolosúlyos mérleg gyanánt való alkalmazására	VII/F. 90 904 1925. márc. 23.	55	1
64	Taffelvig (mérleg)	66 576 svéd 1925. aug. 1.	50	1
65	Töltényvezető egylövetű fegyverek számára	XIX/a. 93 293 1925. aug. 14.	56	8

	Tárgy	Szám és dátum	Case	Ország
66	Biztosító berendezés lövőfegyverek szándékolatlan elsülése ellen	XIX/a. 93 385 1925. aug. 14.	57	7
67	Önműködő lövőfegyver	XIX/a. 93 506 1925. szept. 18.	58	15
68	Fegyverirányzék	XIX/c. 93 856 1925. nov. 23.	60	1
69	Célgömbvédő	XIX/e. 94 860 1929. dec. 31.	61	1
70	Fegyverirányzék. Pótszabadalom a 93 586 sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/c. 96 296 1927. márc. 26.	62	3
71	Klipplauf Verschluss der Jagdgewere	106 545 osztrák 1927. márc. 31.	59	15
72	Készülék célzás betanítására	XIX/c. 96 297 1927. máj. 23.	63	1
73	Fegyverirányzék	XIX/c. 96 612 1927. aug. 24.	65	19
74	Töltényvezető ismétlőfegyverek számára. Pótszabadalom a 93 293 sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/a. 96 634 1927. aug. 24.	64	13
75	Csőtorkolatvédő	XIX/c. 97 055 1927. nov. 14.	66	1
76	Csőtorkolatvédő. Pótszabadalom a 97 055 sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/c. 97 738 1928. febr. 9.	66/a	1
77	Késtartó késemelő- és sülyesztő berendezéssel	XVI/d. 97 749 1928. febr. 13.	67	18
78	Billenőcsővű lövőfegyver	XIX/a. 98 102 1928. ápr. 5.	68	1
79	Tölténytár és szekrény peremes töltények számára szerkesztett fegyvereknek perem nélküli töltények számára való alkalmassá tételére	XIX/c. 98 655 1928. jún. 26.	69	5
80	Zárószekrény vadászfegyverek számára	XIX/a. 99 270 1928. okt. 20.	70	19
81	Elzáró és biztosító szerkezet vadászfegyverek számára	XIX/a. 99 271 1928. okt. 20.	71	19
82	Závarzatfedő lövőfegyverekhez	XIX/a. 102 627 1929. okt. 29.	72	17
83	Hengeres závarzat önműködő lövőfegyverekhez	XIX/a. 102 584 1929. nov. 9.	73	19
84	Fogantyúszekrény önműködő lövőfegyverekhez	XIX/a. 102 585 1929. nov. 13.	74	19
85	Töltényszekrény-berendezés lövőfegyverekhez	XIX/a. 103 986 1930. ápr. 12.	75	21
86	Töltőberendezés lövőfegyverekhez	XIX/c. 103 987 1930. máj. 8.	76	20
87	Töltényszekrény-berendezés lövőfegyverekhez. Pótszabadalom a 103 986 sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/a. 106 833 1930. máj. 19.	75/a	6
88	Késtartó késemelő és sülyesztő berendezéssel. Pótszabadalom a 97 749 sz. alatti törzsszabadalomhoz	XVI/d. 102 846 1930. máj. 20.	77	18
89	Kiskaliberű betétcső	XIX/a. 104 838 1930. júl. 8.	-	1

	Tárgy	Szám és dátum	Case	Ország
90	Eljárás töltényhevederek átalakítására és ehhez való eszközök	XIX/c. 104 927 1930. szept. 3.	79	4
91	Csőrugó elrendezés hosszan visszafutó csővű löfegyverekhez	XIX/a. 104 989 1930. dec. 4.	80	19
92	Eljárás gépfegyverek adogató tengelyeinek kisebb kaliberű töltények számára való átalakítására	XIX/b. 104 990 1930. dec. 4.	81	1
93	Lövéfegyver egy darabban be- és kiszemelhető elsütő- és biztosító szerkezettel	XIX/a. 107 427 1930. dec. 9.	82	19
94	A töltényeket a töltényhevederből kihúzó szerkezet géppuskákhoz	XIX/b. F. 6325 1930. dec. 13.	—	1
95	Szórókészülék gépfegyverhez	XIX/b. 105 506 1931. jan. 17.	84	1
96	Tölténytár ismétlőfegyverekhez	XIX/a. 105 505 1931. márc. 7.	85	12
97	Rögtönzőberendezés lövéfegyverek mozgó csőveihez	XIX/a. 106 225 1931. márc. 21.	86	20
98	Kézvélőberendezés önműködő lövéfegyverekhez. Pótszabadalom a 102 627 sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/a. 106 387 1931. márc. 24.	87	21
99	Hűtőberendezés lövéfegyverekhez	XIX/a. 105 622 1931. ápr. 7.	88	19
100	Elcsattanó készülék lövéfegyverekhez	XIX/a. 106 834 1931. júl. 9.	89	1
101	Rögtönző lövéfegyverek elcsattanó készülékeihez	XIX/a. 108 518 1931. júl. 9.	90	1
102	Irányzékvédő	XIX/c. 106 835 1931. júl. 22.	91	1
103	Duplacsőves kakasos vadászpuska	XIX/a. 109 104 1931. júl. 28.	92	1
104	Eljárás lágy, vagy rugalmas anyagú belések megerősítésére fémből készült tárgyakhoz	XVI/d. 108 224 1931. aug. 5.	93	1
105	Biztosítóberendezés többcsővű fegyverekhez	XIX/a. 106 907 1931. aug. 24.	94	5
106	Tekercsfilm	IX/f. 107 971 1931. szept. 28.	—	1
107	Elsütőszerkezet: szabályozható érintkezéssel	XIX/a. 107 864 1931. nov. 20.	—	1
108	Tölténytár	XIX/a. 109 188 1932. máj. 12.	96	17
109	Eljárás önműködő súlyzávarzatos lövéfegyvereknek az eredetnél kisebb hatású fegyverre való átalakítására és hozzávaló fegyver	XIX/a. 109 427 1932. jún. 8.	97	20
110	Tekercsfilm. Pótszabadalom a 107 971. sz. alatti törzsszabadalomhoz	IX/f. F. 6691 1932. jún. 13.	—	1
111	Hengeres závarzat ismétlőpuskákhoz	XIX/a. 109 586 1932. szept. 30.	96	22
112	Biztosítóberendezés vadászfegyverekhez	XIX/a. 109 587 1932. szept. 30.	99	22
113	Gyorsítós fegyverlakat	XIX/a. 109 610 1932. okt. 4.	100	22

	Tárgy	Szám és dátum	Case	Ország
114	Dispositif de tire pour armes a feu	392 312 belga 1932. dec. 31.	95	9
115	Hengeres závarzat ismétlő puskákhoz. Pótszabadalom a 109 586. sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/a. 111 808 1933. jún. 21.	101	1
116	Szövszék vetélő	XIV/b. 112 754 1933. nov. 18.	104	1
117	Védőburkolat forgó závarzatos lövő- fegyverekhez	XIX/a. 111 647 1933. okt. 7.	103	1
118	Előagy és tusamegerősítés kézi lövő- fegyverekhez	XIX/a. 112 106 1934. febr. 16.	105	21
119	Rugós orsó	XIV/b. 113 147 1934. jún. 12.	106	1
120	Tok lövőfegyverek számára	XIX/a. 114 329 1934. szept. 17.	107	5
121	Előagy és tusa megerősítés kézi lövő- fegyverekhez. Pótszabadalom a 112 106. sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/a. 115 063 1934. okt. 19.	108	3
122	Eljárás karikák előállítására lövőfegy- verekhez	XIX/a. 114.312 1934. dec. 11.	110	1
123	Hanglemeztartály	IX/d. F. 7312 1935. jan. 2.	—	1
124	Eljárás lövőfegyverekhez való karikák előállítására. Pótszabadalom a 114 312. sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/a. 118 043 1935. febr. 22.	109	1
125	Hengeres závarzat lövőfegyverekhez	XIX/a. 115 225 1935. ápr. 30.	111	1
126	Töltényszekrénnel egybeépített ravaszkenyel kézi lövőfegyverek számára	XIX/a. 117 316 1935. máj. 9.	112	2
127	Töltőszekrény lövőfegyverekhez	XIX/a. F. 7439 1935. máj. 27.	113	1
128	Kengyel főként puskák vállsijához és eszköz annak megerősítéséhez	XIX/c. 117 006 1935. aug. 10.	114	1
129	Előagy megerősítés kézi lövőfegyverek- hez. Pótszabadalom a 112 106. sz. alatti törzsszabadalomhoz	XIX/a. F. 7525 1935. aug. 28.	115	1

JEGYZETEK

209. *P. Szathmáry K.*, Országgyűlés Képviselőházának Naplója (a továbbiakban OKN) 11(1887–1892) 353.
210. A Magyar Fegyvergyár alakulását, bukását és a Fegyver- és Gépgyár Rt. néven történt újraalakulását lásd: Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből I–II. *Folia Historica* (a továbbiakban FH) 5–6/1977–1978 139–176., illetve 161–190. oldalain.
211. Kivonat a budapesti, királyi, kereskedelmi és váltótörvényszéknél vezetett kereskedelmi társas cégek jegyzékéből. Országos Levéltár (a továbbiakban OL) Z–1079. Titkársági Iratok. 1. cs. 2. d.
212. Megjegyezni kívánom, hogy a FH 6(1978) 178. oldalán sajtóhiba következtében a név Hornnak íródott.
213. A nevezett személyek mindegyike cégjegyzésre jogosult volt Mauser kivételével, akinek e jogát csak 1891. március 20-án jegyezték be. OL,Z–1079. 1. cs. 2. d.
214. „A társaság a kereskedelmi cégjegyzékbe történt bevezetése után megalakult és tartama 90 év.” Alaptőkéje 2 400 000 forint, amely 12 000 db 200 forintos kötvényből állt. Megállapodás szerint a tisztajövedelem 5%-át tartalékalap rovaton számolják el, amíg az nem éri el az alaptőke 10%-át. A tartalékalaphoz viszont csak akkor nyúlhatnak, ha a részvényesek jutaléka 5 % alatt lenne. OL,Z–1079. 1. cs. 2. d.
215. Magyar Fegyvergyár átmegy Loewe tulajdonába. Magyar Nemzetgazda 7 (1890) 389. Vö. A Magyar Fegyvergyár újjáalakítása. Uo. 420.
216. OKN 22 (1887–1892) 388.
217. Uo. 389.
218. Uo. 389.
219. Uo. 390.
220. Március 11-én harmadik olvasásban is elfogadták. Uo. 396.
221. Uo. 391.
222. Uo. 392.

223. A fegyverek ára db-onként 34 forint 28 krajcár volt, de ezúttal a fegyverek szétszedését elősegítő csavarhúzókért 17 krajcárt fizettek, míg az első Fegyvergyár esetében az összegben a csavarhúzó ára is benne volt. Az új gyárral szembeni megváltozott magatartást az is jól tükrözi, hogy pontosan megfogalmazták a jó és a rossz fegyver fogalmát. Vö. OKN 22. i.m. 392.
224. Uo. 394.
225. Itt szeretném megjegyezni, hogy nyugati mintára minden használatban levő, illetve eladásra kerülő lőfegyver kötelező állami megvizsgálásának törvényjavaslatát Baross Gábor terjesztette be 1891. május 1-én. OKN 23 (1887–1892) 156. és uo. 25 (1887–1892) 31.
226. OKN 23 i.m. 156.
227. A 115 997 db fegyver mellett még 29 475 000 töltényről is szó volt, amelyet Fejérváry kért kölcsön „... azon okból, hogy a nép fölkelők annak rendje és módja szerint a fegyverforgatás mesterségébe begyakoroltassanak. OKN i.m. 193.
228. Kass Ivor még jobban kiélezte a kérdést, amikor rámutatott arra, hogy ezek a fegyverek nemcsak Magyarországon, de Ausztriában is fölöslegessé váltak, a Landwehrtet is beleértve. Ezeket a fegyvereket tehát csak új raktárban lehet tárolni, s ezeknek megépítéséhez szükséges pénz 30%-a ismét Magyarországot fogja terhelni. OKN i.m. 195.
229. A füsttelen lőpor a delegációban. Katonai Lapok (a továbbiakban KL) 7 (1892) 245. Itt jegyzem meg, hogy 1872-ben Bécs mellett – Marheggben – létesült egy gyár, amely Volkmann's, k.k.priv. Collodinfabriks—Ges.H.Pernice et Co nevet viselte, s amely a német Schultze szds. szabadalmát megvásárolva gyártotta az új lőport nitroxilin néven. Lugosi József fegyvertörténész szíves közlése.
230. Ennek a lőpornak munkateljesítménye rendkívül nagy volt, a fegyver csövét még sem erőltette meg, mert a legmagasabb gázfeszültség a fokozatos elégés következtében nem a felbomlás kezdetekor, hanem a lövedék megindulása után fejlődött ki. Később sikerült a fokozatos elégést magasabb szinten biztosítani, mint pl. a 98 M. Mauser tölténynél, amellyel a kezdősebesség 900 m/sec-ra emelkedett. KL i.m. 245. Lenk osztrák tüzérszázados, később cs. és kir. tábornok, a lögyapot legbuzgóbb híve a lögyapot használhatóságát éveken keresztül bizonygatta. Érdeme, hogy az osztrák kormány Schönbein szabadalmát 30 000 Ft-ért megvásárolta. De számos sikertelen kísérlet után felhagytak a robbanóanyaggal.
231. A nitró lőporral való kísérletezések pillanatnyi lezárását lásd: Egy félhivatalos hang a füst nélkül való lőporról. KL 4 (1889) 240.
232. A füsttelen lőpor nálunk és Németországban KL 4 (1889) 280. Vö. Kísérletek füsttelen lőporral. KL (1890) 29. Az osztrák-magyar lőpor az 1888/90 M. Mannlicher

ismétlőpuskához készült tiszta lögyapot lőpor (Blättchenpulver) volt, amely általános elismerést aratott.

233. A füsttelen lőpor gyártása. KL 4(1889) 232.

234. A füsttelen lőpor. KL 7(1892) 197–198.

235. A lövész és a célpont között akkor pásztázott a terület, ha a kilőtt golyó a két megadott pont között nem emelkedik embermagasság fölé. Vö. Kísérletek a füstnélküli lőporral KL 5(1890) 62.

236. A füsttelen lőpor. KL 5(1890) 262–263.

237. Szeretném megjegyezni, hogy minden államnak más volt a lőpora. Ennek megfelelően a használhatóság, feszítőerő és tartósság szempontjából nagyok voltak a különbségek. Ausztria viszonylag szerencsésnek mondhatta magát, mert lőpora nedves időben is használható volt. N.B. A füsttelen lőpor. KL 5(1890) 179. Vö. A füstnélküli lőpor. KL 5(1890) 62.

238. OKN 4 (1892–1897) 151. A honvéd huszárcsapatokat a honvédelmi miniszter 1892. július 11-én kelt határozata szerint, illetve körlevele értelmében 8 mm-es ismétlőkarabélyokkal szerelik föl. A 66/77, a 73/77-es Werndl fegyvereket a népfölkeelés részére engedik át. Vö. A honvéd huszár csapatok ismétlő karabélyokkal ellátása. KL 7(1892) 175.

239. OKN uo. 168.

240. Uo. 176.

241. OKN 15(1892–1897)64.

242. A magyar fegyvergyár. KL 6(1891) 67. Vö. Az új szerkezetű lovassági karabélyok. Uo. 87., A modern löfegyverek hadi sebészeti jelentőségéről. KL 7(1892) 201. Az új karabélyok hordása a régi Werndl karabélyokhoz hasonlóan történt. A lovasság fegyverzése karabéllyal. KL 6(1891) 177.

243. Egységes löfegyverek a közös hadseregben. Uo. 191.

244. Új Mannlicher fegyver. Uo. 217. Vö. A Mannlicher fegyver a chilei háborúban. Uo. 308.

245. A Mannlicher fegyver és a sebesültek ápolása. KL 7(1892) 24. Mannlicher fegyver háborúban. Uo. 37–38. Itt jegyzem meg, hogy e fegyverek bevezetése vetette fel a katonai orvosi ellátás és az elsősegélyek fejlesztésének kérdését.

246. A puskák beolmozódása ellen. KL 7(1892) 73. A füstnélküli lőpor Mannlicher fegyverre gyakorolt hatását lásd: Az irányzék átalakítása a kiskaliberű Mannlicher-féle ismétlő puskánál. KL 6(1891) 308.
247. Öt vagy nyolc milliméter. KL 10(1895) 151–152. A fejlődés nyilvánvaló a 8 mm-es fegyvernél is, ami a növekvő erejű nitróporokkal függ össze. Amíg az 1888 M. töltény kezdősebessége 515 m/sec volt, az 1890 M. 620 m/sec-ra növekedett. Átalakított ismétlőpuska. KL 6(1891) 329.
248. Ismétlő fegyverünk. KL 10(1895) 47–48. Vö. A legújabb kor fegyverei a nyílt háborúban. Uo. 19.
249. Ismétlő fegyverünk. Uo. 48.
250. Módosítás gyalogsági fegyverünkön. Uo. 277. Törekvések a fegyverek súlyának csökkentésére már 1891-ben is megfigyelhetők. A kérdés akkor úgy merült fel, hogy szaporítani kell a gyalogsági töltények számát a hadseregnél. Külföldön 140–160 db-ot hordott a katona, Magyarországon ez a szám nem haladta meg a százat. Meg kell vizsgálni – állapították meg –, hogy hol lehetne könnyíteni a katonán, hogy a lőszerét 140-re lehessen emelni. A gyalogsági töltények szaporítása. KL 6(1891) 268.
251. *Csillag F.*, A kézi lőfegyverek és a hadművészet. (Bp.1965) 152.
252. *Müller H.*, Az önműködő kézi fegyverekről. KL 12 (1897) 278. Vö. Mannlicher legújabb találmánya. KL 7(1892) 262. Az 5 mm-es puska ellenzői példának Lee-Metford-féle, 6,5 mm-es puska gyengeségeit emlegették, ugyanis az általuk okozott seb oly csekély volt, hogy ha nem életfontosságú területet érintett a katona testében a golyóval tovább harcolt. A Lee-Metford fegyver hatása. KL 10 (1895) 222.
253. Új fegyverzés. KL 8 (1893) 121.
254. Meg kell jegyeznem, hogy hosszú ideig a 11 mm-es űrméretet tekintették a lehető legkisebb méretnek, ugyanis a 80-as évekig nem tudtak iparilag kisebbet gyártani. *Csillag F.*, i.m. 54.
255. Osztrák fegyvergyár társulat. Magyar Nemzetgazda 7(1890) 399.
256. Megjegyzem, hogy ez a szám 1913-ra eléri az ezret. Az a különbség, amely Ausztria és Magyarország között töke erőben a század végén még megvolt, ha nem is szűnik meg, de feltétlenül csökken.
257. *Katus L.*, Magyarország gazdasági fellendülése (1890–1914). Magyarország története 7/1 (Bp. 1978) 265.
258. Kivonat a budapesti királyi, kereskedelmi és váltótörvényszéknél vezetett ... i.m. 1.cs. 2.d.

259. *Sándor V.*, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1890. (Bp.1954) 636. Vö. *Jászai S.*, A magyar szakszervezetek története. (Bp.1925) 58.
260. *Sándor V.*, i.m. 611.
261. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 2 (Bp.1954) 165–168.
262. K.H. Kornfeld Zsigmond. A Pallas Nagy Lexikona 10(1895) 795–796.
263. *Kenéz B.*, Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói. (Bp.1943) 253–254.
264. A csereszabatoság azt jelenti, hogy a FÉG által Budapesten készített alkatrészek a Steyrben gyártott fegyverek alkatrészeivel cserélhetőek.
265. *Matlekovits S.*, Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 7. (Bp.1898) 293–295.
266. Uo. 2 (Bp.1898) 285. Vö. uő., Az ipar alakulása a kapitalizmus korszakában. (Bp. 1911) 32.
267. *Temesváry F.*, A kisipari fegyvergyártás fejlődése és válsága. Bevezető tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeum tűzfegyver katalógusa. I. Pisztolygyűjtemény c., az Akadémiai Kiadónál megjelenés alatt álló munkából.
268. Ez az összeg megfelelt 2 700 000 forintnak. Itt jegyzem meg hogy a gyári kimutatásokban 1888–1889-ben az adatokat forintban, míg 1900-tól koronában adták meg. A mondottakat vö. a 276. jelzettel.
269. A Magyar Korona Országainak Gyáripára az 1898. évben 5 (Bp. 1901) 98–99.
270. Uo. 109.
271. A kartellek magas ártartó szerepét jól mutatja a Rimamurányi Vasmű is, amely 1900-ban megszerezte a kartellen kívüli Hernádvölgyi Vasművet. Ez utóbbi német alapítás volt és a már ismertetett okoknál fogva, érc hiányában a bukás szélére jutott. Ekkor a Rimamurányi Vasmű nagyobb részesedést kért, amit a kartell megtagadott, és a szövetség 3 évre felbomlott. Ekkor az árak hirtelen zuhanni kezdtek. Ezért a felek 1903-ban kiegyeztek, visszaállították a kartell megállapodásokat és ez 1917-ig meg is maradt. *Varga J.*, A magyar kartellek. (Bp.é.n.) 27.
272. A Magyar Korona országainak ... i.m. 122.
273. Az Északi Főműhelynek 42, a Nyugati Főműhelynek 30, míg az Államvasutak Gépgyárának 27. Uo. 136.
274. *Temesváry F.*, Fejezetek a Magyar Fegyvergyár történetéből I. FH 5(1977) 154.

275. Az első „modernizálás” 1890-ben volt, amely megmutatkozott a hibás gépek cseréjében, illetve az új termékeknek megfelelő átállásban. A magyar fegyvergyártás újáalakítása. Magyar Nemzetgazda 7 (1890) 420. Vö. A magyar fegyvergyár. KL 6(1891) 67. Lásd még; Fegyver- és Gépgyár részvénytársaság épületeinek előbecslése 1908–1909. OL, Z–1079–9. cs. 60. d.
276. OL Könyvelési Osztály Iratai. Z–1081–1. cs. 1. d.
277. *Sándor V.*, i.m. 463–464. Szeretném megjegyezni, hogy az OL–Z–1079 – 10. cs. 63. d. alatti Titkársági Iratokban az anyagot nem állt módomban megtekinteni. Megtaláltam azonban a felszámolásra vonatkozó utalást. „A mai alulírott napon 2853/1923 ügy szám alatt felvett jegyzőkönyv alapján tanúsítom, hogy általam személyesen ismert dr. Ullmann István igazgató ... a „Részvénytársaság Diesel-motorok számára” felszámolás alatt budapesti bejegyzett cég felszámolója.” OL–1079–1. cs. 2. d.
278. *Sándor V.*, i.m. 463–464.
279. OL Titkársági Iratok. Z–1079–9. cs. 60. d.
280. Kivonat a budapesti királyi kereskedelmi és váltótörvényszéknél bejegyzett ... i.m. 1. cs. 2. d.
281. OL Könyvelési Osztály Iratai. Z–1081–1. cs. 1. d.
282. A bejelentést arra alapozták, hogy a gyár megrendelést kapott a népfelkelési készlet kiegészítésére szolgáló 36 000 darab mannlicher fegyver leszállítására és ugyanakkor a csendőrség Kropatsek fegyvereinek kicserélése is jelentős üzletnek ígérkezett. Fegyver- és Gépgyár Rt. Magyar Pénzügy 24 (1904. aug. 25.) 10.
283. OL Titkársági iratok. i.m. 9. cs. 61. d.
284. „Ezen módosított alapszabály, mely az 1905 évi nov. hó 28. napján 92081 sz. a. hozott végzéssel bejegyzett alapszabály helyébe lép, a budapesti kir. kereskedelmi és váltótörvényszéknél a kereskedelmi társaságok jegyzékének X. kötet 164. lapján a „fegyver és gépgyár részvénytársaság” bejegyzett cégnél bejegyeztetett.” 1909. június 30. OL Titkársági Iratok, i.m. 1. cs. 1. d.
285. *Kenéz B.*, Ipari öntudatunk ébresztői ... i.m. 253–254.
286. *Berend T. I. – Ránki Gy.*, Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. (Bp. 1955) 76.
287. A munkaidőt a századfordulón törvényesen még nem korlátozták. 1901-ben az üzemek 10%-ában 12 óra, vagy ennél is hosszabb, 60%-ában 10–12 óra. *Berend T. I. – Ránki Gy.*, A magyar gazdaság száz éve. (Bp. 1972) 99.

288. OL Személyzeti és Munkaügyi Osztály Iratai. Z-1082-1. cs. 7. d.
289. Uo.
290. Uo.
291. Uo.
292. *Handk P.*, Magyarország története 2 (1967) 163.
293. Megjegyezni kívánom, hogy 1880 és 1913 között a világ ipari termelése csaken meg-négyszereződött. A vezető tőkés országokban az ütem tekintetében lényeges eltérések mutatkoznak. Amíg Anglia és Franciaország visszaesett, addig Németország és az USA élre tört.
294. OL Könyvelési Osztály Iratai. Z-1081. 1. cs. 2. d.
295. OL Személyzeti- és Munkaügyi Osztály Iratai. Z-1082. 1. cs. 7. d.
296. *Szterényi J.-Ladányi J.*, A magyar ipar a világháborúban. (Bp. 1933) 36.
297. Uo. 242.
298. Uo. 182.
299. Uo. 174.
300. Uo. 193.
301. Uo. 241.
302. A Panasz Bizottságok előzményének tekinthető Ausztria példája, ahol ezek 1915 közepén kezdtek megalakulni. *Szterényi J.-Ladányi J.*, i.m. 69. Vö. OL Személyzeti és Munkaügyi Osztály Iratai. Z-1082-1.cs. 8.d.
303. *Szterényi J.-Ladányi J.* i.m. 85.
304. Uo. 79.
305. Uo. 167.
306. Uo. 165. Megjegyezni kívánom, hogy 1913-at 100%-nak véve 1915-ben a tagok száma 40%-kal csökkent. 1916-ban 28, 1917-ben 396, míg 1918-ban – a forradalmak hatására – 1561 %-os az emelkedés. Uo. 209.
307. OL Személyzeti és Munkaügyi ... i.m. 1.cs.8.d. Kétségtelen az, hogy a bérek emel-

kedését a gyár igyekezett lassítani. E célt szolgálta 1916. augusztus 8-án végrehajtott vizsgálat is, amelynek okául a „rendkívüli kiadások” csökkentését jelölték meg. Ilyennek számított a bizottság jelentése szerint a Frommer pisztoly egyes alkatrészeinek edzésére kifizetett összeg.” Ami a Frommer pisztoly alkatrészek edzését illeti, indokolatlanul magasnak tartom az egyezményes árat, összehasonlítva a fegyveralkatrészek áraival – állapította meg a vizsgálati jegyzőkönyv – bár tény, hogy így a csőtok, záróhenger edzése másképpen történik...” Uo. 1.cs. 4.d.

308. A törvény alkalmazása 1916-ban különösebb nehézséget nem jelentett, mert a gyár 1915-től közvetlen katonai igazgatás alatt állt, ami alatt még nem a gyár militarizálását kell értenünk. Megjegyzések Melasits Géza albizottsági tag jegyzőkönyvéhez 1916. március. Uo. 1.cs. 8.d.

309. 1916. májusi felmérés. Uo.

310. Uo. 1.cs. 13.d. A munkások helyzetét ténylegesen mutatja, hogy a 12 órát meghaladó munkaidőben nehéz munkát végző munkások kalória szükséglete 3300 és 6100 kalória között mozgott, de a jegyrendszer idején csak 1300 kalória élelmiszerhez lehetett legálisan hozzájutni.

311. *Szterényi J. – Ladányi J.*, i.m. 86. A katonai parancsnok már 1916. február 9-én kelt rendeletével az összejöveteleket és csoportosulásokat betiltotta. OL i.m. 1.cs. 8.d. Ugyanakkor a munkásoknak számos kedvezményt biztosítottak. Bizonyítja ezt az 1917 novemberében kelt levél is, amelyben a fegyvergyári munkásság kérte, hogy Erzsébetfalván létesítendő fémmunkás otthon részére a gyár utaljon át 50 000 koronát. Az átutalást még november folyamán végre is hajtották. Uo. 1.cs. 11.d.

312. *Szterényi J. – Ladányi J.*, i.m. 86.

313. OL i.m. 1.cs. 8.d. 1916. július 19-e és 1917. december 31-e között a Panasz Bizottságok 152 gyár 1151 ügyét vizsgálták meg. Ebből 541-et teljesítettek, 270 tárgyaltan lett. 270-et elutasítottak, 70 ügy kimenetele ismeretlen. Egészében véve a döntések 70%-a a munkások javára történt. Vö. *Szterényi J. – Ladányi J.*, i.m. 85.

314. Ha az 1912 és 1914 közötti fejlődést bemutató statisztikánkat egybevetjük a világháborús 1914–1917-es összeállítással az 1914-es évnél jelentős eltérés figyelhető meg. Ennek oka az, hogy 1914 végén 561 dolgozó – nagyrészt vezényelve – emelte ugyan a létszámot, de a termelésben eltöltött rövid idő miatt a gyári dolgozók átlagjövedelmének kiszámításakor mellőzték őket. Érdekes, hogy a jobb átlag érdekében az első kimutatásban a napszámos nőket és lányokat sem vették fel. Így a kapott értékek 2569.70 és 3828.46, ami 41%-os emelkedést jelentett.

315. OL,Z–1082. i.m. 1.cs. 8.d.

316. Uo. 10.d.

317. A vasművesek és Gépgyárak Országos Egyesületének „Kommuniké javaslata” OL uo. 10.d.
318. Uo. 6.d.
319. *Berend T.I.-Ránki Gy.*, A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon 1900–1944. (Bp.1958) 52.
320. Uo. 107.
321. Az infláció méreteinek növekedésére jellemző, hogy 1923 szeptemberében a megélhetési segély 150 K volt. Ez 1924 szeptemberére 1898 K-ra, majd a következő év áprilisára 48 751 koronára emelkedett. Lényegesen magasabb az ugrás a drágulási pótléknál. Ennek összege 1924-ben gyakran elérte a fizetés szintjét. OL Személyzeti és Munkaügyi Osztály Iratai. U–1082. 1.cs. 1.a.b. Levelezés.
322. *Berend T.I.-Ránki Gy.*, Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. (Bp.1966) 52.
323. Kivonat a budapesti királyi, kereskedelmi és váltótörvényszéknél vezetett ... i.m. 1.cs. 2.d.
324. A Diesel motorok gyártása az első világháború alatt visszaszorult, sőt gyakorlatilag megszűnt.
325. A mérlegek gyártása igazán soha nem bontakozott ki. A gyár több találmányt szabadalmaztatott. Ezek közül érdemes megemlíteni az alábbiakat: Újítások serpenyős asztali mérlegeken. VII/f.90 351. 1924. március 11., Berendezés serpenyős emelő mérlegeken, azok tolósúlyos mérleg gyanánt való alkalmazására. VII/f. 90 904. 1925. március 23., Serpenyős asztali mérleg. Pótszabadalom a 90 351. sz. alatti törzsszabadalomhoz. VII/f.93 855. 1924 augusztus 22. Megjegyzem, hogy a serpenyőket kiadta alvállalkozónak. Jancsó Műszaki Fém- és Lemezágyú Gyár a szállító.
326. OL Könyvelési Osztály Iratai. Z–1081.1.cs.2.d. Vö. *Koffler K.*, Magyar gyáripari és üzemi címtár 1926. (Bp. 1927) 60., uo. 156. Itt jegyzem meg, hogy az üzemi költségekre, osztályokra lebontva részletes képet kaphat az érdeklődő. Vö. OL Könyvelési Osztály Iratai. Z–1081. 11. kötet.
327. 1935. június 25-én kelt emlékeztető szerint a megrendelésből 23 000 db elkészült.
328. OL Személyzeti és Munkaügyi Osztály Iratai. Z–1082, 1.cs.2.d.
329. Uo.
330. 1927. október 11-én kelt levél. OL Titkársági Iratok. Z–1079.11.cs.H.d. Megjegyz-

- zem, hogy 1930. augusztus 27-én a 95 M. Mannlicher puska alkatrészeire kérnek ajánlatot, azzal a megjegyzéssel, hogy az ügyben a Weiss Manfréd céget is megkér-
sík. Uo.
331. OL Hitelbank Iratai. Z-58.33. cs. 126. d. Az új létesítmény alaptőkéje 500 000 000
korona. Az igazgatósági tagokat a tervek szerint háromévenként váltják. Vö. A Ma-
gyar Stíriai Szerszámgépgyár Rt. cégjegyzései. OL Titkársági Iratok Z-1079.10. cs.
64. d. Lásd még: Jelentés a Fegyvergyár 1934. évi állapotáról. 4-5. Hitelbank Iratai.
i.m. 33. cs. 124. d.
332. OL Könyvelési Osztály Iratai. Z-1081. 1. cs. 3. d.
333. Megjegyzem, hogy 1927-ben pengőben és békebeli koronában is számoltak, ami na-
gyon sok félreértésre ad alkalmat. E megrendelésnél a pengő szorzószáma 2,6 volt.
334. Később a helyzet egészen megváltozott, hiszen a gyár katonai ellenőrzés és irányí-
tás alá került. A függőségi viszony alakulását a következő fejezetben kívánom beha-
tóan vizsgálni.
335. Az 1927. II. 21-én kelt, idézett szerződés 8/b pontja.
336. Uo.
337. A keretösszeg 421 447,87 pengő volt, amit a szabálytalan fizetés kamatai növeltek.
338. Vö., az 1933. április 20-án kelt szerződés 3. pontjával. A szorzószám ekkor 2,6-ról
1,5-re csökkent.
339. Uo. 4. pont.
340. Ezúttal kénytelenek vagyunk megelégedni azzal, hogy röviden megállapítottuk: „...
a szerződés végrehajtását tekintve voltak nézeteltérések a HM és a Fegyvergyár kö-
zött...” Később, mivel a pontatlan szerződésfogalmazás miatt a gyár súlyos millió-
kat veszített, s ez kihatással volt fejlődésének további alakulására, a következő feje-
zetben vissza kell térnünk.
341. Fegyver- és Gépgyár Részvénytársaság. Üzleti jelentés és zárszámadás az 1932-es
üzletévről. (Bp. 1933) OL Hitelbank Iratai. Z-58. 33. cs. 12.d.
342. 1931. június 30-i állapot OL uo. 34. cs. 133. d.
343. A 862 szabadalmi bejegyzés azt jelenti, hogy ezeknél pontosan ismerjük az orszá-
got, az adott országban a szabadalom számát és a bejelentés idejét. Valójában ennél
a számnál magasabbal kell számolnunk, ugyanis nem vettük fel azokat a bejelentése-
ket, ahol a szabadalom megadásának csak a dátumát, de számát nem ismerjük. Né-
hány esetben előfordul, hogy ismerjük a szabadalom külföldi számát és bejelentési

idejét, de nem került elő a magyarországi bejelentés. Ez esetben egy kiválasztott országban bejegyzett számot és eredeti szöveget adjuk. Felhívom itt a figyelmet arra, hogy az eredeti szövegnek magyarra fordításával találunk a bejelentett magyar találmányok között hasonlót, ez azonban nem jelenti azt, hogy azonos találmányról van szó. Megfigyelhető, hogy a szabadalmak száma egy-egy osztályon belül a múlt század végétől folyamatosan emelkedik. Összeállításunkban ez nem tükröződik egyértelműen, mivel mi alapul a bejelentés időpontját vettük. Előfordult viszont hogy évekkel később beadott szabadalom-kérelem előbb nyert elintézészt, így a száma alacsonyabb lett, mint a korábban beadott találmányé. Megjegyezni kívánom, hogy a több éven át tartó kutatás még két olyan találmánnyal ismertetett meg, amelyhez Frommernek köze volt, de nem ő, hanem a neje szabadalmaztatta. Az egyik „Javitások gépkocsik fékberendezésein”, míg a másik – „Eljárás domború homorú nyomdatermékek előállítására” címen került közzétételre.

Beiträge zur Geschichte der Ungarischen Waffenfabrik III.

Der Verfasser stellt in dieser Studie eine Periode der Geschichte der Ungarischen Waffenfabrik zwischen 1890 und 1934 dar. Er versucht die Tätigkeit des Unternehmens aufgrund breiterer wirtschaftsgeschichtlicher Basis, als Teil der ungarischen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Entwicklung zu untersuchen. Er macht die Feststellung, dass eine wirklichkeitstreue Analyse der Entwicklung der Waffenfabrik erst nach der Erfassung der Gesetzmässigkeiten des vorherrschenden Monopolkapitalismus möglich ist.

Im Jahre 1891 war die Akzeleration des Zuwachses der Produktivkräfte und der Produktion für die Waffenfabrik noch nicht charakteristisch. Das wichtigste Ergebnis nach der Liquidation der Fabrik (mähreres darüber in *Folia Historica* 5, 1977, bzw. 6, 1978), war ihre Neubildung. Es ist eindeutig, dass der Zusammenbruch und anschliessend die Neuorganisation unter dem Namen Waffen- und Maschinenfabrik AG das Ergebnis einer Bankspekulation war. Bis zum Jahre 1891 wurde nämlich die Ausrüstung der Armee mit Mannlicher-Waffen im Grossen und Ganzen beendet, es wurde also aktuell die neue ungarische Fabrik in die Grossmächtskonzeption der ungarischen herrschenden Klasse ohne schädliche Folgen für Österreich einzuschalten. Jede gewählte Direktion hatte eine enge Verbindung entweder mit finanziellen Kreisen, oder mit den Vertretern der Staatsmacht.

Der Verfasser verfolgt die Debatte im Parlament über die Waffenfabrik und das Misstrauen, das sich besonders gegen den Verteidigungsminister richtete. Es wird festgestellt, dass die Opposition im Parlament die Votierung der neuen Kosten verbindend mit dem „Schutz“ der Waffenfabrik für ein Element ihrer langjährigen Schaupropaganda hielt. Die Vorlegung des Vertrages zwischen dem Verteidigungsminister und der Waffenfabrik konnte die Opposition nicht erwirken.

Bei der Leitung der Waffen- und Maschinenfabrik zeigte sich in den

ersten Jahren trotz jeder staatlichen Anregung eine Unsicherheit. Der Verfasser sieht ihre Ursachen in den Versuchen, die einerseits mit dem Schiesspulver, anderseits mit dem Kaliber geführt wurden. Er behandelt deshalb eingehend die Versuche mit dem neuen Schiesspulver, vergleicht das Rauch erzeugende, sog. Schwarzpulver mit dem rauchlosen Nitropulvern und weist auf ihre europäische Zusammenhänge hin.

Ein ganzes Kapitel wurde der Gestaltung des Kalibers, den europäischen Versuchen gewidmet; die Frage des Rohrstahleisens wird aufgeworfen. Der Verfasser macht die Feststellung, dass ursprünglich der bei den Werndl-Schiessgewehren in der Steyr-Fabrik gebräuchliche Stahl angewandt wurde und erst nachdem die junge ungarische Waffenfabrik einen Stahl solcher Qualität vorstellen konnte, die auch den Wünschen der mit Versuchen beauftragten technischen und administrativen Kommission entsprach, hat man von dem ursprünglichen Material abgewichen.

Da 1890 die Waffenfabrik noch mit Grundproblemen kämpfte, konnte man keine Hoffnungen hegen, mit Gewinn zu schliessen. Die Existenz der Fabrik hing damals von dem inländischen Absatz ab, da der Export, der später besonders anwuchs, noch stockte. Die Arbeiter waren unzufrieden, 1600 Mann stellten auch die Arbeit ein. Der Streik wurde von den aus Steyr geholten Arbeitern angeregt. „Die deutschen (d.h. österreichischen) Arbeiter, die sich in den Fabriken des Auslands an humaner Behandlung und genügendem Lohn gewöhnt hatten... waren empört, als sie das eigenmächtige Verfahren der Direktion sahen...“ —

Bis zum Jahre 1896, als die Konjunktur den Höhepunkt erreichte, überwand die Waffen- und Maschinenfabrik AG ihre anfängliche Schwierigkeiten und konnte den Erfordernissen der militärischen Behörden unschwer genügen. Die Fabrik grenzte sich aber von der Erzeugung der Sportwaffen ab, da diese von den allgemeinen Veränderungen der Mode und des Geschmacks abhängig waren, ausserdem hätte sie die Konkurrenz wegen ihrer teureren Ausrüstung und nicht zuletzt wegen der hohen Regiekosten mit den Handwerken von Lüttich und Ferlach nicht aufnehmen können. Für diese war nämlich die Erzeugung von Jagdwaffen sozusagen ein Hausgewerbe, auf althergebrachten Traditionen beruhend. Probleme ergaben sich aber natürlich auch auf dem Gebiet der Maschinenbauindustrie. Die billigere Kohle, überhaupt billigere Rohstoffe und gebildete, genügsamere Arbeiter ermöglichten der österreichischen Maschinenbauindustrie im Vergleich mit der ungarländischen eine wohlfeilere Produktion. Dabei spielte das traditionelle, tiefer Wurzel geschlagene Gewerbe, sowie die grösseren Möglichkeiten für eine Spezialisierung eine wichtige Rolle. Dennoch verstärkte sich die Waffen-

fabrik aufs Ende des Jahrhunderts besonders, was sich nicht nur in der grossen Bautätigkeit, sondern auch in der Produktenerweiterung zeigte. Ihre internationalen Verbindungen wurden vielfältiger, wodurch sie eine der bedeutendsten Fabriken im Interessenkreis der Kreditanstalt wurde.

Die Konjunktur am Jahrhundertende erreichte 1896 ihren Höhepunkt. 1898 entfaltete sich schon eine Kreditkrise, welche 1900–1901 sich auch in der Schwerindustrie meldete. Die Produktion der Waffenfabrik sank und durch die Krise wurden solche Schäden verursacht, die nur schwer zu überwinden waren. Trotz der Krise entwickelten sich am Anfang des 20. Jahrhunderts neue, modernere Formen der Organisation und der Leitung auch in der Waffenfabrik. Die Ernennung Rudolf Frommers zum Generaldirektor brachte diese bedeutende Veränderung mit, als die Umgestaltung der Produktenstruktur, die Hervorhebung der Waffenerzeugung erfolgte. Bald begann man mit der Massenerzeugung der Frommer-Produkten, darunter verschiedene Typen von Handfeuerwaffen, Schrotflinten, Selbstladepistolen, „...wodurch Rudolf Frommer... nicht nur sich und seiner Fabrik, sondern auch dem ungarischen technischen Schaffensvermögen selbst im Ausland eine Anerkennung zuteil werden liess.“ Nebst der Entwicklung der Fabrik beobachtet der Verfasser die Lebensverhältnisse der Arbeiter auch in der Periode vor dem ersten Weltkrieg. Er vergleicht die Lohnverhältnisse in der Waffen- und Maschinenfabrik AG mit den in den ungarländischen Fabriken gleichen Fachgebiets ausgestalteten Löhnungen je den wichtigsten Fächern nach. Er beobachtet die Strömungsrichtung der Arbeiter der Waffenfabrik, ihre nationale Zugehörigkeit, ihre Herkunft, ihre Schulbildung und die Fluktuation, um von Niveau der Fabrik ein wirklichkeitstreues Bild schaffen zu können.

In einem Kapitel behandelt der Verfasser die Periode des ersten Weltkrieges, er weist auf die neuen Errichtungen, auf die Stellung der ungarischen Waffenerzeugung in der Monarchie hin, gibt eine Erklärung dafür, warum die ungarische Waffenfabrik trotz der Kriegskonjunktur in ungünstiger Lage war, obwohl schon Anfang 1915 die „Zentralevidenz für Armeelieferungen“, die unter dem Kurznamen ZEFAL bekannt gewordene Abteilung organisiert wurde. Der Verfasser beachtet die Lebensverhältnisse der Arbeiter auch während des Weltkrieges. Er beschreibt ausführlich die Tätigkeit der Beschwerdekommissionen, die Ausstände, die Gestaltung der Löhne in der Fabrik, die Ergebnisse und die Befürchtung der kapitalistischen Gesellschaft, die durch Anführungen beleuchtet wird. „Wenn man überlegt, wie grundlegend das Disziplinargefühl der Arbeiterschaft während des Krieges – auch der Militärgewalt gegenüber – erschüttert wurde, muss jedermann, der sein Vermögen in der In-

dustrie anlegte, Besorgnisse hegen, ob die Erhaltung des Selbstbestimmungsrechts bezüglich des Industrievermögens nach dem Kriege noch möglich wäre."

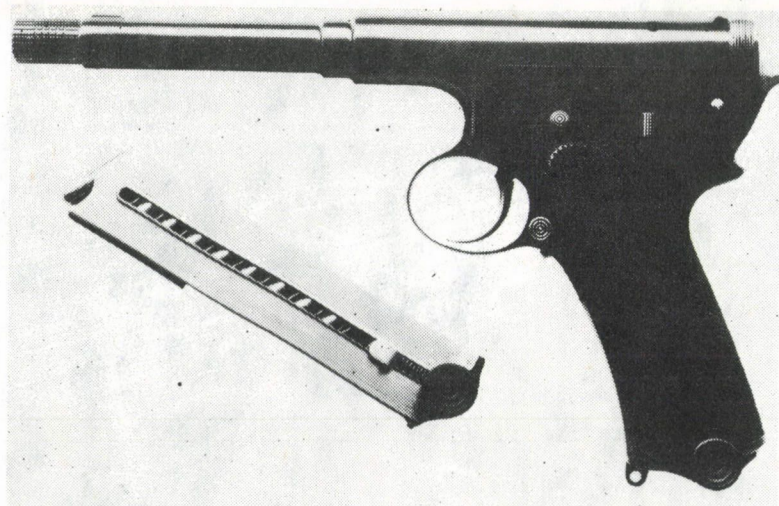
Eine Reihe von Ausweisen sowie die wichtigsten Angaben der publizierten Schlussberichte zeigen Entwicklung wie auch Stockungen der Waffenfabrik zwischen 1918 und 1934. Kurz nach dem Kriege stand der Rückfall des Gewinns augenblicklich in keinem Zusammenhang mit den Veränderungen in der Struktur des Landes, nachher meldeten sich jedoch ihre Wirkungen zweifellos. Weiterhin weist der Verfasser auf den Vertrag von Trianon hin, der der Produktion der Waffenfabrik Schranken setzte. Trotzdem kann man im Leben der Fabrik um die Mitte der zwanziger Jahre neben dem Aufstieg der quantitativen Indizes auch eine Typenerweiterung wahrnehmen. Zur Veranschaulichung der bis 1925 erfolgten Veränderungen stellt der Verfasser Ausweise dar, die den erneuerten Aufschwung der Waffenfabrik beweisen. Die Qualität der Produkte wurde von einer Reihe ausländischer Kaufleuten anerkannt.

Die Studie bespricht den mit dem Verteidigungsministerium im Jahre 1927 geschlossenen Vertrag – der sich zumeist auf Maschinengewehre Typ 7/12 M. bezog – mit verhältnismässig grosser Ausführlichkeit. Trotz der Meinungsunterschiede in der Ausführung der Vereinbarung war bis 1933 die Verstärkung der Verbindungen zwischen dem Verteidigungsministerium und der Waffenfabrik charakteristisch. Obwohl der Vertrag gelöst wurde, versuchte das Verteidigungsministerium die Beziehungen auch im weiteren zu erhalten; dieser Versuch war offensichtlich mit einer Kriegskonzeption in Zusammenhang, die zwar für eine kürzere Zeit vorgesehen war sich, doch später, immer konkreter gezeigt hatte.

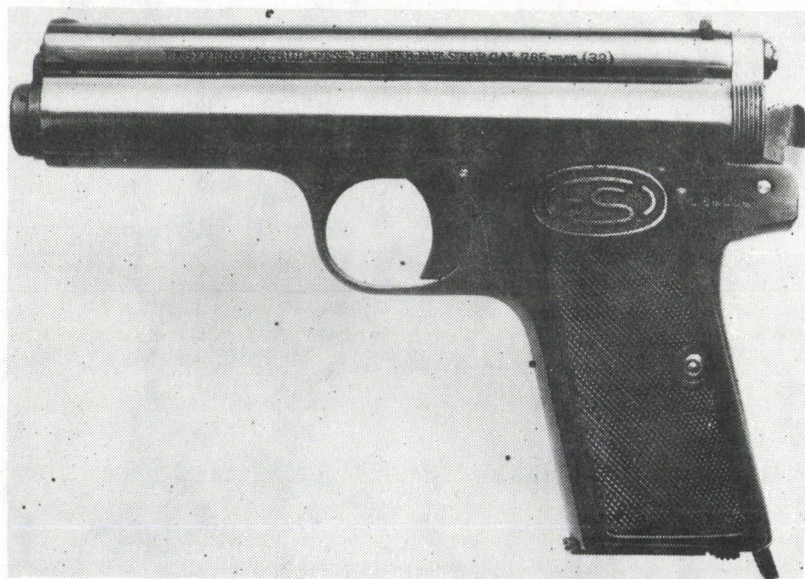
Im anschliessenden Teil der Studie führt der Verfasser den Bericht der Fabrik vom Jahre 1932 an. Es stellt sich heraus, dass das heimische Publikum die Erzeugnisse der Waffenfabrik bevorzugte; die 12 mm Dschungelwaffe, die für den Gebrauch im Fernen Osten entwickelt wurde, die Champions neuen Systems, leichte Vogelflinten, Jugend- und Pfadfindergewehre, Dieselmotore, Werkzeugmaschinen, Frommer-Pistolen verschiedenen Typs und Kalibers, Waagen, Zirkelgarnituren brachten der Waffenfabrik grossen Erfolg. Die Periode zwischen 1930 und 1934 kann in diesem Teil nicht ausführlicher behandelt werden, da eine eingehende Behandlung für die Erfassung der Fusion mit der Lampenfabrik, die in den nächsten Kapiteln beschrieben wird, sowieso in den folgenden nötig wird.

Zuletzt hebt der Verfasser die Rolle Rudolf Frommers im Leben der

Fabrik während der untersuchten Periode hervor. Bis zum Jahre 1935 liess er als Generaldirektor der Fabrik etwa 150 Erfindungen — meist auf dem Gebiet der Waffenerzeugung — patentieren. Die Zahl der aufgenommenen und dem Verfasser bekannten Erfindungen ist 129, die Rudolf Frommer in 22 Ländern durch 862 Patentanmeldungen schützte. Neben der Eintragsnummer der Patentlizenz teilt der Verfasser auch den Zeitpunkt der Anmeldung mit, da in der Geschichte der Fabrik die Entstehungszeit der Erfindung, die Entwicklung von neuen Typen eine wichtige Rolle spielen; die Verbreitung der Erfindung in Ungarn oder im Ausland ist eigentlich davon unabhängig.

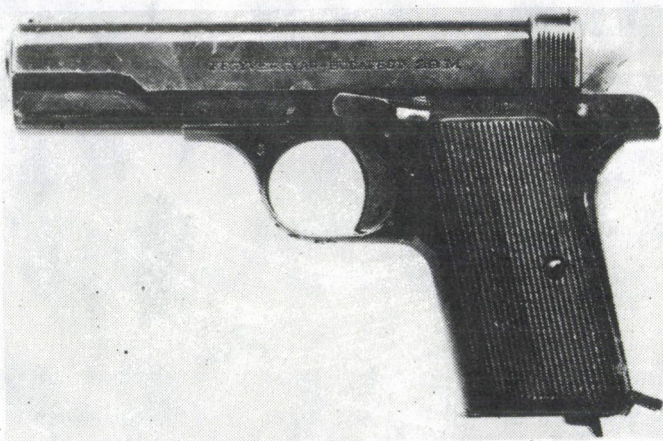
1. Frommer pisztoly kiemelt tárral

2. Frommer Stop 7,65 mm

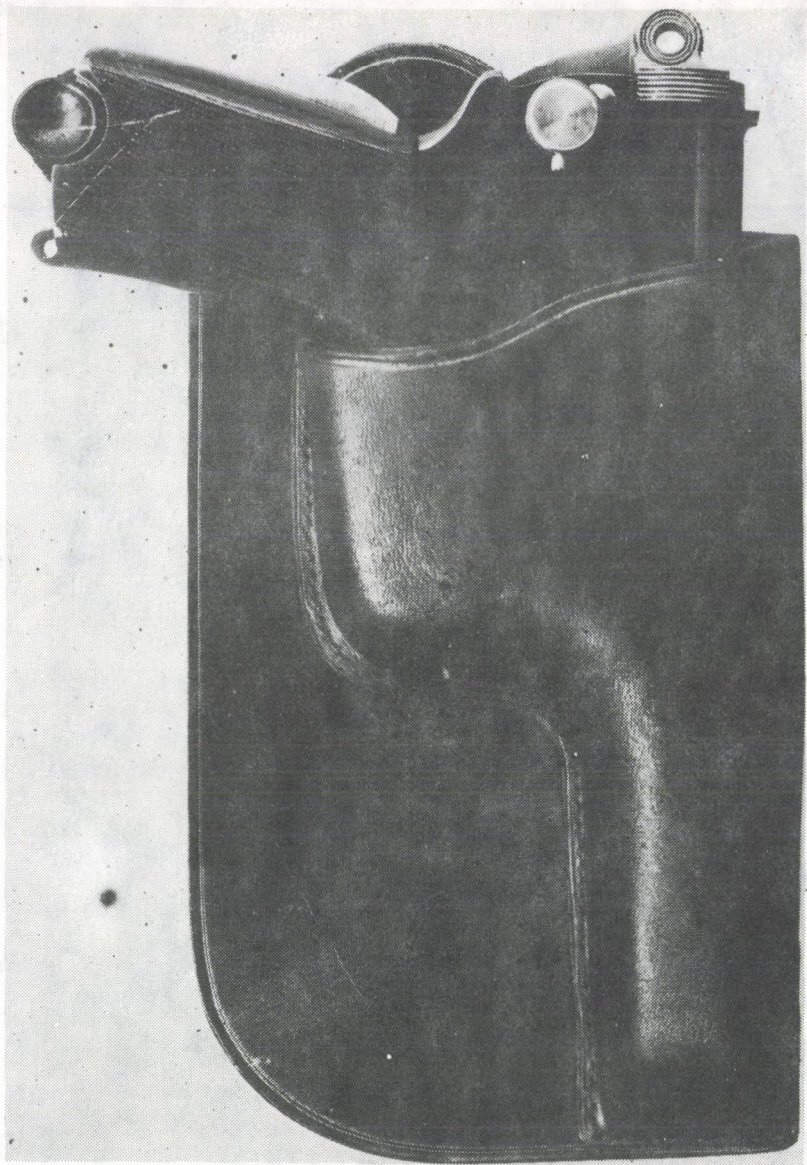
3. Frommer Baby 7,65 mm

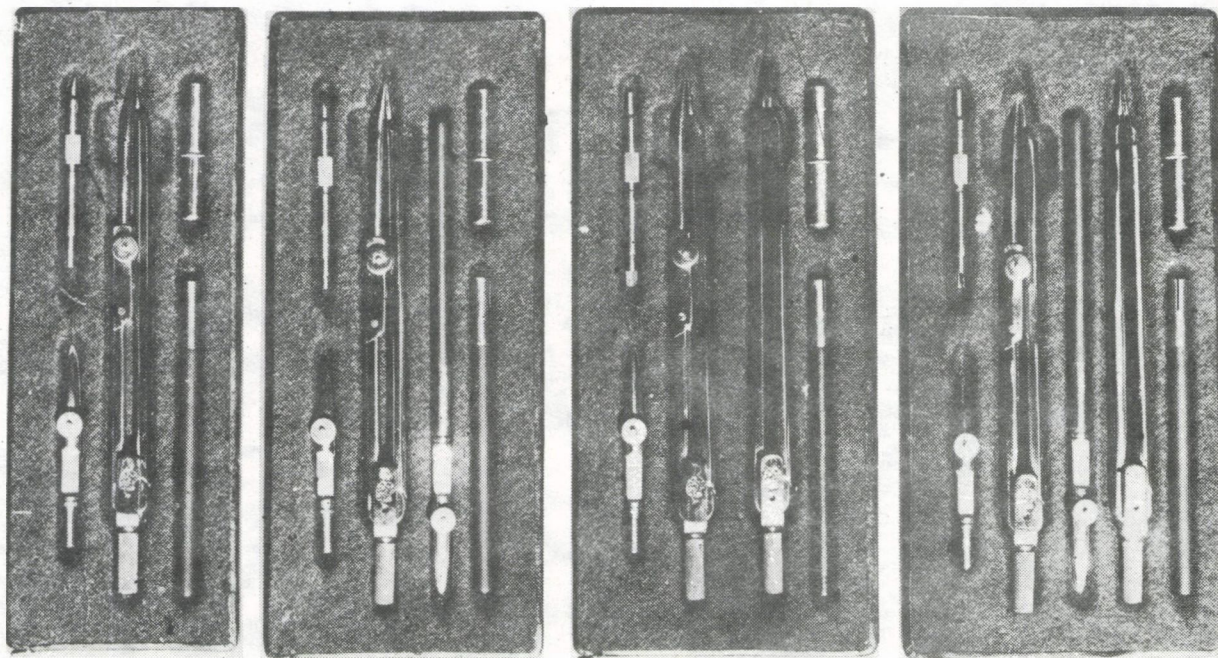
4. 29 M. FÉG pisztoly

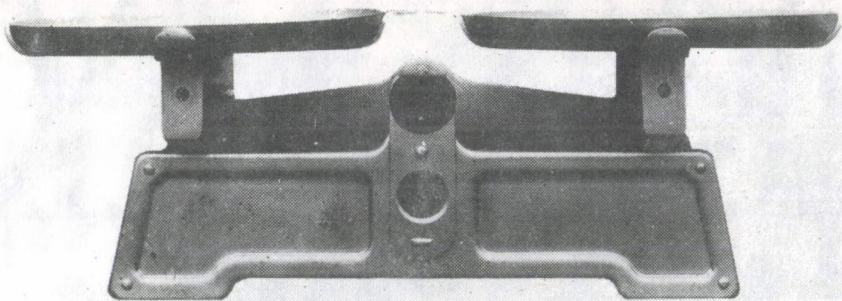
5. Frommer Rufold munkatársai között a Fegyvergyár archív anyagából

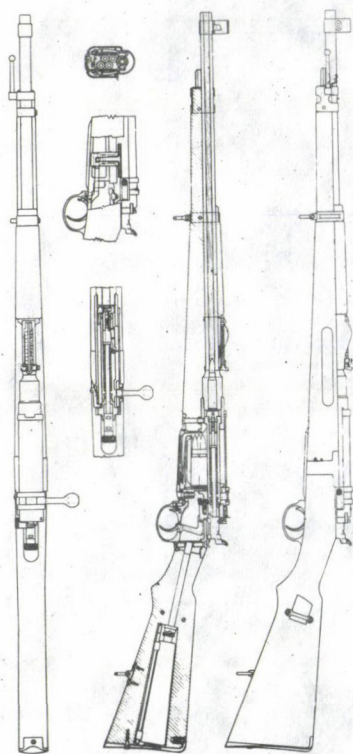
6. 1901 M. Frommer pisztoly eredeti tokban a Fegyvergyár archív anyagából

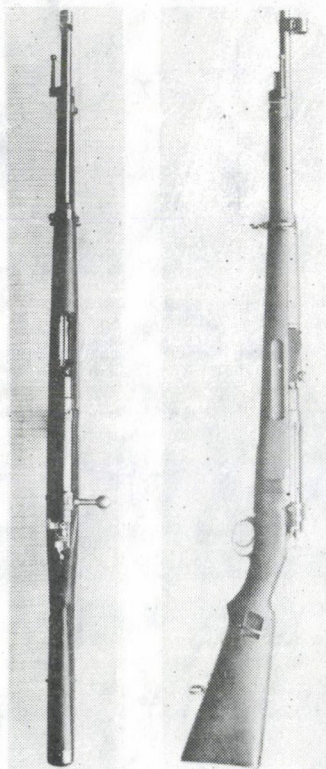
7. FÉG körzőkészlet
a Fegyvergyár archív anyagából

8. 10 kg-os háztartási mérleg

9. 1933 M. kísérleti puská szerkezeti rajzai a Fegyvergyár archív anyagából

10. Felül- és oldalnézet a Fegyvergyár archív anyagából

A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep (1908–1945) II.

V.

A kispesti állami munkáslakótelepet az állam azzal a céllal építette fel – s ez szerepelt az 1908. XXIX. tc-ben is –, hogy elsősorban állami vállalatok, üzemek munkásai számára biztosítson lakásmegoldást. A korabeli hivatalos állásfoglalás a következő indokokkal magyarázta ezt:

„...állami üzemek munkásai azért is elsőbbségben lesznek részesítendőek, mert helyénvalónak látszik, hogy az állam, mint legnagyobb munkaadó, ezen vállalkozásával nem csupán az építkezési műszaki és pénzügyi kivitele terén szolgáltatson tapasztalatszerű adatokat, hanem egyúttal példát nyújtson abban az irányban is, hogy miként lehet és kell a munkaadó és munkásai között meglévő viszonyt szorosabbá tenni és a mindkét fél érdekeit szolgáló erkölcsi kapcsolatot az elégedettség érzésének fokozásával megszilárdítani. Ez utóbbi célnak érdekeit szolgálja különben a bérleti rendszer is, amely ettől eltekintve, már csak azért is a tulajdonuló átengedési rendszere fölé volt helyezendő, mert csak így lesz elérhető ezen otthonok létesítésével kapcsolatosan a cél is, hogy a székesfőváros magas lakbéréinek általános leszállása is biztosítható legyen.”¹⁵⁰

Különösen aláhúzendónak látjuk az idézet azon részeit, amelyek a munkaadó és munkás viszonyát érintik, illetve a lakótelep létesítésének nem titkolt céljaként említik e viszony módosítását s ezzel mintegy nyíltan ki mondják, hogy az állam szándéka a telep létesítésével lekötött munkásrétegek kialakítása volt.

A Pénzügyminisztérium már 1909-ben gondosan kidolgozta az épülő lakótelep bérleti rendszerét. De a rendszer végleges kidolgozása előtt felmérést

végzett a MÁV üzemekben; a MÁV Gépgyárban és az Északi Főműhelyben, valamint a Dörner Gépgyárban.¹⁵¹ A minisztérium felmérése olyan kérdésekre terjedt ki, hogy az üzemekből hány bérlőre számíthat, milyen módosítások lennének a bérek beszedésének, mennyiben számíthat az üzemek közreműködésére; a lakberek beszedése, átszolgáltatása, a nyilvántartások vezetése és a kívánatos értesítések szolgáltatása terén.¹⁵² A felmérés eredményeiből kitűnt, hogy a MÁV üzemiből mindössze 2 200 bérlőre számíthat az állami munkáslakótelep.

„...így a kispesti telep 4 300 lakása közül 2 100 maradna fenn a kereskedelemügyi tárca egyéb alkalmazottainak (szorosan vett vasúti munkások, s talán postások, táviratkihordók stb.) s nem állami üzemek munkásai s alkalmazottainak, valamint esetleg az állami családos napidíjasok részére.”¹⁵³

A telep lakosságának összetétele a későbbiek folyamán valóban e jelentésben szereplő elképzelések szerint alakult. S a lakberek fizetésének rendszerét is nagy vonalakban az üzemek vállalása, illetve ilyen irányú felajánlása szabta meg. A megkeresett üzemek ugyanis vállalták a lakberek levonását munkásaik keresetéből, annak átutalását a Pénzügyminisztériumba, s az ezzel járó kimutatásokat is.¹⁵⁴ Ennek értelmében született meg Wekerle Sándor pénzügyminiszter határozata a lakberek beszedéséről:

„... állami munkástelepeken (ekkor még a Kőbánya óhegyi telep építése is napirenden volt. K. K.) olyan nagy számú lakás fog felépíttetni, hogy ezek bérösszegeinek beszedését úgy a kezelés egyszerűsítése, mint a lakberek pontos befizetésének biztosítása szempontjából, amennyire lehetséges, a lakásokat bérlő munkások munkaadóira szándékozom bízni oly kötelezettséggel, hogy azok az esedékes lakbéreket a bérlő munkások keresetéből egyenlő havi, esetleg heti részletekben visszatartsák, és közvetlenül a m. kir. központi állampénztárba beszolgáltatassák.”¹⁵⁵

A kiadó lakások, a bérlők és a lakberek nyilvántartására a minisztérium speciális űrlapokat készíttetett, amelyeknek a segítségével nemcsak a nyilvántartást oldotta meg, de az érdekelt felek, tehát a Pénzügyminisztérium, a telepi gondnokság, az állampénztár és az üzemek közötti folyamatos kapcsolat fenntartására is megoldást talált. A Pénzügyminisztérium megküldte ezeket a lapokat minden érdekelt félnek azon levél kíséretében, amely előírta az állami lakótelep lakásainak kiutalási feltételeit és a nyilvántartás mikéntjét is. A telep gondnokához, Győri Ottmárhoz intézett levelében azt is rögzítette, hogy:

„... a betelepítés programjának mindenkori megállapítását, illetve annak kijelölését, hogy a rendelkezésre jutó munkáslakások mely üzem munkásai esetleg egyéb alkalmazottainak adandók bérbe, továbbra is magamnak tartom fenn.”¹⁵⁶

De a gondnok feladatául jelölte meg a telepen felépült és kiadásra kerülő lakások nyilvántartását. S ettől a mozzanattól kezdve lépésről lépésre követhető az a folyamat, amelynek befejezéseként a kijelölt bérlő elfoglalhatja a számára kiutalt lakást.

Miután a Pénzügyminisztérium döntött arról, hogy mely üzemek s milyen arányban részesülhetnek a kiutalható lakásokból, a gondnok ezt közölte az illetékes gyárral az erre a célra rendszeresített A jelű úrlapon. Ekkor válaszul a gyárak a B jelű lapon küldtek jelentést a lakásigénylők számáról. A telep gondnoka ezek alapján a megjelölt üzemeknek kiutalta a lakásokat és az üzemek közreműködésével aláíratta a „kibérlési nyilatkozat”-ot a kijelölt bérlőkkel. Majd beköltözésük után a gondnok a C jelű lapon kimutatást küldött az üzemnek a telepen lakó munkásairól. Ennek alapján a gyár a telep-lakókról egyénenkénti nyilvántartást vezetett a D jelű lapon, amelyen szerepelt a lakbérszámla is.¹⁵⁷

Érdemes külön felfigyelnünk az E jelű lap rendeltetésére, ugyanis ennek alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a pénzügyminiszter 1909 végén kiadott utasításainak s az ezekből felépülő szisztémának – amelyet ugyan a Pénzügyminisztérium kitétele szerint a bérek pontos beszedése és kezelése érdekében dolgoztak ki – nagyon lényeges szempontja volt a lakók kiválasztása és állandó megfigyelése. Az E jelű lapon ugyanis a gyár, Wekerle pénzügyminiszter szavaival:

„... azonnal értesíteni tartozik a nevezett gondnokot, ha valamely munkása, aki a kispesti állami munkástelepen lakást bérel, e gyár kötelékéből kilépett, vagy magaviselete folytán a kedvezményre • érdemtelenné vált, hogy a gondnok a lakás fölmondása és más igényjogosultnak való juttatása iránt idejében gondoskodhassék.”¹⁵⁸

Az úrlapok használatát előíró levelében kitért a miniszter azoknak a szempontoknak a megjelölésére is, amelyek a telepi lakók kiválasztásának alapjául szolgáltak mindvégig:

„A címnek : ez alkalommal ismételten kötelességévé teszem, hogy a munkástelepen való lakás kedvezményére csakis megbízható, szorgalmas és józanéletű munkásait ajánlja, mielőtt e feltételek bármelyike a telepen lakó valamely munkását illetőleg meg-

szűnik, vagy munkása a gyár kötelékéből bármely okból kilép, erről a telep gondnokát azonnal értesítse.”¹⁵⁹

A további űrlapok a házbérlevonási jegyzékeket tartalmazták s az ezekről szóló jelentéseket a m. kir. számvevőség és a gondnokság felé.

Azon túl, hogy a pénzügyminiszter magának tartotta fenn a jogot annak kijelölésére, hogy melyik gyár munkásai kapjanak lakást a telepen, a telepi gondnokság jelentős szerepet játszott annak kiválasztásában, hogy személy szerint melyik munkás kapja meg a lakást. A gondnokság ezen kívül felmondási joggal is bírt. A gyár javaslata és rangsorolása alapján a gondnok maga döntött felvétel és felmondás kérdésében egyaránt. Döntéseinek irányelveit természetesen a Pénzügyminisztérium szabta meg:

„A telep szociális hivatásánál fogva különösen ügyeljen arra, hogy csakis józanéletű, csendes, társaival összeférő munkások vétesse-
nek fel és tartassanak meg a telep lakói között, míg az izgága, a telep békéjét és csendjét rontó lakók mihamarabb eltávolíttassanak... Elvárom, hogy a gondnok úr hivatalából kifolyólag egyrészt állandóan örködni fog a telep szociális rendeltetésének megóvása fölött, másrészt gondja lesz arra is, hogy a kir. kincstár érdekeit minden körülmények között megvédje. Ezekből a szempontokból úgy a lakók társadalmi életének megfigyelésére mint arra, hogy a kir. kincstárt elkerülhető károsodásoktól és fölösleges kiadásoktól megóvja, gondnok úrnak mindig külön súlyt kell helyeznie.”¹⁶⁰

Ugyanezen levél felruházta a gondokot felmondási joggal is azokra az esetekre, ha a bérlő hátralékban van, ha munkaadója javaslatot tett a felmondásra, ha a gondnok maga látta indokoltnak azt, ha a lakó nem tartotta be a házirendet, ha a munkaadó üzem kötelékéből kilépett, és felmondhatott a bérlő halála esetén a bérlő családjának.¹⁶¹

Gyakorlatilag tehát egy Wekerle-telepi lakás nagyobb lekötöttséget jelentett, mint bármelyik bérelt lakás, ahonnan csak bértartozás esetén lakoltattak ki. Itt ezen felül kilakoltatást vont maga után a gyár negatív jellemzése, a családfő halála és a telep gondnokának rossz véleménye is.

A Wekerle-telepen való lakásbérlet feltételeit a bérleti szerződés is tartalmazta, amelynek lényeges kitétele volt, hogy a bérlő cég a bérbe vett lakásokat csakis a bérlet tartama alatt alkalmazásában álló munkásainak adhatja s hogy e bérleti viszony a munkaviszony megszűnésével automatikusan megszűnik.¹⁶²

A bérlő és a háztulajdonos viszonyát a házirend is rögzítette, előírta

a bérleti, a felmondási feltételeket s szabályozta a telep belső életrendjét is. Szigorúan megtiltotta a telepi lakások albérletbe való kiadását, amely intézkedése ma is rokonszenves, hiszen az egészségtelen zsúfoltságot kívánta ezzel kiküszöbölni a munkáslakótelepen.

„A lakásokba csak a bérlőt és háztársát, a gyermekeket, szülőket, nagyszülőket, nőtlen vagy hajadon testvéreket és testvéreknek ellátatlan gyermekeit szabad befogadni, és azokat is csak akkor, ha a háztartáshoz tartoznak.”¹⁶³

A Wekerle-telepen tehát nem juthatott bármely munkás lakáshoz. Azon túl, hogy az első helyet az állami vállalatok munkásai élvezték s csak utánuk kerülhettek sorra más, a minisztériummal szerződést kötő vállalatok munkásai, az így igényjogosultsághoz jutók is csak többszörös szűrőn átjutva válhattak bérlőkké az állami lakótelepen. A munkás igényét a munkaadó vállalatnál nyújthatta be, amely csak a véleményezés és a sorrend megállapítása után továbbította a telep gondnokához. Ezek után még a telepi gondnok döntött a lakáskiutalás megadásáról vagy elutasításáról. Így a lakásigénylő munkás sorsa – Wekerle pénzügyminiszter rendelkezései alapján – a minisztérium és a munkaadó döntése szerint alakult a telepi gondnokság nem jelentéktelen közbejöttével. A pénzügyminiszter utasításai, a bérleti szerződés és a házi-rend mereven egyoldalúak. Csupán a telep-lakóvá válás kritériumait rögzítik csak az okmányok, teljesen mellőzve az ott lakó munkás jogainak ismertetését. Persze ez nem véletlen, hiszen az állam ezeket a jogokat elegendőnek látta abban, hogy a telep lakója lehet a munkás az esetben, ha az ismertetett kritériumoknak megfelel. A teleplakó fontos ismérvének kellett lennie a politikai megbízhatóság. Így gazdasági, szociális és teljes politikai függőségbe került az a munkás, aki a munkaadó és az állam szigorú mérlegelése után a kispesti munkástelepen lakáshoz jutott.

A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek felismerték a szándékosan több lépcsőssé tett lakáskiutalási rendszer mögött meghúzódó lényegyet, kimondták és bírálták azt:

„Wekerle telep lakásait nem adják munkásoknak, hanem kizárólag csak munkáltatóknak. Ez utóbbiak a főbérlők, és albérletbe adják munkásaiknak.”¹⁶⁴

Vagy még pontosabban a lényegre tapintva:

„A kincstár költségén épült házakkal elsősorban a munkáltatóknak akartak kedvezményt nyújtani, másodsorban pedig a munkások mozgási szabadságát kívánják megberzósítani.”¹⁶⁵

A teleplakók albérleti mivoltára, kiszolgáltatott helyzetére, függő vi-

szonyára fényes bizonyítékot szolgáltat az a szerződés, amelyet esetünkben a Hofherr gyár kötött a telepre költöző munkásaival. A gyár és dolgozói között kötött szerződést a következő bevezetés előzte meg:

„Önök, alulírott valamint munkatársaim kérésére szívesek voltak a Wekerle Állami Munkástelep Gondnokságától, illetve annak fellettes hatóságától a munkástelepen épült lakóházakból tisztviselői illetve munkáslakásokat igényelni, amelyek alapján a m. kir. pénzügyminisztérium 135.522/XIV. számú rendeletével húsz munkás és illetve tisztviselő lakás kiutalását engedélyezte.”¹⁶⁶

A megállapodás pontjai a következők voltak. Az első pont a bérleti viszonyt rögzítette:

„Alulírott a l b é r l e t b e veszem az önök által a V.Á.M. gondnokságától f ő b é r l e t b e vett alatt levő szoba és mellékhelyiségekből álló lakást 19 ... -től kezdődően havi P ellenében, mely bérösszeg havt előzetes részletekben fizetendő legkésőbb minden hó 5-ig bezárólag.”

A második pontban kötelezte magát a munkás, illetve hozzájárult ahhoz, hogy a gyár levonja munkabéréből a lakbér árát, s ha munkabére kevésnek bizonyulna, maga fizeti be a gyár pénztárába.

A bérleti megállapodás harmadik pontja rögzítette, hogy

„... az albérleti viszony n e m é v e s , hanem h a v i b é r l e t i viszonynak tekintendő ... A szolgálati viszony megszűnésével jelen albérleti megállapodás automatikusan szintén megszűnik, mégpedig azon bérnegyed végén, amely bérnegyedben a szolgálati viszony megszűnik.”

A következő pont a kilakoltatás feltételeit sorolta fel, így a házirend és az adott szerződés megszegését, külön rögzítve, hogy a gondnokság kérésére azonnali hatállyal is megtörténhet a kitelepítés.

A továbbiakban előírta a szerződés, hogy a beköltöző lakó biztosítéki összeget köteles befizetni, amelyet a kiköltözés után is visszatarthat a gondnokság, ha a lakás karbantartását, javítását nem végezte el a lakó. Ez a biztosítéki összeg a mindenkor három havi bér összegének felelt meg, amely tehát szintén emelkedett a lakbérékkel párhuzamosan. A megállapodás utolsó pontjában különben a gyár a béremelés jogát is rögzítette arra az esetre vonatkozóan, ha a gondnokság magasabb béreket állapít meg időközben.¹⁶⁷

A Wekerle-telepi lakások évi bérét – mint említettük már – az 1908. évi XXIX. tc. szabályozta s a befektetési költségek 4 %-ában állapította meg. Így az állami lakótelep lakbéréi valóban nem voltak magasak a fővárosi árviszonyokhoz hasonlítva.

1909-ben az egyszobás lakások évi bérét 160 koronában állapították meg, a kétszobás földszinti lakások bére 220 korona, az emeletieké 260 koronára volt, a hámszobás lakások évi bére pedig 330 korona.¹⁶⁸ 1924-ig megmaradtak ezek a bérkategóriák a telepen, 1924-ben viszont itt is béremelésre került sor, ekkor a kétszobás lakások bére 400 koronára, a hámszobásoké 500 koronára emelkedett.¹⁶⁹

A Wekerle Állami Munkáslakótelep első lakói 1909 őszén költöztek a telepre, az addig elkészült 132 lakást elfoglalva. Majd fokozatosan – a telep építésével párhuzamosan – növekedett népessége is. 1910-ben már 651 család lakta a telepet, 1911-ben közel 2 000 lakást béreltek. 1912 végén a 3 000-et meghaladó kiutalt lakásban 15 000 lakó volt. A háború első évében a 4 000-et megközelítő kész lakásban 19 000 bérlő lakott, 1918-ban pedig már 21 000.¹⁷⁰ A telep teljes felépülésekor – 1927-ben – 4 300 lakásban közel 25 000 lakó lakta a telepet.¹⁷¹

A Pénzügyminisztérium eredeti terveinek megfelelően az állami telep lakóinak zömét állami vállalatok munkásai, alkalmazottai lakták. A lakótelep szociográfiájában a munkaadó szerinti megkülönböztetés alapján a lakók három kategóriája különül el:

	1909	1914	1919	1924	
	%ban				
állami munkás és alkalmazott	100	75,3	72,1	72,5	172
idegen üzemi munkás és alkalmazott	0	20,2	16,7	16,0	
telepi és rendőrségi alkalmazott	0	4,5	11,2	11,5	

Az 1909 és 1924 közötti időszakra további és részletesebb adatokat is ismerünk a lakók alkalmaztatása szerinti megoszlásáról. (180. oldali táblázat)

Rékai Frigyes építésvezető 1918-ban összeállított jelentése szerint 1918-ban a táblázaton feltüntetett vállalatokon, üzemeken kívül a következő munkahelyek alkalmazottai laktak még a telepen: a Vakokat Gyámolító Egyesület 8 lakást bérelt, egy-egy lakást a Képviselőház és az Egyetemi Gyógytár. Ezeken túl az építésvezető felsorolt még a lakók foglalkozás szerinti felosztásában: katonákat 122 lakásban, orosz foglyokat 5 lakásban, úgynevezett „közvetlen fizetőket” 182 lakásban és „természetbeni lakást” 76-ot.¹⁷⁴

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1918	1919	1924
MÁV Gépgyár	132	410	613	754	940	979	1020	987	995
MÁV Északi Főműhely		142	292	376	428	458	476	513	530
MÁV egyéb			151	445	540	559	641	669	775
M. kir. Posta		99	248	475	602	642	676	727	849
Áll. Nyomda			17	17	17		8	8	10
M. kir. Dohánygyár			5	11	20	38	19	21	27
Áll. Felsőip. Isk.							7	7	7
Magán gyárak			542	715	667	718	433	425	425
Sz.főv. Gázgyár							56	55	55
Bp. Egy. v. vasút									23
Sz.főv. szeméttüzem									4
Grafikai egyesület							189	187	184
Egyéb								11	13
Telepi alkalmazott								285	334
Kereskedő, iparos			24	58	40	40		55	64
Áll. rendőrség				98	99	118	119	115	119
Összesen	132	651	1892	3449	3359	3552	3643	4065	4414 ¹⁷³

Mint a számadatok tükrözik, a Wekerle-telep lakóinak összetételében a legnagyobb százalékot a gyári munkások tették ki a MÁV Gépgyárból, a MÁV Északi Főműhelyéből, az Állami Dohánygyárból, a szerződésben álló magángyárakból és a főváros üzeimeiből. A fennmaradó rész zömét pedig a MÁV-alkalmazottak és postások, nyomdászok alkották. Elenyésző százalékban az államrendőrség alkalmazottai, a telepi alkalmazottak és a telepen üzletet bérlo kereskedők, iparosok, valamint a felsorolt gyárak, vállalatok, intézmények tisztviselői bérelték az állami lakótelep lakásait. A Wekerle Állami Munkáslakótelep tehát nem csupán megnevezés alapján munkástelep, hanem lakóinak összetételéből adódóan is az. A lakótelep arculatát, életmódját, politikai hovatartozását a munkáslakta tényezőnek kell tehát döntő módon meghatározni. Mielőtt azonban megkísérelnénk megrajzolni azt, ki kell tértünk egyéb olyan tényezők vázolására is, amelyek a már említett döntő tényező mellett befolyásolták, módosították, átszínezték, sőt megakadályozták, hogy a munkáslakótelep egyértelműen és problémamentesen a munkáslakótelep politikai és életviteli arculatát öltse fel. Az egyik ilyen deformáló tényező az állami munkástelep közigazgatási hovatartozásának kérdése s az ennek tisztázatlanságából adódó problémák, retorziók.

Abból, hogy az állam Budapest határán kívül, Kispest közigazgatási területén vásárolt telkeket a lakótelep felépítéséhez, a közigazgatási problémák egész sora fakadt. A telep építése és közművesítése kapcsán – mint ezt esetenként említettük is – mindig nehézségeket jelentett a terület közigazgatási hovatartozásából adódóan a területi hatóságok hozzájárulásának megszerzése. Azon túl, hogy Kispest községi hatóságainak jóváhagyását kieszközölte az állam, el kellett ezt érnie a vármegyénél, sőt Budapest közelségéből s a telep közműveinek a fővároshoz kapcsolódása következtében a fővárosi hatóságoknál is. A különböző közigazgatási egységek egyezkedése minden esetben anyagi előnyök megszerzése, illetve elvesztése körül forgott. A főváros, Kispest és a vármegye igyekezett az államnak nyújtott segítség fejében előnyöket, kiváltságokat nyerni, s az előnyök elnyerésének eszköze s mintegy záloga a munkáslakótelep volt.

A Wekerle-telep zárt, körülhatárolt egységet jelentett, Kispest határán belül egy állami tulajdonú és érdekeltsgű idegen testet. Külön belső életét az állam, illetve a Pénzügyminisztérium képviselőjében a gondnokság irányította. Az első években az építkezések a pénzügyminiszter által kinevezett építésvezetőség irányítása alá tartoztak, 1909-ben az első lakók beköltözésekor a telepi gondnokság létrehozására is sor került. Egyelőre ugyan csak egy gondnokot, egy gondnok-segédet, egy altisztet, egy szolgát nevezett ki a minisztérium, a telep teljes felépülése utánra hagyva a hivatal teljes szervezetének kidolgozását.¹⁷⁵ Wekerle Sándor a következő indokokkal terjesztette elő a gondnoki hivatal felállítását a minisztertanácsi ülésen:

„...létesítendő állami munkástelepek nagyértékű vagyontárgyainak rendszeres gondozása, ezek bérjövödelmeinek kezelése s e telepekkel kapcsolatos szociális célok megvalósítása multhatatlanul megkövetelik, hogy úgy a kispesti mint a kőbányai munkástelepeknek céltudatos, rendszeres és egységes külön igazgatásáról történjék gondoskodás.”¹⁷⁶

A kispesti állami telep gondnoka Győri Ottmár, a kőbányai telepé – illetve tervezett telepé – Vellág István lett.¹⁷⁷

Az Országos Levéltár őriz a nem iktatott iratok között egy szervezeti, hatásköri, ügyviteli szabályzat-tervezetet az állami munkás és lakótelepek igazgatósága számára.¹⁷⁸ A tervezet részletesen kidolgozta a lakótelepek igazgatásának rendszerét, megjelölve jellegét, ügyvitelének módját és az igazgatóság feladatát. A tervezet a Wekerle-telep igazgatásával kapcsolatban került kidolgozásra.

„1. §. Az állami Wekerle munkástelep és az állami lakótelepek

üzemét a budapesti kir. törvényszéken vezetett cégjegyzékbe egyéni céként bevezetendő kereskedelmi vállalat látja el. E vállalat az „állami munkás és lakótelepek igazgatósága” céget használja, önálló jogi személy és székhelye Budapest ...

2. §. Az állami munkás és lakótelepek igazgatósága cég mint önálló kereskedelmi vállalat a rendes kereskedelmi gondossággal kezeli az államnak mint tulajdonosnak az állami Wekerle munkástelepen és az állami lakótelepeken fekvő minden vagyont ideértve az ingóságokat, leltári tárgyakat, anyagkészleteket és pénzkészleteket...

6. §. Az állami munkás és lakótelepek igazgatóságának feladata az állami munkás és lakótelepek igazgatása, hasznosítása és fenntartása, nem különben ezen telepeken létező vagy még létesítendő vízművek, csatornázási-, szemétfuvarozási-, világítási-, kertészeti-, műhelyi stb. üzemek saját személyzetével és saját költségén való üzemben tartása.

7. §. Az állami munkás és lakótelepek igazgatósága közvetlenül a m. kir. pénzügyminiszternek van alárendelve, és a m. kir. pénzügyminisztérium egyik főosztályaként működik.”¹⁷⁹

A tervezetben rögzített igazgatási rendszer helyi szervezete a már említett telepi gondnokság volt. A gondnoki feladatok a tervezetben említettekén kívül kiterjedtek a lakások bérbeadására, a bérek beszedésére, elszámolására, a házirend és a bérleti nyilatkozat szabályainak betartására, valamint — s ez nagyon lényeges tényező, mert ebből eredően vált a gondnok a telep élet-halál urává — a gondnok felmondási és kilakoltatási joggal is rendelkezett.

„A legfőbb büntetés a legnagyobb jónak, a telepen való lakásnak az elvesztése, s ezt ítéletileg és 24 óra alatt végrehajtólag kimondhatja a gondnok.”¹⁸⁰

Bármennyire is külön törvények szabályozták a telep belső életét, Kispest — az anyaváros — a közigazgatási keretet jelentette a Wekerle-telep számára. Kispest nagy reményeket fűzött a területén történő állami építkezésekhez, ezért lelkesedéssel fogadta a Sárkány-birtok állami tulajdonba kerülését és a munkáslakótelep építésének gondolatát is.

„Ezen nagyjelentőségű kérdés megvalósítása Kispest község fejlődésére, az ingatlanok értékének emelésére, iparának fellendítésére községünk történetében korszakalkotó hatással lesz ... községünk fejlődésében egy szerencsés forduloponthez ért.”¹⁸¹

E nem önzetlen érdekekből adódóan a község elengedte az államnak a lakótelep területének parcellázásáért szedhető díjakat, valamint az építési engedély díját, s e kedvezmények biztosítása érdekében pótszabályrendeletet léptetett érvénybe az egy holdon felüli területek parcellázására vonatkozóan.¹⁸²

A község már az engedmények megadásakor sem rejtette véka alá, milyen konkrét ellenszolgáltatásokat vár ezekért az államtól. Wekerle Sándor pénzügyminiszterhez küldött kérvényükben a következőket kérték: Kispest székhellyel új közigazgatási járást, királyi adóhivatal felállítását, a községi hivatásárjog sertésfelhajtással való kiegészítését, a fővárosi tenyész- és állatvásár Pusztaszentlőrincre való helyezését, vásárjogot, évenként legalább négy országos vásárral, a fogyasztási adók megváltási összegének „méltányos megállapítását”, a fővárosi szeméttelép kihelyezését, a közeli beruházásokhoz 500 000 korona községi kölcsön megszerzéséhez erkölcsi támogatást.¹⁸³ Majd újabb kérvényben Kispest és Pesterzsébet közösen az államrendőrség kiterjesztését kérte területeikre, a kir. járásbíróság felállítását, valamint víz- és csatornahálózatuknak a telepibe való bekapcsolását.¹⁸⁴

A kérvényre érkezett pénzügyminiszteri válaszok jó része csak ígéret maradt. De a Kispest központú új járás 1911. december 1-én megalakult s megkezdte működését,¹⁸⁵ a fővárosi államrendőrség hatásköri kiterjesztése is megtörtént¹⁸⁶ és a vízvezeték- és csatornahálózat kiépítése és a telephez kapcsolása is megoldódott, bár nem az állam, hanem a községek költségén.

Kispest község reményei a teleppel kapcsolatban mégis évről évre halványultak, s 1911-től az elégedetlenség, csalódottság dominál Kispest közvéleményében a be nem váltott ígéretek miatt.

„Ma már az ígéretek özöne (járásbíróság, szolgabíróság, adóhivatal, középiskola stb.) is hiányzik, amellyel Wekerle annak idején oly ügyesen el tudta altatni vezetőinket.”¹⁸⁷

Kispest község, majd város tervei, amelyek a területén épülő állami telephez fűződtek, nagy részükben nem valósultak meg, így az államnak tett községi engedményeket mindvégig viszonzatlan adománynak tekintette Kispest. Minden adandó alkalommal felvetette sérelmeit és elégedetlenségét az állammal szemben. Azon túl ugyanis, hogy a község várt fellendülését nem biztosította az állam, Kispest kimondottan anyagi tehertételnek tekintette a Wekerle-telepet. Ez pedig abból fakadt, hogy a parcellázások és az építkezés után járó adókat elengedte Kispest, az 1908. XXIX. tc-ben rögzítettek szerint pedig az állami munkástelep mentesült mindenféle adó alól. Így a község számára valóban nem jelentett jövedelmet a területén álló állami lakótelepen,

közigazgatási odatarozásából adódóan viszont Kispest adminisztrálta a telepet. Az 1910-es évektől kezdve már inkább erre az „ingyenes adminisztrálásra” hivatkozott a község — mint a korábban adott ígéretekre —, amikor az államtól kedvezményeket várt vagy követelt. Erre alapozva kérték a bor- és húsfogyasztási adó méltányos megállapítását a háborús években,¹⁸⁸ s engedményeik fejében 200 000 pengős évi államsegélyt vagy a vízdíjak elengedését.¹⁸⁹

Az anyaközség tanácsának és lakóinak elégedetlenségét csak növelte, hogy a telep építkezéseibe és a későbbi tatarozó, karbantartó munkáiba nem vonta be az állam a kisperesti iparosokat. De hasonló csalódottságot szültek a telep viszonylagosan olcsó lakbéréi is. Legyőzhetetlen konkurrenciát jelentett a közművesített telep, a kisperstinél jóval egészségesebb lakások az anyaközség háztulajdonosai számára. Kispest egészségtelen és a házadók miatt magasra tartott bérű lakásainak keresettsége visszaesett a telep felépülése után.¹⁹⁰

E sokszor felemlegedett sérelmek ellenére, Kispest ragaszkodott a Wekerle-telephez. Valahányszor elterjedt a hír, hogy a Pénzügyminisztérium hajlandó volna megválni a teleptől, az anyaváros — jól kiszámított érdekei tudatában — hangoztatta Kispest és Wekerle-telep együvé tartozását. 1911-ben az egyik helyi lap Bárczy István polgármester bizalmas értekezletéről kiszivárgott hírekre alapozva közölte, hogy a Pénzügyminisztérium a fővárosnak kívánja átadni az épülő állami munkáslakótelepet: a Wekerlét és a Kőbányán tervezettet is.¹⁹¹ Ekkor Kispest eszközül próbálta felhasználni a telepet régi elképzelésének megvalósításához; ahhoz, hogy a községet Budapesthez kapcsolják. Tehát a telepet és az anyavárost együtt, mint összetartozó közigazgatási egységet kívánta a főváros kebelébe sorolni. A legmeglepőbb az ekkori kisperesti magatartásban az, hogy az eddig tehetetlennek tartott telep kiszakítását a községből, annak egyedül való fővároshoz csatolását csődnek minősítette, mondván, hogy a község közigazgatási egységének 1/3-a leszakadna ezzel.¹⁹²

Az 1930-as évek közepén pedig — amikor ismét hasonló hírek keltek szárnyra a teleppel kapcsolatban — Kispest kifejezetten amellet foglalt állást, hogy megvásárolná az állami lakótelepet.¹⁹³

A Wekerle Állami Munkáslakótelep állami kezelés alatt maradt és a felszabadulás utáni rendezésig fennállt közigazgatásában az a visszás helyzet, amellyel elégedetlen volt az anyaváros, Kispest és a lakótelep egyaránt.

A telepiek elégedetlenségét általában a telep helyi lapja, a Wekerle-telepi Értesítő fogalmazta meg:

„Minket egyszerűen bekebeleztek Kispestbe! Kispest vagyunk!
Egyszerűen Kispest kettő! Így! Úgy vagyunk, mint Magyarország

volt hajdan Ausztriával. Osztrák-Magyar Monarchia! Az osztrákokat ismerték, mirőlunk senki sem vett tudomást... Hát ez így nem maradhat! Követeljük az „és” szócskát! Kispest és Wekerletelep rendezett tanácsú város!”¹⁹⁴

E formalitásokat érintő követelések mögött nagyon komoly problémák húzódtak meg. Elsősorban olyan jelentős várospolitikai kérdés, mint a telep lakóinak politikai és polgári jogainak megnyirbálása. A 20-as évek második felében ugyanis Kispest arra hivatkozva, hogy a teleptől nem kapja meg azt a jövedelmet, amelyet megkap a magánterületektől, ezen felül a telepet ingyen adminisztrálja, el akarta venni a telepi lakók városi képviselőválasztási jogát. A telep szócsöve, a Wekerletelepi Értesítő, a város állampolgári jogokat sértő szándékára adott válaszában nagyon tömören és kifejezően illusztrálta az állami lakótelep lakóinak szociális helyzetét is:

„A telep lakói – sajnos – csak nagyon kisváltozatú ügyek miatt mennek a városházára. A városházáról mi szegénységi bizonyítványt (sokat, az igaz), nyugdíjasaink évenként kétszer életbenléte igazolót bizonyítványt kérünk csak, ...”¹⁹⁵

Kispesti községi választójogának előfeltételei – a hatévi helyben lakás és a kispesti adófizetés – különben is kizárták az adómentes állami lakótelep munkásainak nagy részét a községi politikából. Az anyaváros munkáslakosságát is sújtotta ez a szigorú választási census, de a homogénebben munkáslakta telepet lényegesen nagyobb arányban. Az 1927-es választások alkalmával Kispesten 6 142 munkás választójogát vonták kétségbe ezen az alapon s a Wekerle-telep egyetlen körzetében, a 25. választókörzetben 601 választóból 432 munkást hagytak ki.¹⁹⁶ Majd 1929-ben 4 350 választót töröltek Kispest községi választói névjegyzékéből; a hatévi helybenlakás hiánya miatt 1 144 munkást, az adófizetés hiánya címén pedig 1 450 munkásszavazót,¹⁹⁷ s e számok döntő része ismét a telepre vonatkozik. Az 1930-as években újabb 47%-kal csökkent az állami lakótelepen a választók száma. S nem közömbös e 47%-os csökkenésen belüli arány sem, mert az átlagos csökkenésen belül a munkás és tisztviselő férfiak 78%-a veszítette el szavazati jogát, a nyugdíjasoknak már csak 16%-a, viszont az iparosok köréből a választók száma 12%-kal, az iparosnőké pedig 66%-kal emelkedett.¹⁹⁸

A telep lakosai tehát nem képviselhették kellő arányban és kellő nyomatékkal a telep érdekeit a városi igazgatásban. Mint láttuk, a Wekerle-telep közigazgatási helyzetéből adódott a lakók politikai hátrányainak jó része. A munkástelep az állam tulajdona, zárt egység, a gondnokság, illetve a minisztérium irányítása alatt, de Kispest közigazgatási egységén belül. Tehát

Kispest község, majd város adta keretek és lehetőségek között gyakorolhatta állampolgári jogait a telep lakossága. A községi és az állami érdekek összeütkezéséről van itt szó, és ennek megnyilvánulása, lecsapódása a telep lakóinak gazdasági és politikai életében érződött a leginkább. A város ugyanis közigazgatási egységén belül könnyebben – csaknem korlátlanul – érvényesíthette érdekeit és akaratát, mint direkt módon az állammal szemben. Így eszközül használta fel a telepet, illetve a telepellenes intézkedéseket az állammal szembeni érdekellentétben. Az ellentétpár közé ékelt telep gyenge és kiszolgáltatott volt mindkét fél kezében, hiszen magát a telep létét is egy nagy „szociális adomány”-nak, és így a lakói érdekében tett minden lépést fokozottan annak tüntetett fel az állam és a község is egyaránt, és ebből következően nagyon szűkmarkúan bánt ezekkel a további adományokkal mindkét fél.

VI.

A Kispesti Állami Munkáslakótelep társadalmi szerkezetének, szociográfiai képének és politikai arculatának megítélése, egyértelmű értelmezése rendkívül bonyolult, sokrétű vizsgálatot igényel, a téma szegényes forrásanyaga pedig csak rendkívül szigorú forráskritikával fogadható el.

A munkáslakótelep társadalmi struktúrájának megítélésében két szélsőséges nézet ismeretes. Az egyik – s az elterjedtebb – nézet szerint a Wekerle-telep a munkásarisztokrácia lakótelepe volt. A másik nézet viszont azt hangsúlyozta, hogy ennek a lakótelepnek is olyan volt a társadalmi összetétele, mint a munkáslakta peremkerületeké, lakótelepeké, nyomornegyedeké, tehát a nincstelen proletariátus lakta ezt a munkáslakótelepet is.

Ha az állam a munkásarisztokráciát telepítette volna a lakótelepre, az nem lett volna véletlen, és az állami szándékoktól s céloktól sem távolálló. S ezt az állami célt feltételezték azok, akik a Wekerle-telep lakóiban a munkásarisztokráciát vélték felfedezni s véleményük szerint a kibérlelési feltételek, a telepre kerülő munkások többszörös szűrése is ebben az irányban hatottak, ugyanis ezeknek alapján zömmel állami alkalmazottak, általában szakmunkások s „politikailag megbízható elemek” juthattak csak a telepre. Ehhez hozzátehetjük, hogy a magas százalékban előforduló szakképzett munkás mellett azt is a munkásarisztokrácia felé hajlónak tekintették a telep társadalmi képében, hogy a Wekerle-telepen lakó asszonyok legnagyobb része csak férje után volt munkásasszony, ő maga általában nem vállalt állandó munkát.

„A telepi munkás asszonya, eltérőleg a nagyvárosi viszonyok között élő munkásokétól, csak ritkán és csak rendkívüli viszonyok között vállal állandó, házon kívüli munkát.”¹⁹⁹

Mint a proletár tömegektől elkülönítő s nem jellemző vonásként emelték ki a Wekerle-telepieknek azon megnyilvánulását is, hogy mintegy közelharcot vívott gyermekeinek továbbtanulása érdekében,²⁰⁰ s nehéz viszonyai ellenére is nagy számban taníttatta gyermekeit.

A másik nézet egyik leghitelesebb képviselőjének, mint szemtanút s együttélőt, Mesterházi Lajost fogadhatjuk el:

„Wekerletelepi vagyok, nem tudom, megértik-e ma is még ezt a különbségtevést. A telep az én gyermekkoromban zárt világ volt, épp oly távol Kispesttől, mint Pesttől. Családom a pionírok közé tartozott ...

... A közhit úgy tartotta (nyomokban még ma is fellelhető), hogy a Wekerletelep afféle munkásarisztokrata világ volt. Lehet, hogy annak szánták. Én csak azt tudom, hogy iskolatársaim közt mennyi volt a rongyos, hiányosan öltözött, a nyáron mezitlábbas, télen kabát nélkül fagyoskodó gyerek, és emlékszem rá, milyen szemmel látható volt az utcán, a lakásokban, mindenütt a környezetemben a szegénység. A háború végén éhezett, aztán az infláció miatt nyomorgott a telep, s alig egy pár éves kijavulás után lesújtott ránk a munkanélküliség.

Biztos azért, hogy az átlag telepi kevésbé rosszul élt, mint pl. azok, akik Kispest határában a polgármesterről Molnár-telepnek csúfolt grundon, földbe vájt gödrökben laktak. Biztos, hogy legalábbis ami a lakást illeti, rendezettebb körülmények között élhettünk, mint a Valéria-telepiek. Mégis merem állítani: a keserves évek folyamán erősen differenciálódó wekerletelepi szociológiai képzet egészében nem a munkásarisztokráciát jelezte, hanem a proletárságot. A nagy többség gazdasági helyzetét és öntudatát tekintve is olyan volt, mint a külső terézvárosi, erzsébetvárosi, Váci úti vagy kőbányai proletárság többsége.”²⁰¹

Az író iskolai emlékeit a dokumentum megrázó erejével támasztja alá Illés Anna Valéria állami gyermekgondozó tanítónő naplója az 1920-as évek elejéről. Néhány kiragadott feljegyzés a naplóból:

„Wenningen Ibolyka: – a gyermek nem látogatta az iskolát, a családját kilakoltatták, a gyermek ruhátlan, cipőtlen, meghült... Észbontó családi körülmények, a gyermeket kiragadni ebből a környezetből!

Scholz Mária: — apja lakatos és szerelő. A leányka nem látogatta az iskolát. Nagy a nyomor. Az apa tizenegyed magára keres. Ruha, cipő nélküliek. Ajánlani fogom anyagi támogatásra.

Majtány Gyula: — apja mázoló, a gyermek nagyon ritkán jár iskolába ... nagy a nyomor, az apa súlyos gégebajjal a kórházban, a beteges anya egyedül keres.

Varga István: — apja nyugdíjas vasutas. A gyermek egy hete nem látogatta az iskolát. A gyermek anyja gyermekágyban, az apa elbocsájtott közalkalmazott, kenyérkereseti forrást keres, így a gyermeknek anyja felépüléséig otthon kell maradnia a többi apróság felügyelete végett.

Pataukó Erzsébet: — anyja özvegy háztartásbeli, az óvónője napköziotthonba való felvételét kérte. Otthona a jóképű szegénység. Az apát a mozdony összetörte, az anya tíz gyermeket nevel. Ez művészet. Minden támogatást megérdemel.

Gyócsi Lacika: — apja kárpitos, az anya hetek óta nehéz beteg, öt gyermek, a legnagyobb rend és tisztaság, a gyermekek igen jól-neveltek. A kis Laci feltűnően sovány, sápadt, cipő, ruha nélkül.

Legmelegebben ajánlom támogatásra.”²⁰²

A tanítónő naplója alapján kétségtelen, hogy sötétebb kép rajzolódik ki a telepről, mintha társadalmának teljes szerkezetét vehetnék vizsgálat alá, — hiszen a napló törvénytörően azoknak a gyermekeknek és családoknak viszonyait rögzítette, akiknek esetében már az iskolai közösségben is feltűnő nehézségeket okozott az otthon nyomora. A Wekerle-telep szociális képének megítélésakor mégis hiteles és fontos adaléknak tekinthetjük — már csak a naplóban szereplő nevek sokasága alapján is — a tanítónő feljegyzéseit.

S hogy mennyire inkább a jellegzetes munkáséletet élte a telep lakossága, mint a munkásarisztokrata vagy a kispolgári életvitelt, igazolják az 1926-ban íródott monográfia elégedetlen sorai:

„A telep munkáslakosságának életmódja nagy vonásokban meg-
egyezik a munkásságnak általános és közismert, s minden más
néposztályétól sok tekintetben eltérő életmódjával, melyben
legszenvedélyesebb jelenség, hogy „szeret jól élni”. A munkás
munkabérért, egész keresetét — legyen az kevés vagy legyen sok —
testi szükségleteire s némi szórakozásra hétről-hétre fillérig elköl-
ti, a jobb napok keresetéből válságos időkre nem tesz félre sem-
mit, nem takarékoskodik, nem tartalékol. Karakteréből a kis-
polgár tökegyűjtésre hajló szelleme, a földműves osztály vagyon-

szerző-törekvése teljesen hiányzik, jövőbenező, tervező gondolatai nincsenek, s előrelátása, számítása legfeljebb szombattól szombattig terjed... Ilyen szellemi és életfelfogás mellett azután a munkás életviszonyai teljesen az általános gazdasági viszonyok hatásainak vannak alárendelve... s a munkáscsalád életmódja a legalacsonyabb, olykor a nyomorgás színvonalára süllyed.”²⁰³

Bár a monográfiaiíró merőben más indítékból és célból írta elégedetlen, a munkások szemléletét kárhóztató – s a munkásélet minden problémáját, nehézségét, e szerinte helytelen életszemléletből eredeztette – szavai mégis teljes szociológiai portrét festenek a Wekerle Állami Munkáslakótelepről. Amellett, hogy segít elhelyeznünk a telep munkáslakosságát a munkásosztály egészén belül, rávilágít arra a felfogásra is, amely a telep létrehozásának célját – s nem is kis részben – éppen abban látta, hogy a munkás szemléletét módosítsa „lakásviszonyaival”, és a „józan kispolgári és paraszti mentalitástól átítatott népelemmel való együttlakás”-sal. A telep lakói ugyanis – mint a főváros lakossága is általában – az ország minden részéből szerveződtek, eredeti foglalkozásuk szerint: ipari munkások – nagy számban szakképzett – postások, rendőrök, vasutasok, de földművesek és urasági cselédek is voltak. De vitatkoznunk kell László Gyula azon nézetével, amely szerint a munkás szemléletéből fakadnak gazdasági és megélhetési nehézségei. Nem szemléleti kérdés, hanem bérkérdés volt az, ami meghatározta a telep munkásságának életvitelét.

A Monarchia jelentős szociálpolitikai sakkhúzással létesített tehát egy állami munkáslakótelepet, amely kertvárosi jellegével, viszonylag egészséges – de a kor építészeti színvonalát el nem érő – egy-, két- és háromszobás lakásaival, alacsony bérleti díjaival az ideális szociálpolitika mintájául szolgálhatott volna, ha az állam céljai egyértelműen csak szociálpolitikai célok lettek volna. De mint már láttuk, az állam kirajzolódó céljai között első helyen állt a munkás megkötése, a munkaadóhoz való láncolása s a munkaadó a Wekerle-telep esetében maga az állam volt a lakosság nagy részének vonatkozásában. Egy elkülönített munkásvilágot kívánt létrehozni: lakói kiválogatásának szempontjaival, a telep belső életével, viszonyaival, a munkásosztály nagy egészétől való elszigeteléssel, a gazdasági és politikai függőséggel. De ennek az elszigetelni kívánt munkástömbnek nem kiváltságokat adott, hanem megkötöttségek sorát, mert bármennyire is igaz, hogy a telep lakásviszonyaiban felülmúlta a munkásosztály általános fővárosi körülményeit – mint ezt forrásaink alapján már említettük – mégsem biztosította azt a gazdasági szintet, amely a munkásarisztokrata érzet és tudat kialakulásához elegendő lett volna.

Az említett gazdasági és szociális nehézségeken kívül az állandóan fenyegető felmondási veszélyek eleve bizonytalanság-érzetet tápláltak, a telep hiányosságai pedig elégedetlenséghez vezettek.

Az 1908. XXIX. tc., a bérleti szerződés és a házirend tárgyalásakor kitértünk az ezekben rögzített felmondási feltételekre s a telepi gondnok felmondási jogára is, amellyel az állami munkáslakótelep gondnoka gyakorolta élt. Két tömeges kilakoltatást érdemes külön is kiemelni. Az első ilyen 1921-ben történt, amikor komoly összeütközésre került sor a lakók, a gondnokság és a minisztérium között. Felmondtak ugyanis minden olyan lakónak, aki magángyár munkása volt, akit üzembeszüntetés vagy redukció miatt elbocsájtottak, aki hosszabb ideig katona volt, aki ellen politikai bűnvádi eljárás indult, sőt még az állami nyugdíjasoknak is. A telepen maradó lakók évi bérét pedig 100–150%-kal emelték.²⁰⁴ A felmondások nagy részének okát a Tanácsköztársaság alatti tevékenység adta. A Lipták-Teudloff-Dietrich Gyár, a Grafikai és Rokonipari Egyesület, a Budapesti Gázművek, a MÁV Északi Főműhely érintett dolgozói fellebbeztek a felmondások ellen. A munkások fellebbezése hiábavalónak bizonyult, mert nem bírkózhattak meg olyan nyomós érvekkel és vádakkal, amelyek szerint:

„... exponált emberek a kommunából, s a felmondáskor már nem voltak a gyár kötelékében”.²⁰⁵

A telepről eltávolítandó munkások között volt Török József tisztviselő, aki a kommun alatt munkástanács elnöke volt, Stungf G., Székely Ö., Nagy J., Stuzl K., Stibe A., Stiller S. pedig vöröskatona és munkástanácsi tag volt 1919-ben. Nyakucska Viktor a Tanácsköztársaság alatt vörösörként költözött a telepre lakáshivatali igazolvánnyal s 1921-ben a 3245/1921. R. alapján eltávolították a Wekerle-telepről.²⁰⁶

A szociáldemokrata parlamenti frakció is foglalkozott a Wekerle-telepi munkások kilakoltatási ügyével, a frakció megbízásából Kabók Lajos interpellált is a pénzügyminiszternél a munkások érdekében.²⁰⁷

A másik nagy kilakoltatási hullám az 1930-as években, a gazdasági válság mélypontján következett be: bérhátralékok miatt 184 telepi lakónak mondtak fel.²⁰⁸ A bérhátralékok a munkanélküliség következményei voltak, hiszen a gyárak csökkentett kapacitása miatt sok munkanélküli volt a telepen is. Többek között a MÁV Északi Főműhelye sem – ahol pedig a lakók nagy százaléka dolgozott – tudott rendszeres munkát biztosítani. Így előállt az a visszás helyzet, hogy munkát és munkabért nem tudott biztosítani munkásainak az állam, de a telepen lakó munkásoktól megkövetelte a lakbért, annak elmaradása esetén pedig felmondott.²⁰⁹

A Wekerle-telepi lakók elégedetlenségének másik forrása a telep infrastruktúrájának, közművesítésének, közellátásának és szociális intézményeinek elégtelenségéből fakadt. Ez az elégedetlenség a pénzügyminiszternek címzett kérvényekben és követelésekben fogalmazódott meg, az előbbieket a Wekerletelepi Társaskör szerkesztésében, az utóbbiak a Szociáldemokrata Párt népgyűlésein és lapjának hasábjain.

A Kispesti Állami Munkáslakótelep lakóiról tehát gazdasági és szociális helyzetük alapján nem állíthatjuk, hogy a munkás-arisztokrácia egységes tömbjét képezte a főváros munkásosztályán belül. De a kérdés végleges és megnyugtató lezárásához szükséges a telep társadalmának politikai, mozgalmi és szervezeti életének vizsgálata is.

A Wekerle-telepi lakóközösség politikai karakterének elemzésekor a tárgyilagos hitelességre törekedve, a politikai magatartás néhány egzaktabb, mérhetőbb, kézzelfoghatóbb megnyilvánulását kívánjuk kiemelni. Így a községi és az országgyűlési választások telepi eredményeiből, az itt lakó munkásság politikai pártok és szakszervezetek kereteiben végzett munkájából, az esetleges egyedi telepi mozgalmakból és a telepnek az országos politikai eseményekbe való bekapcsolódásából – persze a miértek, az ok okozati összefüggések feltárásával – próbálunk átfogó politikai képet adni a Wekerle-telep lakosságáról.

A választási eredményeket tanulmányozva – az 1920-as évek elejétől kezdve állanak csak rendelkezésünkre adatok – szembeötlő, hogy a Wekerle-telep politikai élete nem olyan egyértelmű, mint azt az egy tömbben lakó munkásságtól várnánk. Ugyanis az 1920-as és 1930-as években a keresztény szocialista pártok: a Keresztény Szociális Nemzeti Párt és az Országos Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának befolyása alá került a lakótelep. Már a Tanácsköztársaság leverése után első – az 1920-as – kerületi nemzetgyűlési választások keresztényszocialista sikereket hoztak.²¹⁰ Az 1926-os országgyűlési képviselő-választásokon a 4 804 telepi szavazat 7%-át a Nemzeti Demokrata Párt, 39%-át a Szociáldemokrata Párt, 10%-át a Fajvédők Pártja, 28%-át az Egységes Párt, 16%-át pedig a Keresztény Szocialista (Haller) Párt kapta.²¹¹ Az 1929-es községi választások a Wekerle-telepen a Független Polgárok Pártjának sikerét eredményezte.²¹² 1934-ben a törvényhatósági választásokon ismét a jobboldal aratott sikereket a telepen, méghozzá olyan körülmények között, hogy csupán a Wekerle-telepen győzött a jobboldal, az anyavárosban pedig elbukott.²¹³ Az 1935-ös városi képviselő-választások szintén a jobboldal sikerével záródtak, a városi képviselő testületbe ekkor csak egyetlen szociáldemokrata képviselő jutott be Linhardt Antal személyében.²¹⁴ Az 1935-ben

megválasztott Wekerle-telepi képviselők neve és foglalkozása is ismeretes: egyetlen munkás sem szerepel a megválasztott képviselők között! A tíz képviselő foglalkozás szerinti megoszlása a következő: építész, orvos, polgári iskolaigazgató, tanító, plébános, katolikus lelkész, református lelkész, szövetkezeti igazgató, magántisztviselő, hadirokkant trafikos.²¹⁵

Az 1920–30-as években országosan érvényben levő választási census ismertetésére – amely alaposan lecsökkentette a munkások választójogosultságát – nem térünk ki, inkább az olyan helyi sajátosságok kiemelését tartjuk szükségesnek, amelyek szerepet játszottak a Wekerle-telepi választások eredményeiben. Ilyen a lakótelep közigazgatási helyzete, amelynek tárgyalásakor kitértünk a telep és Kispest viszonyára s ennek kapcsán a telepieket érintő hátrányokra a várospolitikai vonatkozásában. A lakótelep és az anyaváros egészségtelen viszonya, a gyengébb és kiszolgáltatott félben politikai torzulást eredményezett. Ugyanis a lakótelep lakosságában időnként a helyi probléma, a helyi kiszolgáltatottság került előtérbe, elhomályosítva az általános nagy politikai és gazdasági problémákat és az általános osztályérdekeket. A Wekerle-telepi választások jobbratolódásáért jelentős mértékben kárhoztathatjuk azt a kispesti várospolitikát, amely a telepet adómentessége miatt hátrányosan megkülönböztette, s a kispesti háztulajdonosok érdekeit védve, „akié a ház, azé a város”²¹⁶ jelszavát tolta előtérbe. Ennek ellenreakciójaként alakulhatott ki az a szemlélet a munkáslakótelepen, amelyet a Wekerle-telepi Értésítő így fogalmazott meg:

„...teljesen mindegy, hogy mely párt kötelékébe tartozik a megválasztandó új képviselő, csak a wekerletelepiek lelkes barátja legyen.”²¹⁷

A jobboldali keresztényszocialista pártok választási sikereinek okát vizsgálva is hasonló eredményhez jutunk: kizárásos alapon – mint ahogyan azt a telepiek is tették – abból kiindulva, hogy melyik párt hogyan viszonyul a telephez, a logikai szál a keresztényszocialistákig vezet:

„A városi közgyűlésen telepellenes politikát csináltak... A szociáldemokraták állandóan ellenünk dolgoztak, mert itt nem találtak talajt marxista eszméik számára... A Háztulajdonosok Szövetségének vezetői szintén folyton a telep érdekei ellen dörögtek. Itt nincs háztulajdonos, itt nem lehet tagdíjakat beszedni és előfizetőket gyűjteni... Míg a keresztényszocialista párt emberei jártak legtöbbször a telepen, de ezek is sajnos csak a választások idején! Igaz, hogy a keresztény párt az egyetlen, akik nem csináltak telepellenes politikát.”²¹⁸

Egyszerűen csak arról van szó, hogy hatásos ütőkártyát jelentett a jobboldali pártok kezében — a telep rossz gazdasági és szociális viszonyai következtében — egy-egy ígéret a villanyvilágítás bevezetésére, a villamosközlekedés és az utak javítására, s ezt tudatosan ki is használták a választások előkészítése során. Így a Független Polgárok Pártjának 1929-es telepi sikerét is az útépitést, a villamost, a fürdőt, a piacot és óvodát ígérő kortesbeszédék alapozták meg.²¹⁹

Ugyanakkor a Szociáldemokrata Párt munkáját és választási előkészületeit megnehezítették az államigazgatási szervek is. Nem egy esetben szándékosan elmaradt a szociáldemokraták értesítése a választások kiírásáról. Linhardt Antal, Kispest szociáldemokrata képviselője, az ilyen hátrányok megszüntetése érdekében fordult a főispánhoz:

„... a választások időpontjáról bennünket kellő időben értesítsenek a főbíró urak, nehogy az a helyzet álljon elő, hogy amíg a többi pártok hetekig készülhetnek a választásokra, addig a Szociáldemokrata Párt csak 3 nappal előbb értesüljön a választások megtartásáról.”²²⁰

Linhardt Antal ugyanebben a levelében kérte a választások munkaszüneti napokra való kiírását, hogy a munkásválasztók is megjelenhessenek, akiknek száma különben is választásról választásra csökkent.

A Szociáldemokrata Párt választási esélyeire az 1930-as években jellemző az a megállapítás, amelyet az SzDP tett a községi képviselőtestületi választások 1936-os és 1938-as eredményeinek összevetésekor:

„A nagyobb eredmények elérése a névjegyzék összeállításánál fogva lehetetlen volt. Munkásszavazók alig vannak a névjegyzékben, és az elköltözés is minket sújtott a legérzékenyebben...”²²¹

A Szociáldemokrata Párt tehát a nehézségek tömkelegével küszködött, s valóban nem talált kellő talajra a Wekerle-telepen ahhoz, hogy kimonddottan nagy sikereket érhesse el a választások alkalmával. Viszont nagyon is jól ismeretesek voltak az adott korban is az állami munkáslakótelep hiányosságai: felszereltségének elégtelensége, egészségtelen, tisztázatlan közigazgatási helyzete, s az anyaközség és a jobboldali politikai pártok ezen sebezhető, érzékeny oldalról közelítették meg és vonták befolyásuk alá a telep lakosságát. Az ilyen ráhatások mellett még meg kell említenünk azoknak a társadalmi és kulturális szervezeteknek az erős ideológiai hatását is, amelyeket a telep vezetősége szervezett s amelyek a hivatásos állami ideológiát voltak hivatva terjeszteni az ide települt munkáslakók között.

Minden elszigetelő szándék, politikai megkötöttség és ideológiai rá-

hatás ellenére a Wekerle Állami Munkáslakótelep lakossága is aktív részesként kapcsolódott be a munkásosztály harcába a két forradalom idején. Lázadó és követelő hangot kapott ekkor minden eddig felgyűlt – s eddig csak jórészt kérvényekben megfogalmazott – helyi probléma, s az osztályöntudat erejével párosulva, már a társadalmi rend egészének megváltoztatásával kereste a megoldást a telep lakossága is. A két forradalom időszakának Wekerle-telepi eseményeiről elég szélszavúan beszélnek a források, mégis megkíséreljük segítségükkel a forradalmak napjainak képét megrajzolni.

1918 novemberében megalakult a telep munkástanácsa. Az ez alkalomból a telep főterén tartott ünnepi népgyűlés szónoka, Domschitz Ferenc, beszédében tömören megfogalmazta, s az egyetemes osztályérdekekkel egységben értelmezte az állami munkáslakótelep problémáit:

„A reakció – nekünk az lett mondván – a munkásságot azért tömörítette össze, hogy békés hajlékot és rendes ételmezést bírjon nyújtani. Ez csak ígéret volt, és intézményesen gondoskodtak arról, hogy a munkásság jogait letörjék, rabszolgává tették. Sötét utcákon kellett munkából hazajövet botorkálnunk. Az asszonyainknak, és gyermekeinknek bokáig érő sárban kellett Erzsébetfalvára, vagy Kispestre élelemért járni. A lakosság egyéni akarat alatt állt, és ha valakinek az arca vagy modora nem tetszett, kilakoltatták. Nem szabad megengedni, hogy továbbra is önkényeskedés, igaztalanság történjen. Szükséges, hogy a munkásság minden intézményben a maga ellenőrző jogát gyakorolja. Biztosítani kell a munkásság nyugalma, és csak úgy lehet, ha itt a munkástanács veszi kezébe a hatalmat, és ezt a tanácsot mindenkinek támogatni kell, mert ez a tanács a lakosság érdekeit tartja mindig a szem előtt.”²²²

A népgyűlés egyhangú szavazatával megválasztották a 25 tagú munkástanácsot, amelyhez támogatóként csatlakozott a telep szellemi dolgozóinak tábora is – Szász Ferenc iskolaigazgató bejelentése szerint. A telepen megválasztott munkástanács tagjai: Ádám István, Bajusz István, Berleg Dezső, Brenák János, Csapó Lajos, Fábián Gyula, Fehér Ferenc, Haluska István, Heller Miksa, Hlatki Pál, Kiss József, Komora Árpád, Kollárik József, Lukovits Géza, Lusztig Ferenc, Márki Gábor, Sipos Gyula, Stand József, Stigler Péter, Szentmarjai Dezső, Szász Ferenc, Szőke János, Tomanovics Dezső, Pintér József, Vörös Kálmán – képviselték a népgyűlés követeléseit.²²³ A követelések főként a telep belső életét érintették: a telepi vezetők, elsősorban Győri Ottmár gondnok diktátorságát kívánták megszüntetni, s jó világítást, jó közleke-

dést, jó közellátást követeltek. A közellátás vonatkozásában a legtöbb támadás a Hangyához tartozó Wekerletelepi Fogyasztási Szövetkezetet érte, ezért a munkástanács megvonta működési engedélyét, helyiségét az Általános Fogyasztási Szövetkezetnek adta át, amely csak a forradalmak idején biztosíthatja a telep ellátását, mivel a Tanácsköztársaság leverése után ismét a Hangya rendezkedett be a telepen.²²⁴

A Wekerle-telepi népgyűlés szónokát, Domschitz Ferencet, aki a Szociáldemokrata Párt titkára, a munkástanács tagja, jóléti népbiztos volt, a Horthy-korszakban büntető törvényszék elé állították – miután a forradalom leverése utáni külföldi tartózkodásából visszatért. A vádpontok egyike éppen a telepi népgyűlésen elhangzott beszéde, s a Hangya elleni támadás volt. Így szerepel ez ízgatási perének irataiban:

„... 1918 november elején a kispesti Wekerle-telepen egy nyilvános gyülekezeten az ott összegyűlt munkásokhoz szólva azon egyesek felhívást intézte, hogy Kispeszt-Wekerle telepi Fogyasztási Szövetkezet működését ne tűrjék meg, s ha az helyiségét szépszerével nem adja át az általános fogyasztási szövetkezetnek, erőszakkal fogják megakadályozni működését, s az árut az utcára fogják kidobálni.”²²⁵

1919 elején a két munkáspárt összeütközése kapcsán olyan nyomokra bukkantunk, miszerint a Wekerle-telep lakosságát – a postás és vasutas réteget – a szociáldemokraták befolyásuk alá próbálták vonni s a kommunisták ellen igyekeztek fordítani. Ezt a szociáldemokrata akciót egy kispesti népgyűlésen kívánták megvalósítani, de Chlepkó Ede határozott fellépése megakadályozta.²²⁶

Az ismertetett esetből következtetnünk a telep magatartására már csak azért sem lenne helyes, mert inkább a szociáldemokrata elképzeléseket tükrözi, mintsem a telep lakosságának a tényleges hovatartozását. Azt mindenestre levonhatjuk, hogy némi alapja azért lehetett annak, hogy a szociáldemokraták bázisuknak tekintették a Wekerle-telep lakosságát, s az ő támogatással kívántak a kommunisták ellen fellépni. Mégis lényegesebb és konkrétabb tényezőnek tekinthetjük a forradalmak Wekerle-telepe vonatkozásában, hogy megalakult a telepen a KMP területi szervezete, s működését a két párt harcában a forradalom balratolódásának érdekében fejtette ki. Pregnánsan fémjelzi tevékenységét az a röplap, amely azon KMP nagygyűlések egyikét hirdette meg, amelyet a Kommunisták Magyarországi Pártja a szociáldemokraták támadásai, ellenforradalmi tevékenysége reakciójaként szervezett meg. A röplap szövege:

„Az ellenforradalom szerte az országban szervezkedik a nyílt kitörésre készül. A Nép kormány tehetetlen az ellenforradalommal szemben, Károlyi gróf, Festetics gróf, a többi grófok és püspökök az egész burzsoázia fenekedik a proletariátus ellen és szervezi az ellenforradalmat a munkásság letöréséhez.

A kommunisták budapesti és környékbeli szervezetei nagy munkagyűléseket tartanak. A Kispest-Wekerletelep-kommunista szervezete szerda este fél 7 órakor az Üllői út és a Nyári Pál utca sarkán Kozma vendéglőben fogja megtartani.

A gyűlés napirendje:

Hogy kell kivégezni az ellenforradalmat?

Eltársak! Munkások!

Nem kérni az ellenforradalmat, hogy ki a kommunista, ki demokrata, hanem pártkülönbség nélkül akarja elnyomni a proletariátust. Jöjjetek proletárok a gyűlésre, megmutatni a rablóvilkos burzsoáziának, hogy a forradalmi proletariátus kész végezni minden ellenforradalommal.

Testvéri üdvözléssel:

Kommunisták Magyarországi Pártjának

Kispesti-Wekerletelepi szervezete”²²⁷

Az első szabad május 1-ét a Wekerle-telep lelkes tömegei is megünnepelelték, a kispesti munkásokhoz csatlakozva a Kossuth térre vonultak az ünnepi nagygyűlésre. Így számolt be erről az egésznapos népünnepeletről – a Wekerle-telep lakosságát is megemlítve – a város baloldali lapja:

„A kora reggeli órákban kezdődött a gyülekezés az egyes pártszervezeti csoportok helyiségeiben. Sűrű rajokban érkeztek az elvtársak tömegei, sokan apró gyermekeiket is magukkal hozták.

Az I. kerület (munkástelepi) csoport a Borovszky-vendéglőben gyülekezett. Zászló alatt felvonulva a Pannónia úton és a Határ úton át, az Üllői útra érkezve a Tóth-féle vendéglő előtt csatlakozott az ott várakozó VII. pártcsoport tömegeihez.”²²⁸

A kispesti Kossuth téren a munkástanács tagjai tartottak előadásokat. A Pestvidéki Büntetőtörvényszék elé kerülő telepi iskolaigazgató, Burger Ferenc vádiratában a vádpontok egyike az, hogy az 1919. május 1-én tartott beszéde izgatón, lázító jellegű volt. A vádak között még az is szerepelt, hogy az iskolai hittanórák helyett szociális ismereteket tanított, s hogy a kispesti munkástelepi közoktatásügyi biztossághoz beadott jelentésében hitet tett

„az új, világot megváltó társadalmi rend...”

kivívása mellett.²²⁹

A forradalom további eseményeit a lakótelepen — néhány pártnapot hírül adó újsághíren,²³⁰ a Tanácsköztársaság harcaiban részt vevő munkásezredek alakulásán,²³¹ vöröskatonaként harcoló munkástelepiek során²³² kívül — a büntetőtörvényszékek vádiratai őrzik.

A Wekerle-telepen lakó nyomdászok közül többen is vád alá kerültek a Tanácsköztársaság leverése után a kisésti munkásság helyi lapjában megjelent cikkeik miatt. Így Guttman Jakab nyomdászsegéd a „Kisésti Munkás”-ban 1919. június 8-án megjelent „Elvtársak” c. cikkéért, Varga Károly betűszedő az 1919. július 27-i számban megjelent „Egy napról” c. írásáért és Arnold Antal június 15-i „Munkára” c. cikkéért. A vád mindhármuk ellen: izgatás a vagyonosok ellen.²³³ A periratokban bűnjelként szerepelt a Kisésti Munkástanács 1919. évi március 27-i ülésének jegyzőkönyve, amely amellet, hogy bepillantást enged a munkástanács munkájába, rögzíti a forradalom helyi baloldali hetilapjának megszületését is:

„A sajtónépbiztosság rendeletére a munkástanács cenzura bizottságot alakított, melynek tagjai: Chlepkó Ede járási népbiztos, Dr. Rákos Ferenc és Domschitz Ferenc; egyben kimondja az ülés, hogy a „Kisésti Újság” c. lapot köztulajdonba veszi, s „Kisésti Munkás” címen, mint a helybeli munkásság lapját hetenként továbbra is megjelenteti. A lap átvételével, a szerkesztés további irányításával Dr. Rákos és Domschitz elvtársak bíztak meg.”²³⁴

A dicsőséges 133 nap után a Wekerle-telep életére is ránehezedett az országban berendezkedő ellenforradalmi rendszer. A hivatalos vezetés ekkor elsődleges feladatának tekintette a forradalmak eredményeinek lerombolását, tagadását, de még az emlékének megcsúfolását is. 1920 elején már vezércikkek, választási programbeszédék próbálták cáfolni a Wekerle-telep forradalmiságát, lakóinak a forradalomban való egyértelmű, aktív részvételét, sőt még rokonszenvező magatartását is. Az 1920-as kerületi nemzetgyűlési választások keresztényszocialista sikere után a Kisésti Hírlap vezércikke a választásokat úgy értelmezte, mint ami

„... fényesen rácafol azokra a vádakra, amelyekkel községünket mint „hirhedt kommunista fészket” illették, bebizonyítván, ország világ előtt, hogy a proletárdiktatúra itteni fészke nem volt teljesen megbízható vára a kommunizmusnak, s csupán a terror, az erőszak tartotta össze az évtizedeken át szakszervezeti alapon tömörített és félrevezetett munkáselemet.”²³⁵

Vagy idézhetünk Oláh Dániel volt munkaügyi miniszter beszédéből, amelyet a keresztény pártok választási gyűlésén mondott a Wekerle-telepen, s amelyben kitért a Tanácsköztársaságra is:

„... ezt a veszedelmet nem a munkások nagy tömegei okozták, hanem egyedül a vezérek Lusztig Ferenc és Böhm „elvtársak”, akik ma is szabadon járnak, itt a telepen dicsőítették a proletárdiktatúrát.”²³⁶

Az említett elvtársak Tanácsköztársaság alatti Wekerle-telepi tevékenységéről konkrétumot nem tudunk, de egy 1931-ben kelt rendőrfőkapitányi bizalmas jelentés szerint egy Goldmann nevű személy és Lusztig Ferenc ellen nyomozás folyt, s a nyomozó jelentése szerint:

„Lusztig Ferenc budapesti sz., 1878. év. v. izr., nős, betűszedő (I. Kispest, Wekerle-telep, Taksony u. 16.) ellen puhatolást és megfigyelést lefolytattam, melynek folyamán megállapítottam, hogy nevezett a „Világosság” nyomda (Conti u. 4.) alkalmazottja régi idők óta, s mint ilyen a szociáldemokrata párt agilis embere. A Wekerle-telepen levő szociáldemokrata párt helyiségének vezetője volt, de az utóbbi időkben teljesen visszavonult... Nevezett a politikai nyilvántartás szerint 1920. I. 5-én 24238/fk. II. re. sz. alatt internálva lett kommunista üzemek miatt.”²³⁷

Lusztig Ferencet a Tanácsköztársaság bukása után elfogták és internálták, Zalaegerszegen töltött két évet – a nyomozó jelentése is erre utal. A forradalmak alatti munkájáról nem sikerült többet megtudnunk, mint hogy az 1919. április 7-i választásokkor a kispesti ún. „120-as Tanács” tagja lett. A főkapitányi jelentésében említett Goldmannról még ennyit sem tudunk, s a jelentést író nyomozó sem jutott több eredményre. Viszont érdemes kitérnünk a jelentés ama vonatkozására, amely a Wekerle-telepi lakók politikai szemléletét illusztrálja:

„A szociáldemokratáknak „Természetbarátok Egyesülete” a különböző korú gyermekeket, suhancokat összegyűjti és kirándulás címén a szabadba viszi. Vezetőik ilyen kirándulásokon állítólag felforgató ízü előadásokat tartanak. A „Népszavát” Kispest-Wekerletelepen minden gyermek kezébe adják, hogy a gyermek lelkébe itatva, őket intézményesen felforgató egyénekké neveljék.”²³⁸

Mint ismeretes, a Horthy-korszakban a Természetbarátok Egyesülete nemcsak a szociáldemokrata szervezetek számára, de az illegális kommunista párt és a KIMSZ számára is működési kereteket nyújtott. Adataink szerint a Wekerle-telep baloldali lakói között nemcsak a Természetbarátok Egyesülete kereteiben működő kommunisták éltek: az 1930-as években lebukó kispesti illegális kommunista szervezeteknek, „gépeknek” tagjai között is találunk te-

lepi lakókat. A munkásmozgalom, a kommunista szervezkedés területe csaknem az egyetlen terület, ahol Kispest és Wekerle-telep nem ellenség, rivális, hanem partner, szövetségés.

Molnár Károly és társai 1933-ban lefolytatott bűnpere kapcsán leplezte le a Budapesti Büntetőtörvényszék a kommunista szervezkedés kispesti vonalát. A szálak a korábban letartóztatott Schiff Lajos, Pásztor István, Magyar Lajosné, Guttman Szerén illegális párttagoktól vezettek Kispestre, illetve a Wekerle-telepre. A nyomozás adatai szerint Derkai Nándor és Oláh Sándor kispesti lakosok voltak a szervezkedés legrégebbi részesei: 1929 óta tartottak kapcsolatot illegális nevű személyekkel, akik nemcsak mint géptagok, hanem mint körzeti, illetve kerületi bizottsági tagok funkciókat is betöltöttek. Derkai Nándor a kispesti és ferencvárosi sejtek munkáját ellenőrizte. Molnár Károly, Várkonyi Gyula budapesti munkások, Mosdóczi Lajos, Szabó János, Géczi Árpád, Győri Gedeon kispestiek és Varga János Wekerle-telepi kőművessegéd, akiket Schiff Lajos szervezett be mint géptagok működtek: népgyűléseken, megbeszéléseken vettek részt, kommunista rölapokat terjesztettek és falfestéseket végeztek. 1932 tavaszától sokszorosító géppel is rendelkezett a sejt, így maguk is készítettek rölapokat. 1932 nyarától legális szervezetekben is végeztek frakciómunkát és a munkanélküliek megszervezésével is foglalkoztak. A sejt több munkanélküli tüntetést, felvonulást szervezett meg. Ezen kívül vidéki szervezetekkel is tartottak kapcsolatokat.²³⁹

A Wekerle-telepi vádlott, Varga János, a vádirat szerint vasvári születésű, Wekerle-telep, Álmos u. 51. sz. alatt lakó kőművessegéd, munkanélküli, illegális nevén Vasvári. 1932 februárjában kapcsolódott be a kommunista mozgalomba Schiff Lajos rábeszélése nyomán. A Schiff Lajos szervezte gépnek öt tagja volt. Varga János lett a gép sajtója, két ízben kapott röpiratokat és két ízben füzeteket Schifftől. A röpiratokat Kispesten az Adnár-sy úton és a Tisza Kálmán utcában szórta szét, más alkalommal pedig a Kátona réten, Kispesten és a Wekerle-telepen. Olvasás céljára is kapott Schifftől kommunista folyóiratokat és könyveket.

A Varga János ellen szóló vádirat rögzítette azoknak a személyeknek a hivatalos és illegális nevét is, akikkel Varga tartotta a kapcsolatot, sőt a sejt találkozóhelyét és időpontját is tartalmazták a vádiratok:

„Hetenként egyszer, péntek estéken Kispesten Beniczky utca—Füzér utca sarok, valamint Mária utca és Báthory utca sarkán volt találkájuk. A találkákon megjelentek rajta kívül: Schiff, Mosdóczi Lajos és egy alacsony ismeretlen nő, és megbeszéltek az idő-

közben végzendő pártmunkát. Ő és Schiff találkahelye Hungária út és Gyáli út sarkán volt. A gépüléseket vasárnap délelőttönként a kispesti erdőben tartották, hol egy Nagyfejű illegális nevű 23 éves középtermetű férfi tartott nekik előadást, a marxizmusból és a mozgalomban való munkáról. Olykor Schiff lakásán, olykor pedig az ő lakásán is tartottak üléseket.”²⁴⁰

Varga János tárgyaláson tett vallomása szerint: a csendőri tényvázlatba és a vádiratba felvett beismerő vallomások kényszer hatása alatt születtek – mivel a csendőrök megverték a vádlottat – ezért azok a vizsgálóbíró előtt és a tárgyaláson is tagadták a vádiratban szereplő vádakát.²⁴¹

A budapesti Büntetőtörvényszék a felgöngyölített kommunista szervezkedés minden tagját elítélte: Molnár Károlynét, Szabó Jánost, Varga Jánost és Győri Gedeont háromhavi fogházbüntetéssel sujtották, Molnár Károly tíz hónapot, Oláh Sándor nyolc hónapot, Mosdóczi Lajos, Derkai Nándor és Perhutter Károly öt hónapot, Várkonyi Gyula négy hónapot, Géczi Árpád két hónapot kapott büntetésül.²⁴²

Az 1935-ben büntetőtörvényszék elé kerülő kispesti kommunista szervezkedésnek szintén voltak Wekerle-telepi tagjai. Rudas Ede és társai bűnperének tényvázlata szerint ez a kispesti kommunista szervezkedés kiterjedt Nagyrédére és Gyöngyösre is, feladatának tekintette a parasztmozgalmak segítségét is. A szervezet kommunista kiadványokat terjesztett, s a munkanélküliek megszervezésével foglalkozott, szervezett sejt munkát végzett, tagjai illegális neveket vettek fel, és programjukhoz tartozott a moszkvai rádió közös hallgatása is. A Kommunista Ifjómunkás Szövetség sejtjeként működtek s a kispesti szociáldemokrata Ifjómunkások Egyesületébe beépülve azt felbomlasztották. A szervezkedés Kispestről indult ki, tagjai is zömmel kispesti ifjómunkások voltak, de szerepelt közöttük a Wekerle-telepről név szerint a vádiratban Homoki Sándor és

„egy Wekerle-telepi ismeretlen nevű, göndör hajú egyén...” is.²⁴³

Homoki Sándor 22 éves textilmunkás volt, kispesti születésű, s a Wekerle-telepi Fő tér 3. sz. alatt lakott. A büntetőtörvényszék az 1921. évi III. tc. 1. §. 2. bekezdése szerint az állam és társadalom törvényes rendjének felforgatására és megsemmisítésére irányuló vétségben bűnösnek mondta ki, két hónapi fogházra mint főbüntetésre büntette, valamint három évi hivatalvesztésre és politikai jogainak felfüggesztésével sujtotta.²⁴⁴

A büntetőtörvényszék tényvázlata szerint:

„Homoki Sándor, illegális nevén „Akác”, a kikérdezés során

beismerte, illetve előadta, hogy 1933. év nyarán Kotymán Tibor, kispesti lakos, cipész, aki neki régi ismerőse, kihívta a vámmentes kikötő melletti Duna strandra, ahol miután előzőleg beszélt neki a munkás illegális mozgalomról, összehozta Tőke László, illegális néven „Csöpi” kispesti lakossal. Tőke többszöri találkozás után bevonta őt az általa vezetett Kommunista Ifjúsági Szövetség (KIMSz) „Rákosi” elnevezésű gépbe. Ennek a gépnek tagjai lettek: ő, Tőke, Rudas Ede és Váradi József. A kapcsolatot felfelé Tőke tartotta mint titkár, hogy kivel azt nem tudja.”²⁴⁵

A Kommunista Magyarországi Pártjának csak a forradalmak időszakában volt önálló legális szervezete a Wekerle-telepen, de az illegalitás éveiben is megtalálta a párt az utat a telep baloldali, harcos munkásságához. A Horthy-korszakban nincsenek adataink arra, hogy külön Wekerle-telepi kommunista sejt működött volna, de a munkahelyi és területi kapcsolatok révén a telep lakói is bekapcsolódtak az illegális pártmunkába. A kommunista szervezkedés tehát feloldotta a telep politikai elszigeteltségét, összekötötte a proletártömegek egészével, a munkásmozgalomban tehát elmosódtak azok a határok, amelyek a Wekerle-telep és Kispeszt, illetve a főváros és a telep között húzódtak várospolitikai vonatkozásban.

A szociáldemokratáknak működött külön szervezete a telepen csaknem a tárgyalt időszak egészen át. A párt stratégiájából eredően a munkáslakótelepen is inkább gazdasági és helyi jellegű problémákkal foglalkozott. Mivel ezek a problémák valóban mélyen és komolyan érintették a telep lakosságát, nem mondhatjuk elhibázottnak a Szociáldemokrata Párt helyi célkitűzéseit, hiszen azokat a hiányosságokat kívánta megszüntetni, amelyeknek révén a jobboldali pártok is beférkőzhettek a telep politikai életébe – a választások kapcsán már kitértünk ezekre a kérdésekre.

A szociáldemokraták által szervezett népgyűlések napirendjéből általában nem hiányzott a telep lakóinak helyi viszonyaival való foglalkozás. Ezeken a népgyűléseken megtárgyalták

„...azokat a hiányokat, amelyek miatt a telep hovatovább elvezít szociális jellegét és közönséges bérházcsoporthá válik.”²⁴⁶

A szociáldemokraták Wekerle-telepi csoportja által 1929. augusztus 31-én rendezett népgyűlés egy memorandum megfogalmazását határozta el, amelyet a telepalapító Wekerle Sándor fiának nyújtottak át. A memorandum pontokba szedte a telep hiányosságait:

1. A telepnek nincs fürdője
2. A telepi iskolafürdők nincsenek üzemben

3. A telepi házak túlnyomó többségében nincs mosókonyha
4. Nincsenek fűskamrák
5. Az utcák nagy részét nem öntözik
6. A telepen felszerelt villanyórákért még mindig havi 1 pengőt kell fizetni – a lakók szerint az eddigi fizetésekkel már többszörösen megfizették azoknak az árát²⁴⁷
7. A telepnek nincs villamosközlekedése, – pedig erre annak idején ígeretet kaptak
8. Sárkány u., Beniczky u., Zoltán u. és Határ úti villamosmegállók-nál nincsenek várócsarnokok²⁴⁸

A Pannónia úton 1930 nyarán megrendezett szociáldemokrata nagygyűlés a már-már járványokat okozó vízhiánnyal foglalkozott.²⁴⁹ De még 1938-ban is a szociáldemokrata csoport napirendjén kellett tartani a következő problémákat: magas lakbér, drága villamosközlekedés, rossz járdák, 30 éve tatarozatlan lakóházak, rendetlen, egészségügyileg tűrhetetlen piac, fürdő és kultúrház hiánya.²⁵⁰

A gazdasági válság éveiben a telepen is felszaporodott a munkanélküliek száma, akik Czégely Dezső szervezett nyomdász vezetésével 1932 nyarán a kispesti városháza elé vonultak s munkát követeltek. Memorandumukban a munkaalkalom teremtését összekapcsolták a telep szükségleteivel, s a telepi kórház és a vásárcsarnok felépítését kérték, valamint a telep teljes csatornázását.²⁵¹

A Wekerle-telepen lakó munkások zöme szervezett munkás volt. Foglalkozási körük szerint szakmai szervezetek tagjai voltak s így az adott szakszervezetek mozgalmi, gazdasági harcát támogatták, a szakszervezetek viszont napirenden tartották a telepen lakó tagjaik gondjait.

A telepen lakó nyomdászok szám szerint – a telep lakóinak egészéhez viszonyítva – nem jelentettek nagy tömeget. Mintegy 180 nyomdászcsalád lakott a Wekerle-telepen – mégis jelentős politikai tényezőnek számítottak a telep belső életében. Ez nagy szervezethez tartozásból és szakszervezetük erősségéből fakadt. Már az a tény is figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban, hogy a telepen lakó nyomdászok számára – a kevés számú állami nyomdai alkalmazott kivételével – a Grafikai Egyesület, vagyis a nyomdász szervezet bérelte a lakásokat s a szervezet tudta és beleegyezése nélkül a bérelt lakásokkal és a benne lakó lakókkal kapcsolatban semmiféle rendelkezés vagy intézkedés nem léphetett érvénybe.²⁵²

A Könyvnyomdászok és Betűöntők Segélyező Egyesülete a telepen lakó tagjai számára egyesületi orvost szerződtetett 1912 tavaszától kezdve.²⁵³

Szaklapjuk pedig – a „Typographia” – gyakran foglalkozott a Wekerle-telep problémáival s azok megoldását sürgette a lakók javára.

A Vas- és Fémmunkások Lapjának hasábjain szintén gyakorta szerepelt a Wekerle Állami Munkáslakótelep egy-egy problematikus kérdése, vagy éppen a telepen lakó vasas szaktársak életéről adott hírt. Szakmájából eredően a telep lakóinak nagy százaléka kapcsolódott a vasas szakszervezetek munkájához, így ez a szakszervezet számlálhatott legtöbb tagot a Wekerle-telepiek között. Ezek a szervezett munkások aktívan részt vállaltak a munkahelyi megmozdulásokban, sztrájkokban, holott – mint a bérleti szerződésből ismeretes – egzisztenciális alapjuknak, a lakásnak az elvesztésével is járhatott ez a magatartásuk. Így az 1913–14. év fordulóján kirobbant Ganz gyári sztrájkban, illetve az azt követő munkáskizárásokban is jelentős részük volt a Wekerle-telepieknek. A kizárások olyan mértékben érintették a telepet, hogy a kizárt munkások külön Wekerle-telepi bizottságot hoztak létre. Nem érdektelen megemlítenünk, hogy a telep kiskereskedő és kisiparos rétegei is támogatták a szervezett vasasok harcát: különböző adományokat ajánlottak fel a kizárt munkások megsegítésére.²⁵⁴

A vasas szakszervezet kötelékébe tartozott azoknak a munkásoknak is egy része, akiket a Kispesti Állami Munkástelepen, illetve annak csepeli víz-művében alkalmaztak. Így a szakszervezet és lapja figyelemmel kísérte és támogatta ezeknek az állami alkalmazottaknak helyzetét és a munkaidő csökkentésére, a fizetések emelésére irányuló törekvéseit is. A Vas- és Fémmunkások Lapja 1918 nyarán közölte a telepen dolgozó munkások nyílt levelét, amellyel a pénzügyminiszterhez fordultak: a megélhetési nehézségekre, alacsony fizetésekre, valamint a telep építésvezetőjére, Rékai Frigyesre panaszkodtak, s e nehézségek megoldását kérték.²⁵⁵

Nem véletlen az a formula – kérvény –, amellyel a telepen dolgozó, közvetlen az állam alkalmazásában álló munkások védtek és képviselték érdekeiket. Az állami üzemek, gyárak, intézmények dolgozói a szigorúbb munkahelyi kötöttségek miatt általában nehezebben tudták létrehozni, megerősíteni és hatóképessé tenni szakmai érdekvédelmi szervezeteiket. A Wekerle-telep lakosságának egyharmadát kitevő vasutasság is ilyen nehézségekkel küszködött. A Magyar Államvasutak ugyanis azután, hogy 1906-ban engedélyezte a Vasúti Munkások Országos Szövetségének működését, 1908-ban feloszlatta azt, s egészen 1918-ig illegálisba kényszerült a vasúti munkások szervezete.²⁵⁶

A MÁV-nál 1908-ban beinduló és Kossuth Ferenc nevével fémjelzett tisztogatási akció azzal kezdődött, hogy megtiltották a vasutasságnak

— elbocsájtás terhe mellett —, hogy a Szociáldemokrata Párt tagjai legyenek.²⁵⁷ Ezzel egy időben az állam kitiltotta vasutasait a Vas- és Fémmunkások Segélyező Egyesületéből is,²⁵⁸ ami csupán a MÁV Északi Főműhelyében 600–700 munkást érintett. Az első világháború éveiben a MÁV-nak ezt a műhelyét is katonai parancsnokság alá helyezték, a katonai szükségletek biztosítása érdekében. A műhely dolgozóit a 18-as munkásezredbe sorolták (M.kir. Népfelkelő Munkásezred a MÁV Északi Főműhelyében). De a már korábban is szinte terror alatt tartott munkások megtagadták a katonai eskütételt.²⁵⁹

A háború évei alatt a Magyar Királyi Állami Gépgyár munkásai is felemelték szavukat, s annak ellenére, hogy ez a cég is elzárta munkásait a szervezkedéstől s a szervezkedés kezdeményezőit eltávolította a gyárból, 1915-ben ismét hozzáláttak szervezetük kiépítéséhez. A Vas- és Fémmunkások Lapja ekkor lelkesen üdvözölte a lakatos munkások újraéledő szervezetét:

„És ma már azon az úton vannak a lakatosok, amelyről semmiféle igazgatósági terror, semmiféle ígéret nem fogja őket letéríteni. A szenvedésből már elég volt, emberhez méltóan akarunk élni.”²⁶⁰

A két forradalom időben szűkre szabott határai között kibontakozó emberibb élet után az ellenforradalmi rendszer talán még pusztítóbban igyekezett összeroppantani az állami gyárak, az államvasutak munkásainak szervezetét. És ebben az időszakban is — mint a forradalmakat megelőző periódusban is —, a tiltó rendelkezések, megtorlások a műhelyek dolgozóit sujtották leginkább a vasutasság köréből. Helyzetüket a Népszava így foglalta össze 1935-ben:

„Kezdjük ott, hogy a vasúti munkásoknak nincs meg az egyesülési és gyülekezési joga, nincs meg annak ellenére sem, hogy a törvény ezt kifejezetten biztosítja számára. Nem szabad lapot indítaniok, de még olvasniok sem olyant, amire a „felsőbbség” azt mondja, hogy veszedelmes. És ez a cenzúra szigorú és önző. A „felsőbbség”-nek minden lap veszedelmes, ha nem az ő engedelmes kiszolgálója.”²⁶¹

A szakmai szervezkedéseket is fojtogató nehéz években a Wekerle-telepen azért működött a MAVOSz helyi csoportja s tevékenységének jelentős részét képezte a helyi problémákkal való foglalkozás. 1938-ban a vasútaszövetség helyi csoportjának választmányi ülésén fellépett a lakosság a rossz út- és járdaviszonyok ellen, de központi problémája a telepi piacon uralkodó egészségtelen viszonyok javítása volt. A Pestvidéki Élet közlése szerint az ülés szónoka:

„Lehetetlennek tartja, hogy akkor, amikor az állam nagy költséggel és az orvosi tudomány minden felkészültségével küzd a tuberkulózis ellen, a város a pénzügyi kormány húzódozása folytán első kézből kapja a lakosság a fertőzés csíráját a piacon pénzért.”²⁶²

A Wekerle-telep lakossága tehát politikai szemléletében, aktivitásában a proletariátus egészéhez sorolható. Leghaladóbb és legöntudatosabb lakói a két forradalom országot, társadalmat formáló harcában aktív szerepet vállaltak, az MKP tagjaivá lettek, s annak illegalitásba kényszerülő éveiben is a magyar munkásmozgalom élvonalában maradtak. A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek munkájában is a proletariátusra valló arányban és minőségben vettek részt. A Wekerle-telepek osztályöntudatának megnyilvánulásai lépten-nyomon fellelhetők, s ez – annak ismeretében, hogy az állami lakótelep belső viszonyai, s az állami üzemek munkásellenes szigora milyen nagy fokú megkötöttséget, visszahúzó erőt, egzisztenciális veszélyt rejtett magában – a teleplakók politikai megítélésekor fokozott jelentőségűvé válik s indokoltá teszi a telep munkáslakosságának a fővárosi proletariátus soraiba való helyezését.

A telep lakosságának politikai arculata nem azonos tehát a munkárisztokrata rétegek politikai magatartásával. Azt is láttuk, hogy a Wekerle-telep lakóinak gazdasági és szociális helyzete sem érte el a kiváltságos munkárisztokrata élet színvonalát. Egyszerűen arról van szó, hogy az állam nem biztosította munkásainak – s egyben a telepén lakóknak – a munkárisztokrácia egzisztenciális szintjét. Az állam meg kívánta nyerni, illetve a maga számára biztosítani a telepén lakó munkásságot, de nem olyan anyagi eszközökkel, amelyek a munkárisztokrata réteg kialakításának irányában hathattak volna. A tendencia a Wekerle-telep esetében inkább az volt, hogy a magas szakképzettségű, de a magántulajdonú üzemekkel szemben gyengébben fizetett – az állam üremeiben dolgozó, az állam számára nagyon fontos rétegeket igyekeztek megnyerni a helyhez kötést jelentő plusz juttatással, amely egyben e rétegek kézbentartását is biztosította. A munkárisztokrata tudatát, a mozgalmi érdektelenséget az állam nem a szuper jövedelem, nem a kiemelkedő életszínvonal biztosításával akarta kialakítani, hanem ennél jóval olcsóbban: egy, csupán a létminimumot biztosító juttatás – lakás – fejében megkötéssel, s ez a megkötés kiterjedt a munkás életének minden vonatkozására: munkahelyére, lakására, politikai és mozgalmi életére. Így a Wekerle-telepen nem alakult s nem is alakulhatott ki munkárisztokrata világ, csupán egy plusz kötöttségek közötti – az átlagosnál konszolidáltabb körülményeket élvező – munkásréteg.

VII.

A Kispesti Állami Munkáslakótelep oktatási és művelődési intézményei állami jellegűek voltak, a M. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alá tartoztak. Az elemi iskolák közvetlen, helyi felügyeletét, az iskolai gondnokság látta el, amely 1912 decemberében alakult meg. A telepi iskolagondnokság tagjainak jelentős részét a főispán nevezte ki: így az elnökét is Győri Ottmár telepi gondnok személyében. Más részük viszont hivatalból lett az iskolagondnokság tagja: a községi bíró, a felekezetek lelkészei és az iskolák igazgatói. Egy elenyésző rész került csak választás útján a gondnokság tagjai sorába, a telepen működő iskolák tantestületeinek pedagógusai közül.²⁶³

A Wekerle-telepen eleinte elemi iskolák és óvodák működtek csak, majd beindultak a továbbképző ismétlő iskolák, kisegítő iskolák és a kispesti polgári iskolák kihelyezett osztályai, amelyek később önálló igazgatósággal működtek tovább, de mindvégig önálló épület nélkül.

A lakótelepre a tervezők csak óvodákat és elemi iskolákat szántak. Ezek a munkástelep házaival párhuzamosan fel is épültek. A négy úgynevezett iskolacsoport tanítói lakásokkal együtt a telepen arányosan elosztva épült fel, majd később a különálló V. és VI. számú csoportban az óvodaépületek is. Az oktatási intézmények építése nem ment azért zökkenőmentesen, a telepen honfoglaló első gyerekek pár évig lakásokból átalakított iskolákba jártak. 1911-ig öt lakásból átalakított ideiglenes iskola és egy óvoda működött a Wekerle-telepen 13 tanerővel, ekkor az elemi iskolások száma 600, az óvodásoké 300 volt.²⁶⁴

Az első két iskolacsoport felépülésekor, 1911-ben merült fel az a probléma, hogy az 1908. évi XXIX. tc. 3. §-a csak a munkáslakások költségeit tartalmazza, így az iskolák, az egyéb közintézmények felépítésének költségeire külön költségvetés szükséges. Ez annál is inkább szükségessé vált, mivel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium sem tudta fedezni ezeket a költségeket.²⁶⁵

1911 és 1913 között felépült a négy iskolacsoport, általában 12–12 tanteremmel, 1–1 tornacsarnokkal, óvodával és napközis férőhelyekkel együtt.

A Wekerle-telepen – a vizsgált korszakban – rendkívül magas volt az iskolakötelesek száma, tehát a 6–11 éveseké. 1910-ben 16,3 ilyen korú gyermek jutott 100 lakásra, 1920-ban pedig 19,9, akkor, amikor az országos átlag 13,2, illetve 13,9 volt, Budapesten 8,6 és 9,0, Kispesten 13,0, illetve 13,1.²⁶⁶

E nagyszámú telepi elemi iskolás számára az iskolák teljes felépülése után 64 tanterem állott volna rendelkezésére, ha az állam gondoskodott volna a telep szükségletének megfelelően más iskolatípusokról is. A telepen ugyanis olyan magas volt az értelmi fogyatékosok száma – 3,2%²⁶⁷ –, hogy 1921-től szükségessé vált a kisegítő iskola megszervezése. Ennek osztályait pedig az elemi iskolák helyiségeiből választották le.²⁶⁸ Ugyanez a helyzet állt elő a polgári fiú- és a polgári leányiskola vonatkozásában is, így 1926-ra az elemi iskolák már csak 36 tanteremmel rendelkezhettek.²⁶⁹

A Wekerle-telepről – helyi polgári iskola hiányában – 1916-ig Kispeszt polgári iskoláiba jártak át az elemi után is tanulni vágyó telepi diákok. Az 1916–17-es tanévben az anyaváros iskolái már nem tudták befogadni a nagy létszámú telepi jelentkezőt, így a telepre helyezték át osztályokat, az ottani elemi iskolák tantermeinek rovására. Majd ezek az osztályok az 1918–19-es tanévben leváltak az anyavárosi iskolától és önálló igazgatóságot kaptak.²⁷⁰ Az így létrejött Kispeszt-Munkástelepi m. kir. Állami Polgári Fiúiskola évkönyvet indított, amelynek vissza-visszatérő témája az iskola épületének hiánya, az elégtelen és egészségtelen helyiségviszonyok. Az évkönyv évről évre ismertette azokat a memorandumokat is, amelyekkel a telep lakossága ostromolta a pénzügyi és a közoktatásügyi minisztériumokat az iskola épületének felépítése érdekében. Lucza János igazgató az iskola évkönyvének első számában arra kereste a választ: mi okozta azt, hogy a telep építési terveiből eleve kimaradt a polgári iskola gondolata is. S Lucza János cikkének sorai mögött meghúzódik a munkástelep-építők azon hibás szemléletének bírálata, amely szerint a munkásság szellemi igényei nem teszik szükségessé a magasabb iskolák létesítését.

„A tervezők, midőn a munkástelep szép tervrajzát megkonstruálták, nem számoltak azzal, hogy az itt letelepülő munkáselemek az elemi iskolai képzettséget meghaladó kultúrigénye is lesz; nem számoltak azzal, hogy itten a szakképzett munkástömegek polgári iskolába is kívánják majd a gyermekeiket járatni, nem csak azért, mert ma már négy középiskolai előképzettség nélkül a jobb iparágba se veszik fel a tanulót, hanem azért is, mert a mai munkásság maga is törekszik arra, hogy az alapműveltségét emelje. Ezért tömegesen a polgári iskolát keresi fel.”²⁷¹

A telepi polgári fiúiskolának az 1921–22-es tanévben 500 tanulója volt, tíz osztályra bontva. Ez a tíz osztály hét tanteremben tanult, s a hét teremből is kettő egészségtelen szuterén helyiség volt, egy pedig az iskola ún. orvosi szobája. A hiányokat fokozta, hogy az iskola nem rendelkezett torna-

teremmel, fürdővel, szertárral és kézimunkateremmel. Az 1922–23-as tanévben tovább romlott a helyzet, ugyanis a nagyszámú beiratkozó miatt két első osztályt kellett beindítani s ezeknek elhelyezésére már csak a IV. számú elemi iskola szuterén helyiségében volt lehetőség. 1922-től tehát a polgári fiúiskola két egymástól távol eső épületben, az ún. III. számú és IV. számú elemi iskola épületeiben volt kénytelen működni.

Az ekkor benyújtott iskolaépületet kérő memorandumra Klebelsberg megértő, de csupán szavakban megnyilvánuló támogatást tanúsított, a pénzügyminiszter pedig egyértelműen elzárkózott:

„Habár a Wekerle-telep kiépítése befejezés előtt áll, a pénzügyminisztérium nem látja érettnek a helyzetet arra, hogy a polgári iskolák építését az állami költségvetésbe beállítsa.”²⁷²

Az Értesítő 1926-ban ugyanarról számolt be, hogy a pénzügyminiszter írásban tett ígéretet arra, hogy az 1927–28-as állami költségvetésbe beállítják a telepi polgári iskolák építését, de az még 1928-ban is csak a kérvényezés stádiumában állott.²⁷³ S hiába fogalmazta szigorúbban és követelőbben, egészségügyi és szociális érvekre építve memorandumát a Wekerle-telepi Társaskör, a várt hatás elmaradt, a telep csak a felszabadulás után kapott középiskolát: a Landler Jenő Gimnáziumot. Az 1928-as memorandumban megfogalmazott viszonyok nagyon sokat elárulnak a telep oktatási lehetőségeiről, a diákok egészségügyi helyzetéről.

„Az itteni lakosok gyermekei már szociális okoknál fogva is vérszegények, betegesek, és mint ilyenek mégis kénytelenek jobb elhelyezés hiányában elégtelen iskola helyiségekben, kicsiny elemi iskolai padokban, sőt egészségtelen alagsori helyiségekben tanítási órákon részt venni, ami nem csak pedagógiai, hanem egészségügyi és szociális szempontból is alapos kifogás alá esik. Mert a polgári fiúiskolának 360 növendéke részére mindössze 7 tanterem áll rendelkezésére.”²⁷⁴

A rossz, nem kielégítő iskolai viszonyok alapján a tantestület 1931-ben javasolta az iskolaorvosi intézmény bevezetését, vagy legalábbis az évenkénti orvosi ellenőrzést. Az első ilyen vizsgálatot csak az 1935–36-os tanévben végezték el, s akkor is csak két osztályban. A 199 megvizsgált első, illetve negyedik osztályos tanuló közül 1%-nak a tüdeje komoly elváltozást mutatott, 15%-a erős hajlamot mutatott a tüdőbajra, 20% gyengén tápláltnak minősült és több mint a felének szuvasak voltak a fogai.²⁷⁵

Az iskola ez évi értesítőjében a cserkész csapatvezető „Ép testben ép lélek” címmel írott cikkében foglalkozott a tanulók szellemi és egészségügyi

problémáival. S ha a cikkíró irredenta és nacionalista magyarázatait, érveit nem is fogadhatjuk el, adatait és helyzetfeltárását annál inkább:

„... a háború óta a tanár nevelő és oktató munkája évről évre nehezebb és a tanulók előmenetele nem áll mindig arányban a tanár végzett munkájával... ezt leginkább a szülők szociális körülményei és a tanulók egészségi állapota okozza. A polgári iskola tanulói csaknem kivétel nélkül szegény emberek gyerekei, akik nem Nagy-Magyarország acélos búzáján nevelik gyermekeiket, hanem megcsonkított hazánk kenyértelenségén. Így érthető, hogy a polgári iskolában feltűnően sok a rossztáplált, vézna ideges gyermekek, akik nem csak testi fejlődésben maradnak el az egészségesektől, hanem szellemileg is.”²⁷⁶

Említésre méltó, hogy a polgári iskola kereteiben működtek – bár helyiség hiányában állandóan az elhalás veszélyével küszködtek – tanfolyamok, szakkörök. Így: nyelvtanfolyamok, gyorsírás és zene, valamint az 1923-ban megalakult Ifjú Vöröskereszt Egylet és 1924-től a Wekerle Sportkör is a polgári iskola szervezésében működött.

1920-tól 1926-ig a polgári fiúiskolában 3 107, a leányiskolában 3 384 tanuló tanult, összesen 6 491 fő,²⁷⁷ a huszas évek közepétől ez a szám csökkent: részben az áldatlan iskolai viszonyok, részben pedig az emelkedő iskolai költségek miatt.

1928-ig a telepi polgári iskolákban végzeteknek 56,6%-a iparos és alkalmazotti pályákra ment, 16,4%-a továbbtanult s 27%-a nem tanult tovább, sem szakmai, sem alkalmazotti továbbképzésen nem vett részt.²⁷⁸

Az ismertett nehézségek és problémák ellenére sem mondhatjuk eredménytelennek az állami munkáslakótelepen folyó iskolai oktatást. Feltehetően érződik persze ebben a vonatkozásban is az, hogy a telep lakóinak nagyobb része kvalifikált, képzett szakmunkás volt, így nem véletlen, hogy az analfabéták száma a Wekerle-telepen az országos átlag alatt maradt, s hogy a tanköteles gyermekek 91,9% a járt iskolába, amit szintén jobb átlagot mutat az országosnál és az anyavárosénál is. Ez az 1925–26-os tanév vonatkozásában annyit jelent, hogy a 2 608 tankötelesből 2 399 gyermek járt iskolába.²⁷⁹

A telep lakóinak 73,6%-a volt írástudó 1910-ben s 1920-ra ez az arány 83,6%-ra javult.²⁸⁰

A Wekerle-telepi analfabétizmus felszámolását már a dualista Magyarország Wekerle-kormányja megcélozta, s a közművelődést szigorúan irányított és merev korlátok közötti formában a klebelsbergi gondolat jegyében az 1920-as években továbbfejlesztették a kispesti állami lakótelepen is.

1909-ben a telepi lakosság közművelődésének biztosítására tervezetet készített a minisztérium. Ebben a tervezetben szerepelt a felnőtt analfabéta tanfolyam elindítása, amelyet az elemi iskolák mellett szándékoztak működtetni, s szerepelt a munkásgimnázium felállításának gondolata is —, a polgári iskolák mellett működtetve. A tervezet népkönyvtárak létesítését rögzítette, amelyet az ún. Munkáskaszinóban kívánt elhelyezni, ahová olvasótermet, könyvtártermet, előadótermeket és irodát is tervezett.²⁸¹

A lakótelep közművelődési szerkezete nem épült ki ilyen formában. Analfabéta tanfolyamok szerveződtek a telepen,²⁸² de a munkásgimnázium beindulásáról nincs adatunk, sőt a népkönyvtár helyéül megjelölt Munkáskaszinó sem épült fel a Wekerle-telepen.

Az állami munkáslakótelep közművelődését, kulturális és szellemi életét a Wekerletelepi Társaskör, hivatalos nevén a Kispest-Munkástelep Lakóinak Társasköre irányította. Mellette, illetve a Társaskör egyik osztályaként működött 1920-tól az ún. Szabad Lyceum, majd 1922-től a Lyceum a Wekerletelepi Iskolánkívüli Népművelési Bizottság kötelékébe került át.²⁸³ E bizottság megalakulása után a telepi népművelés legalább olyan bonyolult hierarchikus hivatali rendszer irányítása alá került, mint minden egyéb az állami lakótelepen. A Wekerletelepi Iskolánkívüli Népművelési Bizottság ugyanis a kispesti helyi hatóságú bizottság albizottsága volt, s így a helyi, a vármegyei bizottságokon keresztül az országos főfelügyelethez, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartozott.²⁸⁴

A Szabad Lyceum, illetve az Iskolánkívüli Népművelési Bizottság feladata volt a lakosság kulturális igényeinek helybeni kielégítése: előadások, kiállítások és ünnepélyek megszervezésével. Önálló helyisége nem volt, előadásait a Borovszky-féle vendéglőben tartotta, amelyeknek témája általában népegészségügyi és történelmi vonatkozású volt. Jelentős működésében, hogy a könyvtár-szegény telepen egy 1 023 kötetes könyvtárat tartott fenn.²⁸⁵

A Wekerle-telep szellemi életében domináns tényező mégis a Társaskör volt. 1910-ben jött létre a telepi tanári kar és Győri Ottmár gondnok kezdeményezése nyomán. A Társaskör volt az első egyesület, amely elindította a telep társadalmi életét, megszervezte kulturális és sporttevékenységét és igyekezett minden erejével irányítani a munkáslakosság gondolati és szemléleti formálódását. A lakótelep monográfiájában László Gyula így fogalmazta meg a Társaskör funkcióját:

„Célja a telep lakói között szorosabb társadalmi viszony létesítése, a közös gazdasági érdekek védelme és a nemzeti irányú művelődésnek a lakosok körében való terjesztése.”²⁸⁶

A Wekerletelepi Társaskör elméleti, ideológiai beállítottságát szinte teljes mértékben meghatározta az a tény, hogy az állam lakótelepén, a telep gondnokának védnöksége alatt működött. A teleplakók ideológiai befolyásolásának erőszakossága 1919 után, de méginkább a harmincas években – a korabeli hivatalos, tőkés érdekeket védő állami állásponthoz való ragaszkodással – megfosztotta a kört munkás jellegétől, s tevékenysége kétes értékűvé vált.

Az 1910-ben megszervezett Társaskör elnöke Komora Árpád gépgyári művezető lett, tagjainak zömét pedig munkások alkották. Az 1919 utáni szemléletváltás következtében – a művezető elnök megtartotta ugyan tisztét –, de a kör vezetőségének összetétele már tükrözte azt az új irányzatot, amely 1919 decemberében a Társaskör közgyűlésén a következőkben fogalmazódott meg:

„A társaskör eddig nagyon is egyoldalú életet élt. Tagjai majdnem kizárólag munkások voltak. A telepen lakó tisztviselőkből, vasutasokból, postásokból alig néhány tagja akadt. Az idők öröndetes jele, hogy most ezek is nagyobb számban léptek be a társaskörbe, hogy bevigyék a kör életébe a maguk erős magyar nemzeti érzését, mely érzésnek ezentúl uralkodnia kell minden társadalmi intézményünkben.”²⁸⁷

A tisztviselői, alkalmazotti rétegek erősítése a társaskörön belül a politikai jobbratolódás első jele. E jobbratolódást megfogalmazó első közgyűlés elfogadott egy kizáró tényezőt is:

„...azok, akik a romboló kommunizmus alatt valami szerepet játszottak, eljátszották jogukat is arra, hogy a Körnek tagjai legyenek.”²⁸⁸

Ezektől az évektől kezdődően a Társaskör tevékenységét ideológiai, politikai vonatkozásban az álmagyarkodás, irredentizmus, nacionalizmus hatotta át. 1934-ben a Társaskör évi rendes közgyűlése így összegezte a kör tevékenységét:

„A Társaskör mint a TESz, a Nemzeti Szövetség, a Revíziós Liga tagja lelkes harcosa a revíziós eszmének, s hazafias buzgalommal működik közre, mint a hazafiság éber őre, Nagymagyarország újrateremtésében a telepen.”²⁸⁹

A telep munkáslakossága számára idegen szellemiségű Társaskör – bár hatása alól az öntudatos munkásrétegek kivonták magukat – a telep első életében mérgező és káros ideológiai gócot jelentett az 1920-as évek elejétől kezdve. Politikai, ideológiai tevékenységen kívül egyéb kulturális tevé-

kenységet is folytatott, s rendkívüli jelentőséget szerzett magának azzal a ténnyel, hogy fórumává vált a telep gazdasági problémáival kapcsolatos küzdelmeknek is. A Körben csapódtak le első szinten és közvetlenül a lakók panaszaival, a telep gazdasági és infrastrukturális hiányainak visszhangja. A telepi gondnok védnöksége alatt működő Társaskör igyekezett ezeket összefogni, továbbítani s a telep szócsovéként fellépni a gondnokságon, az anyaváros tanácsánál és a minisztériumban is.

A Wekerletelepi Társaskör a Tanácsköztársaság idején beszüntette működését – s magában ez a tény elegendő lenne politikai megítéléséhez –, mégis 1919 végén, az újjáalakulás napjaiban olyan hangokat is hangoztatott, hogy

„... minden politikai kérdést kizár.”²⁹⁰

Hogy ez mennyire nem így volt, az már e cikk megjelenése után pár nappal, az 1919. december 14-i közgyűlés kitételeiből is kitűnik.²⁹¹ Mindezek mellett az 1919 végén újjáalakuló kör programjának egyik sarkalatos pontja volt a telepen lakók közös gazdasági érdekeinek védelme:

„A telepen jelenleg még nélkülözzük a villamosvasút közlekedését, a villanyvilágítást, népfürdőt, polgári iskolát, kórházat és munkáskaszinót. Ezek mind olyan fontos közös érdekeink amelyek eléréséhez szükséges, hogy tömörüljünk.”²⁹²

A polgári iskola, a kórház, a fürdő, a kultúrház és a villamos a Társaskör akciói ellenére sem valósultak meg a telepen, de egy-két szociális eredmény a Társaskör nevéhez is fűződik. Így évekig tartó, következetes munkája nyomán bevezették a villanyvilágítást a telepre, telefonautomatákat szereltek fel, s közbenjárása nyomán a BSzKRT a fővárosi iskolákba járó telepi tanulók részére a reggeli órákban villamos pótkocsikat kapcsolt a szerelvényekhez.²⁹³

A Wekerletelepi Társaskörben úgynevezett kulturális és sport alosztályok működtek. A legkorábban megalakult alosztálya a munkás énekkar volt (1910), majd a munkás zenekar (1920-ban) és a Társaskör kötelékén belül működött az „Irodalmi Művészeti és Tudományos Egyesület”, valamint egy 550 kötetes könyvtárát is tartott fenn a telepiek Társasköre. Sporttevékenységét a Sakk-kör, 1913-tól a Wekerle Sport Club (WSC) és a Szondi Sport Club (SzSC) fémjelezte.²⁹⁴ Alosztályok működése a mindenkori gazdasági helyzet függvénye volt: így a munkanélküliség éveiben gyakorta szüneteltek az egyes szakosztályok vagy sportkörök, halódtak, majd újraéledtek. Legnagyobb sikereket a munkás énekkar, az ún. Wekerletelepi Dalkör ért el, több rádiószereplést is kiérdemelt.²⁹⁵

A periódikus gazdasági nehézségeken kívül nagy próbatételt jelentett a telep társadalmi életét irányító Társaskör számára, hogy kulturális intézményekkel, épületekkel nem rendelkezett a telep. Rendezvényeinek színhelye vagy iskolai osztálytermek, tornatermek vagy éppen vendéglők helyiségei voltak. Maga a Társaskör sem rendelkezett külön a saját céljaira épített székházal, egészen fennállásának 25. évfordulójáig, amikor is végre székházat kapott a Kálmán király utcában 1937-ben.²⁹⁶ Korábban a Pannónia úton, munkáslakásokból átalakított helyiségekben működött.²⁹⁷

A filmszínház volt a telepen az egyetlen olyan kulturális intézmény, amelynek rendeltetésszerű épületet emelet a minisztérium. De ez az építkezés is csak az 1920-as évek második felében indult meg,²⁹⁸ s 1928-tól működött a mozi a telep főterén.

Azzal szemben, hogy a kulturális és szociális intézmények felépítése elmaradt a Wekerle-telepen, a telep építésének első éveiben – már 1912-ben – felépült az államrendőrség épülete; a rendőrkapitányság és a lovasrendőri lak-tanya. A háború előtti években ugyan felépült a telepi posta épülete is, az orvosi lakások és rendelők, valamint egy gyógyszerár is, de ezek a középületek, intézmények mind nem pótolhatták a már ismertetett hiányokat a kultúra és az egészségügy terén. S így bármennyire is értékelendő az a tény, hogy egy munkástelepen belül a társadalmi és kulturális élet számára próbáltak a hivatalos szervek kereteket és lehetőségeket biztosítani, az anyagi, tárgyi hiányosságok s az ideológiai ráhatás erőszaka miatt nem értékelhetjük azt pozitívan.

VIII.

A századfordulón és a XX. század első évtizedeiben létesített lakótelepek a fővárosi lakásnyomor enyhítését szolgálták. Az alapgondolat a szociális segítség gondolata volt ugyan, de csupán a társadalom meghatározott rétegei számára biztosítva. Állami, városi, üzemi telepek ezek vagy munkások, vagy tisztviselők részére építve. Ebből következően első és legszembetűnőbb sajátosságuk tehát, hogy a telepeken való lakáshoz jutás munkahelyi kötöttséget jelentett. A lakók társadalmi hovatartozása szerint a telepek homogenitása eleve adott: vasutasok, MÁV-gépgyáriak lakták, vagy a Ganz-Művek dolgozói, esetleg a városi tisztviselők. E homogenitásból adódóan kézenfekvő lenne, hogy a telepeken kialakult életmódot az ott lakók társadalmi hovatartozása, gazdasági helyzete, szemlélete határozta meg. A felsorolt tényezők kizárólagos érvényesülését azonban megzavarta és befolyásolta az a tény, hogy

a telepek létesítését indítványozó szociális gondolat nem volt mentes egyéb, éppen nem szociális jellegű gondolatoktól, hanem állami, városi, tőkés vállalkozói és politikai érdekek színezték azt át. A telep az állam, a város vagy az üzem tulajdonát képezte, a tulajdonos pedig – a tulajdonjog alapján – meghatározta többek között a bérleti feltételeket is. Így egy meghatározott osztálynak, rétegnek vagy gyári munkásközösségnek csak a tulajdonos által megválogatott csoportjai kerülhettek a telepre. S vonatkozik ez az 1908-as állami beavatkozás eredményeként létrejövő Wekerle Állami Munkáslakótelepre is, amely mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt maga után utasított minden korábbi állami, üzemi és helyhatósági munkáslakás építési akciót: az 1880-as években épült X. kerületi tisztviselő telepet, a MÁV Északi Főműhelyének és Gépgyárának telepeit és a Ganz Gyár budapesti lakásépítkezéseit is.

A Wekerle-telepet életre hívó törvény, az 1908. évi XXIX. tc. önmagában és terveiben kimondottan pozitívan értékelhető: munkások számára biztosított lakást, s lényegesen alacsonyabb bérért, mint bárhol a fővárosban. Keletkezése a Ferenc József-i Magyarország polgári gondolkozású pénzügyminiszterének nevéhez fűződik, aki több alkalommal a miniszterelnöki tisztet is betöltötte és a telep építésének idején Budapest Főváros Közmunkatanácsának is elnöke volt. A kispesti munkáslakótelep létesítése a kor legjelentősebb szociálpolitikai akciója volt, de reális értékelésekor nem mellőzhető az a tény, hogy a kapitalizmus szociálpolitikájának volt az eredménye, amelynek törvényszerűségeiből adódóan nem lehetett mentes a tőkés osztályérdekektől. Minden pozitív értékének elismerése mellett látnunk kell, hogy a rendszer szociálpolitikai kirakatának funkcióját töltötte be. Ezen kívül is az érdekek sorozata fűződött létrehozásához s magához az építkezéshez is. Állami, gazdasági, szociális és magántőkés érdekek ezek, attól az érdekeltségtől kezdve, hogy az állami iparban dolgozó munkásság egy része – a telepen lakók anyagi és szociális érdekeltsége révén – fokozott függőségbe hozható, hogy politikai szabadsága megköthető, egészen addig az érdekeltségig, hogy a telep mint építkezés is kapitalista vállalkozás volt, jó üzlet a pénzügyminiszterhez közel állók és a rokonok számára.

A Wekerle-telepen – létesítésétől, 1909-től a Horthy-korszak végéig – a lakók mintegy háromnegyedét állami munkások és alkalmazottak adták: MÁV-Gépgyári, északi főműhelyi, dohánygyári, nyomdai munkások és vasutasok, postások. A lakók többi része magángyárak munkásaiból és a telepi alkalmazottakból tevődött össze. Munkáslakótelep tehát. Akadnak nézetek, amelyek szerint a munkásarisztokrácia lakta a Wekerle-telepet. E néze-

tek alapját képezhette az a tény, hogy a Pénzügyminisztérium által kiadott bérleti feltételek politikai kitételeket, megszorításokat is tartalmaztak. Vagy alapul szolgálhatott az, hogy ezen a telepen jobb körülmények között éltek a munkások, mint a főváros egyéb munkáslakta területein; bár ez az utóbbi már a telepadta viszonyokból következett. Politikai és szociális jellegű vizsgálódásaink nyomán állíthatjuk, hogy ezek ellenére sem hordozta magán a munkárisztokrata élet jegyeit a Wekerle-telep. Annak ellenére sem vált munkárisztokratává ez a telep, hogy a Wekerle-kormány csak abban a vonatkozásban szánta munkástelepnak kispesti lakótelepét, hogy munkásokkal telepítette azt be, s nem titkolt alapkonceptiója volt már a telep létesítésekor, hogy a telepet eszközül használja fel a munkás arculatának átformálásához. Ugyanis a munkástól idegen életmódot, illetve annak kereteit adta a telep viszonyaival. A Wekerle-telep valamiféle átmeneti életmódot nyújtott: földrajzi fekvésével, nagyváros tövében, de annak határain kívül, elrendezési tervével, utca- és úthálózatával, város és nem telep jellegével, kertes házaival, a lakások belső elrendezésével, komfortszínvonalával, s a legszegényebb kispolgári élet hangulatát sugalló kisvárosi jellegével. Ezt az inkább vidéki kisvárosi – mint modern lakótelepi – jelleget csak növeli, hogy a telepnek városközpontja épült sugár- és körutakkal, a főtéren emeletes házakkal, parkkal. S ebbe a képbe illik, hogy házai zömmel földszintesek, a lakások fürdőszoba nélküliek s hogy építésénél az olcsósági szempont dominált inkább, mint a korabeli színvonal: nomoktéglából épült lakásai komfort nélküliek.

A Wekerle-telep külsőségekben megnyilvánuló kisvárosi jellege ma már idejétmúlt, édeskés és hamis, de ezeknek a külsőségeknek a század elején funkciójuk volt, mégpedig valamiféle városias társadalmi élet kereteit voltak hivatva biztosítani még akkor is, ha a telep lakóinak belső tartalmától idegen külsőségek voltak csupán. Ehhez a tudatosan szervezett kisvárosi élethez tartozott, hogy a Wekerle-telepi lakóknak volt társasköre, sportklubja, hetilapja, filmszínháza, s volt – ha szegényes is – könyvtára, iskolái, óvodái. Hogy kulturális intézményei: klubjai, társasköre milyen politikai szellemet voltak hivatva táplálni, az nyilvánvaló, és így céljuk és tartalmuk épp úgy elfogadhatatlan ma számunkra, mint korukban a munkáslakók számára is az volt.

A Wekerletelepi akcióval az állam kiragadott a munkásosztály egészéből egy csoportot, amelyet érdekeltté, kötötté tett – munkahelyi, mozgalmi vonatkozásban – egy lakással, amellyel és amelynek környezetével erőszakosan módosítani kívánta életmódját, szemléletét a maga érdekei szerint. A munkás gondolkodásmódját kívánta átformálni s hozzátehetjük, nem sok sikerrel. Ezért a felemás keretek és ezért a felemás életmód a Wekerle-telepen.

A telep lakói az ország minden részéről szerveződtek, eredeti foglalkozásuk szerint ipari munkások – elég nagy számban szakképzettek – postások, rendőrök, vasutasok és földművesek, még urasági cselédek is. Nagy részükben már a telepre kerülésük idején is a főváros üzemeiben dolgozó munkások, és az évek során méginkább azokká váltak. Magyarország legnagyobb ipari városában dolgozó munkásosztály részei, annak vérkeringéséből kiszakíthatatlan tényezők. A telepen belüli élet nem jelentett – minden ilyen irányú szándék ellenére sem – hermetikus zártságot, az országos gazdasági és társadalmi hatások a döntő, alakító tényezők itt is. A teleplakók között ugyan voltak egzisztenciális szintkülönbségek, de nem más arányban, és főként nem más okokból eredően, mint a munkásosztály egészében. A teleplakók politikai arculatának átalakítása nem történhetett meg, ha az esetek és alkalmanként befolyásolhatók voltak is, érdekeik nem válhattak azonosakká az állami érdekekkel. Így az állam szociálpolitikai szándékai nem valósulhattak meg teljes mértékben, de sajnos a munkások telephez kapcsolódó reményei sem. S a Wekerle-telep esetében is bebizonyosodott, hogy semmiféle szociálpolitikával nem hidalható át az alapvető gazdasági, társadalmi érdekelentét. Osztályérdekeket képviselő állam szociálpolitikájában sem lehet mentes az osztályérdekektől, a kapitalista rendszer államilag képviselt osztályérdeke pedig összeegyeztethetetlen a munkásosztály érdekeivel.

Vizsgálódásunk során igyekeztünk egyensúlyba hozni a Wekerle Állami Munkáslakótelep reális értékét jelentő mérleget, történetének keresztmetszetéből szándékosan emeltünk ki pozitív és negatív mozzanatokat egyaránt. Rávilágítottunk előnyeire, amelyek elsősorban a jobb, egészségesebb lakásviszonyok biztosításában mutathatók ki, s hátrányaira is, amelyek munkáslakóinak gazdasági érdekeit, politikai és állampolgári jogait sértik. Tettük ezt abból a célból, hogy rávilágítsunk értékei mellett meglevő – a kor gazdasági-társadalmi rendszeréből adódó – hiányosságaira is. Mert azt valóban el kell ismernünk, hogy magyarországi viszonylatban legjobb és legnagyobb, de európai viszonylatban is kiemelkedő szociális létesítmény volt. Minőségében összehasonlíthatatlanul jobb, egészségesebb, emberibb körülményeket biztosító, mint bármelyik korábbi vagy a Horthy-korszakban később létesített munkáslakótelep Budapest és a vidék telepei viszonylatában is. Jelentőségét emeli, hogy a budapesti lakásnyomor mélypontjának időszakában valóban segítette és enyhítette a lakásínséget, ha csak időlegesen is. De a mai értékelő nem érthet egyet a korabeli állami alapkoncepcióval: a munkás megkötésével és azzal a törekvéssel, amely a telepadta viszonyokkal, tudatos szellemi ráhatással igyekezett a munkás szemléletét módosítani, elmosni osztály-jellegét,

valamiféle békés együttélés hamis képét festeni. És ezen túl azzal sem, hogy az elégtelen gazdasági, szociális, kulturális, egészségügyi viszonyokkal, illetve az azokat kijavító ígéretekkel gazdaságilag és politikailag kiszolgáltatottá tette lakóit.

A Wekerle-telep ma Budapest XIX. kerületének része, építészetiileg ma is elkülönülő egység, de szerves része a fővárosnak. Lakásait modernizálták, emelték komfortfokozatukat, s lakói szívesen lakják. Társadalmi arculata teljesen beolvad közvetlen környezetébe (Kispest) és nagyobb eltéréseket a főváros egészét tekintve sem mutat.

JEGYZETEK

150. Városi Szemle 1913. 673.
151. OL K. 255. 1910. 4. tétel. 3773/1909. PM. 1909. okt. 11.
152. Uo.
153. Uo.
154. Uo.
155. OL K. 255. 1910. 4. tétel. 3773/1909. PM. 1909. nov. 20. (Wekerle pénzügyminiszter levele a m. kir. állami számvétség elnökéhez)
156. OL K. 255. 1910. 4. tétel. 3773/1909. PM. 1909. okt. (A pénzügyminiszter levele Győri Ottmár gondnokhoz)
157. OL K. 255. 1910. 4. tétel. 3773/1909. PM. 1909. okt. (A pénzügyminiszter levele az Állami Vasgyárak Központi igazgatóságához)
158. Uo.
159. Uo.
160. OL K. 255. (1910) 4. tétel. 3773/1909. PM. 1909. okt. (A pénzügyminiszter levele Győri Ottmár gondnokhoz)
161. Uo.
162. OL K. 255. (1910) 4. tétel, Kibérlési nyilatkozat
163. Uo. Házirend
164. Szakszervezeti Értesítő 1912. febr.: „Magyar munkásjóléti intézmények”
165. Uo.
166. OL Z. 450/23. cs. (1935–1947) 1935. jún. 3. (A Hofher-gyár a Wekerle állami munkástelepi lakásokra vonatkozó megállapodásai és levelezése)
167. Uo.
168. Magyar Ipar (1911) 722.: „A kisésti munkáslakások”

169. *László Gy.*, A Wekerle állami munkástelep monográfiája. (Bp. 19126) 19.
170. M. kir. kormány évi jelentései (1909–1918)
171. *László Gy.*, i.m.
172. *László Gy.*, i.m. 23.
173. A táblázat a m. kir. kormány évi jelentései; *László Gy.*, i.m. 22. és Rékai Frigyes építésvezető jelentése – OL K. 255. (1918) 4. tétel. 1918. aug. 19. – alapján állítottuk össze.
174. OL K. 255. (1918) 4. tétel. Rékai építésvezető jelentése, 1918. aug. 19.
175. OL K. 255. (1909) 10. tétel. 14/MT. 1909. máj. 24.
176. Uo.
177. OL K. 255. (1910) 4. tétel. 1909. júl. 20. (Wekerle rendelete)
178. OL K. 269. 400. tétel. Nem iktatott iratok.
179. Uo.
180. Magyarország 1914. jún. 28.: „A háborús Wekerle-telep”
181. PmL Kispest község képviselőtestületének közgyűlési jkv-e, 1909. febr. 5. No. 10.
182. Ua. 1909. febr. 9.
183. PmL Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. alisp. iratok 590/1910. 1910. jan. 3. (Wekerle levele az alispánhoz)
184. Uo.
185. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja 1912. febr. 15. p. 49. (Gr. Ráday főispán jelentése az 1911. év II. félévéről)
- 186.
187. Kispest-Szentlőrinci Lapok 1911. máj. 14.: „Kispest és Wekerletelep”
188. PmL Kispest község képviselőtestületének közgyűlési jkv-e, 1915. aug. 12.
189. Budapest Környéke 1927. okt. 9.: „Wekerle-telep ingyenes adminisztrálásáért...”

190. Kispest-Pestszentlőrinci Híradó 1935. jún. 27.: „Kispest és Wekerletelep”
191. Ua. 1911. máj. 14.: „Kispest és Wekerletelep”
192. Uo.
193. Kispest-Pestszentlőrinci Híradó 1934. nov. 8.: „Kié lesz a Wekerle-telep?”
194. Wekerletelepi Értesítő 1926. nov. 1. „Rovás”
195. Ua. 1927. jan. 1. „Kispesti polgár vagyok-e, vagy nem?”
196. Népszava 1927. máj. 22.: „Küzdelem Kispest város demokratikus névjegyzékéért”
197. Népszava 1929. júl. 20.
198. dr. Jahn F., Kispest szociográfiája c. kiállítás katalógusa (1937) 14.
199. László Gy., i.m. 50.
200. A telep építésekor a tervekben sem szerepelt a polgári iskola épülete, de a lakók – gyermekeik helybeni iskoláztatása érdekében – rendszeresen kérvényezték az iskola felépítését
201. Mesterházi L., A „Wekerle”. Kispest 25.; Felszabadultunk 1970. jan. 9. (A XIX. kerület helyi kiadványa)
202. Illés Anna Valéria állami gyermekgondozó tanítónő naplója az 1922/1923-as iskolai évből, a Wekerle telepi IV. sz. elemi iskolából (A Kispesti Helytörténeti Gyűjtemény iratgyűjteményéből I. 1935. jelzettel)
203. László Gy., i.m. 50.
204. Igazság 1921. máj. 10.: „Kidobják a wekerletelepi munkásokat”
205. Kispesti Hírek 1921. nov. 5.: „A wekerletelepi felmondott lakások fellebbezési tárgyalása”
206. Uo.
207. PTI 658. f. 3/1. ö.e. I. 1922. jún. 30.: a szociáldemokrata parlamenti frakció jkv-e, 1922. jún. 30.
208. Hétfői Napló 1937. máj. 10. (Herczeg Jenő cikke)
209. Pestvidéki Élet 1937. márc. 31.: „Engedjék el a lakbérhátralékokat!”

210. Kispesti Hírlap 1920. febr. 15.: „A kispesti kerületi nemzetgyűlési...”
211. Wekerletelepi értesítő 1928. márc. 1.: „A Wekerletelep a politikában”
212. Nemzeti Hírlap 1928. okt. 14.: „A Független Polgárok Pártjának sikere a Wekerletelepen”
213. Kispest-Pestszentlőrinci Híradó 1934. nov. 22.: „A törvényhatósági választásokon egyedül a Wekerletelepen aratott győzelmet a jobboldal”
214. Kispest-Pestszentlőrinci Híradó 1935. jan. 31.: „Városi képviselőválasztásokon...”
215. Uo.
216. Népszava 1929. júl. 20. (Választási hírek)
217. Wekerletelepi Értesítő 1927. jan. 1.
218. Nemzeti Hírlap 1929. okt. 14.: „A Wekerletelep”
219. Uo.: „A Független Polgárok Pártjának sikere a Wekerletelepen”
220. PTI. 658. f. 9/2.ö.e. Linhardt Antal levele Barcsay Ákos főispánhoz az SzDP panaszairól
221. PTI 658 f. 9/19.ö.e. 1938. ápr. 20.
222. Korbács 1918. nov. 23.: „Wekerletelepen, a Főtéren Fábián Gyula elnökletével ünnepi népgyűlést tartottak”
223. Uo.
224. Kispesti Hírlap 1920. nov. 28.: „A Wekerletelepi Fogyasztási Szövetkezet újból megkezdte működését”
225. PTI 628.f. Pestvidéki Büntetőtörvényszék 1/1920. B. 7296. Domschitz Ferenc igazgatási perének iratai
226. PTI Visszaemlékezések, H-j-3.: Jakab Rudolf visszaemlékezése, 1958. máj. 28.
227. Uo.
228. Kispesti Munkás 1919. máj. 14.
229. PTI 628. f. Pestvidéki Büntetőtörvényszék, 1/1920. B.6260. Vádirat Burger Ferenc iskolaigazgató ellen

230. Népszava 1919. máj. 14.
231. A negyedik gyári munkásezred első és második zászlóalja az Északi Főműhely dolgozóiból állt l.: *Dr. Nagy J.*, Az Északi Járműjavító története. 125.
232. PTI A.658.f. 10/3.ö.e./5 SzDP Jogvédő Bizottságának jkve-, 1919. nov. 5.: Tóth Zsigmondné és Molnár Jánosné wekerletelepi lakosok előadják, hogy férjeik vörös katonák voltak, és már három hónapja az újszászi hadifogolytáborban élnek ember-telen körülmények között
233. PTI 628. f. Pestvidéki Büntetőtörvényszék 1/1921. B. 4300.
234. Uo.
235. Kispesti Hírlap 1920. febr. 15.
236. Kispesti Hírlap, 1920. jan. 18.
237. PTI BM. VII. res. 1931–1895. (A.XVII.1 /1931/56. 1931. dec. 29.
238. Uo.
239. PTI 614.f.1/1933–11157. Bp-i Büntetőtörvényszék: Vádirat Molnár Károly és tár-sai bűnperében (1933)
240. Uo.
241. PTI 614.f. 1/1933–11157. Bp-i Büntetőtörvényszék: Jkv. Varga János vallomásá-ról.
242. PTI 614.f. 1/1933–11157. Molnár Károly és társai bűnperének ítélete
243. PTI 614.f. 1/1935–11839. I. köt. Rudas Ede és társai bűnpere, tényvázlat (1935)
244. PTI 614. 1/1935–11839. II. köt. B. XIV. 12015/1935. Ítélet
245. PTI 614. f. 1/1935–11839. I. köt.: Rudas Ede és társai bűnpere, tényvázlat (1935)
246. Népszava 1929. szept. 1.: „Mit kíván a Wekerle-telep lakossága?”
247. 1927 óta van villany a Wekerle-telepen, ettől kezdődően fizették a lakók havonta a villanyóra-díjat
248. Népszava 1929. szept. 1.: „Mit kíván a Wekerle-telep lakossága?”
249. Népszava 1930. júl. 4.: „A Wekerle-telepi vízmizériák komoly bajokat okozhatnak”

250. Népszava 1938. máj. 29.: „A Szociáldemokrata Párt kispesti frakciója ...”
251. Kispeszt-Pestszentlőrinc 1932. aug. 27.: „Wekerle-telepi munkanélküliek ...”
252. Typographia 1919. jan. 31. No. 5.: „A Wekerle-telepen”
253. PTI 668.f.I/26. Nysz. Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Segélyező Egyesülete jkv-e, 1912. ápr. 14.
254. Vas- és Fémmunkások Lapja 1914. jan. 29. p. 3.
255. Vas- és Fémmunkások Lapja 1918. jún. 21.: „A kispesti állami munkástelep és a csepeli vízműtelep dolgozói nyílt levele a pénzügyminiszterhez”
256. Dr. Nagy I., Az Északi-Járműjavító története. 76.
257. Népszava 1908. dec. 6.: Landler Jenő: Törvényen kívüli állapot
258. Magyar Vasutas 1907. 49. sz.
259. Dr. Nagy I., i.m. 86.
260. Vas- és Fémmunkások Lapja 1915. máj. 27.
261. Népszava 1935. márc. 17.
262. Pestvidéki Élet 1938. márc.: „A vasutasság is megmozdult a wekerletelepi piacon uralkodó állapotok miatt!”
263. Kispeszt-Szentlőrinci Lapok 1912. dec. 1.: „Megalakult a telepen az iskolai gondnokság ...”
264. M. kir. kormány évi jelentései (1910) 35.
265. OL K. 255. (1911) 10. tétel. 4980 alaszám, elnöki iratok, minisztertanácsi jkv. 1911. okt. 17. és 1911. okt. 25.
266. László Gy., i.m. 24.
267. Wekerletelepi Értesítő 1927. febr. 1. (Bartók Andor cikke)
268. László Gy., i.m. 34.
269. Uo.
270. Uo. 38.

271. A Kispest-Munkástelepi m. kir. Állami Polgári Fiúiskola Értesítője az 1921–1922-es tanévről p. 3.
272. A Kispest-Munkástelepi m. kir. Állami Polgári Fiúiskola Értesítője az 1922–1923-as tanévből p. 3.
273. A Kispesti-Munkástelepi m. kir. Állami Polgári Fiúiskola Értesítője az 1925–1926-os tanévből p. 12.
274. Kispeszt-Wekerletelepi Társaskör vezetőségének kérvénye a pénzügyminiszterhez polgári iskola építése ügyében. A Kispesti Helytörténeti Gyűjtemény iratgyűjteményéből, jelzete I.422.
275. A Kispest-Munkástelepi m. kir. Állami Polgári Fiúiskola Értesítője az 1935–1936-os tanévről p. 5.
276. Uo.
277. *László Gy.*, i.m. 39.
278. Uo.
279. Uo. 33.
280. Uo.
281. OL K. 269.400. tétel, nem iktatott iratok, 1909. márc. 2. Átirat a pénzügyminisztériumhoz a telep szociális és kulturális létesítményeiről
282. Kispeszt-Szentlőrinci Lapok 1912. jún. 16. és a Wekerle-telepi Értesítő 1927. márc. 1-i száma
283. A Kispeszt-Munkástelepi m. kir. Állami Polgári Fiúiskola Értesítője az 1922–1923-as tanévről
284. A kispesti iskolán kívüli népművelés az 1924–25. évben. (Kispest 1925)
285. A Kispeszt-Munkástelepi m. kir. Állami Polgári Fiúiskola Értesítője az 1922–23-as tanévből
286. *László Gy.*, i.m. 40.
287. Kispesti Hírlap 1919. dec. 25.: „A Wekerletelepi Társaskör közgyűlése”
288. Uo.

289. Kispest-Pestszentlőrinci Híradó 1934. ápr. 26.: A Wekerletelepi Társaskör közgyűlése, 1934. ápr. 22-én
290. Kispesti Hírlap 1919. dec. 7.: „A Kispest-munkástelepi Társaskör”
291. Lásd a 305. és 306. sz. jegyzetet
292. Kispesti Hírlap 1919. dec. 7.: „A Kispest-munkástelepi Társaskör”
293. Kispest-Pestszentlőrinci Híradó 1934. máj. 10.: „A Wekerletelepi Társaskör”
294. *László Gy.*, i.m. 40.
295. Pestvidéki Élet 1939. jan. 25.
296. Pestvidéki Élet 1937. máj. 5.
297. *László Gy.*, i.m. 40.
298. OL K. 269.400. tétel, nem iktatott iratok, 1926. aug. 3. Szerződés a pénzügyminisztérium és Peremartoni Nagy Alice között.

Die hauptstädtischen Wohnungsverhältnisse und die Geschichte der „Wekerle“ Wohnsiedlung (1908–1945) II.

Der Beitrag beschäftigt sich in der Aufschliessung der Geschichte der Staatlichen Arbeiterwohnsiedlung „Wekerle“ mit einem komplexen Themenkreis Welche politische, wirtschaftliche und soziale Verhältnisse führten zur Errichtung der Wohnsiedlung? Was war die Zielsetzung ihrer Erbauer, welche Funktion konnte sie, gebaut im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts, erfüllen? Welche gesellschaftliche Elemente bildeten ihre Bewohnerschaft? Was für Lebensumstände bot diese durch den kapitalistischen Staat errichtete und unterhaltene Wohnsiedlung ihren Bewohnern?

Der Beitrag besteht aus acht Kapiteln, die ersten vier Kapitel erschienen in der vorigen Nummer der Folia Historica. Darin wurden die Wohnverhältnisse in der Hauptstadt um die Jahrhundertwende, sowie die staatliche und städtische Wohnungspolitik gleicher Zeit analysiert.

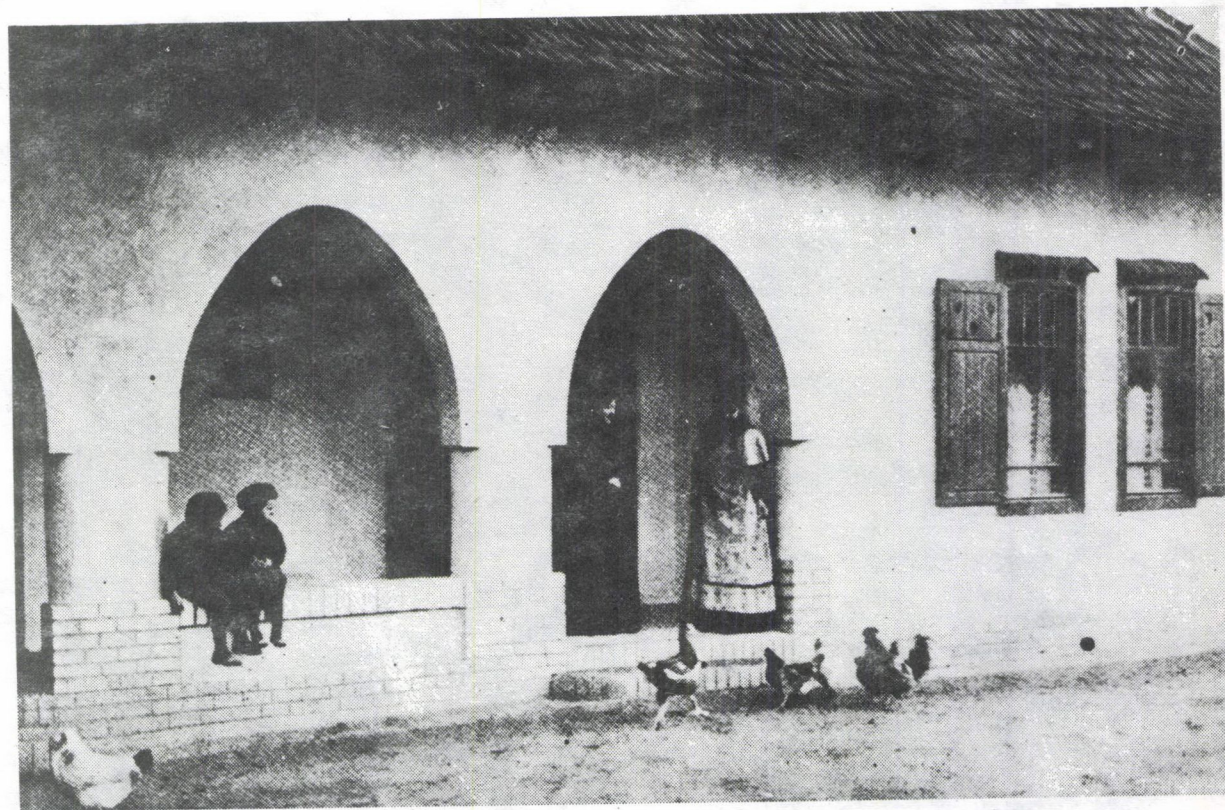
Der zweite, in dieser Nummer veröffentlichte Teil stellt die Besiedlung, die Verwaltung, die gesellschaftliche Struktur, den soziographischen und politischen Charakter der Wekerle-Siedlung, sowie ihre Kulturstätten, Lehranstalten mit ihrer ideologischen Einstellung dar und schliesslich bewertet er die damalige staatliche Sozialpolitik und den Staatlichen Arbeiterwohnsiedlung „Wekerle“.

1. Állami iskola a Wekerle telepen

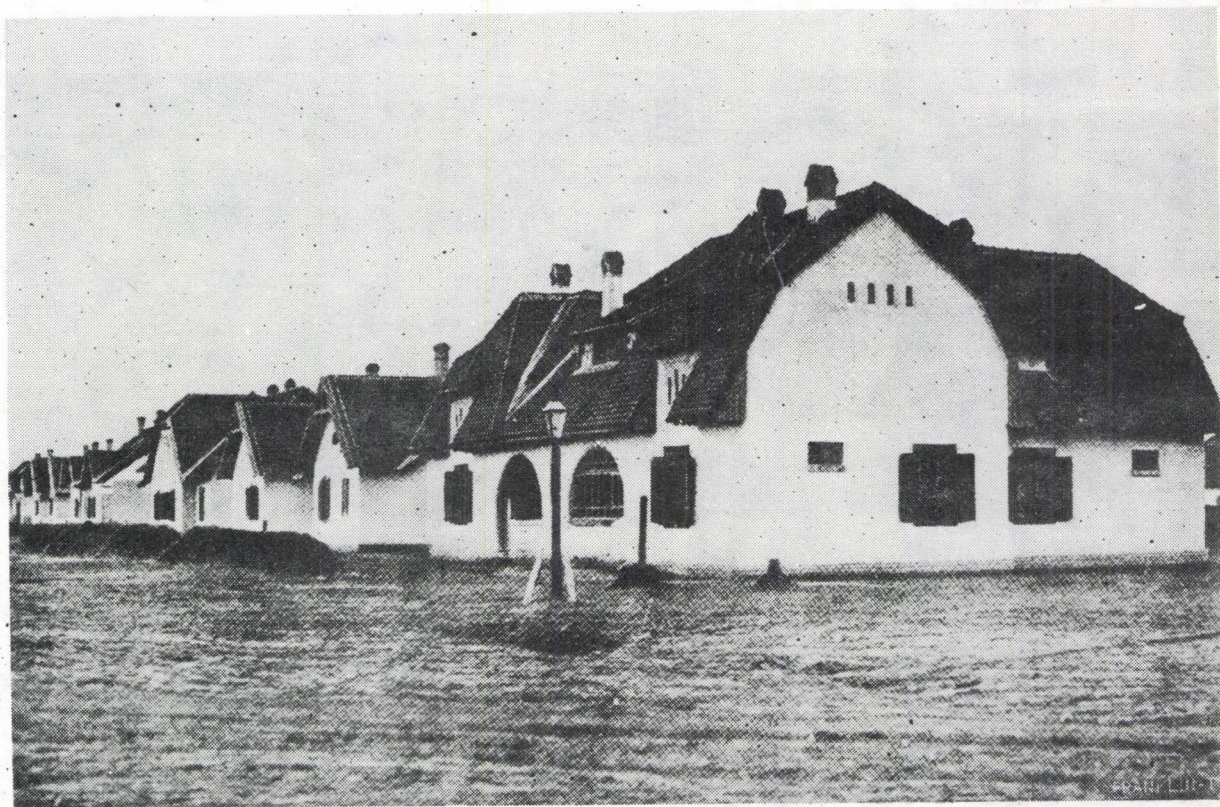
2. Borovszky Lajos Wekerle telepi nagyvendéglője

3. Bejárat és udvarrészlet egy Wekerle telepi munkásházba

4. Utcarészlet a Wekerle telepről

5. Utcarészlet a Wekerle telepről

F. Dózsa Katalin

Magyar viseletkiállítás Manchesterben és New Yorkban

„Az arany csillogása, a selyem ragyogása és a bársony puha fénye köszönti a manchesteri Whitworth Art Gallery-be belépőt a Történelmi Magyar Kosztümök¹ c. kiállításon”. Így kezdi négy oldalas kritikáját Linda Coleing az Art and Artists c. angol művészeti folyóirat 1979. augusztusi számában.²

Az Anglia és Magyarország közötti kulturális egyezmény keretében létrejött kiállítás (a manchesteriek gazdag preraffaelita anyagukat mutatták be 1979. december és 1980. február között a Nemzeti Galériában) témáját a Whitworth Art Gallery igazgatója, C. R. Dodwell professzor választotta. Az ismert művészettörténész 1976-ban Budapesten járva ismerkedett meg a magyar viselettel és hímzéssel, amely véleménye szerint olyan magas színvonalú, hogy a világ bármely táján nagy feltűnést keltene. Éppen ezért kötelességének tartotta, hogy felhívja rá az angol közönség figyelmét is. A professzor még a preraffaelita kiállítást megnyitó beszédében is hangsúlyozta a magyar kosztümök nagy angliai sikerét!

Az Iparművészeti, Nemzeti és Néprajzi Múzeum anyagából összeválogatott kiállítás módszertanilag is érdekes volt, mert először kerültek egymás mellé a magyar diszruhák, illetve polgári öltözékek és a népviseletek. Így lehetővé vált annak érzékeltetése, hogy mit őrzött meg a népviselet az úri osztályok öltözködéséből, és ugyanakkor hogyan termékenyítette meg a XX. századi divatot a népművészet. A magyar történelmi formák továbbélését bizonyították pl. a kismemesi, zsinóros dolmányok, nadragok, míg a látványos matyóviselet hatását egy virágos hímzésű, 1937-ben készült alkalmi ruha hirdette.

A Whitworth Art Gallery két nagy, egymásbanyúló termet bocsátott a rendelkezésünkre, amelyben kronológiai sorrendbe állítottuk a mintegy 40 történeti viseletet és tájegységek szerint a 20 népi öltözetet.

A helyiségek paravánokkal kisebb, meghittebb sarkokra voltak oszt-

va, amelyek azonban a termék távlati hatását nem törték meg. Egy-egy kor-szak ruháit csoportokba rendezve, alacsony pódiumon, szabadon helyeztük el, az egyes, intimebb „jelenetek” összhangját alárendelve az egész látvány szín- és formaharmóniájának. Arra törekedtünk, hogy a látogatót egy ritmu-sos, de a lényeges elemeket hangsúlyozó összkép fogadja. Külön problémát je-lentett a néprajzi és a polgári darabok egyeztetése nem csupán az anyag eltérő jellege miatt, de azért is, mert a Nemzeti és az Iparművészeti Múzeum munka-társai fej és lábnélküli, ún. szabóbábukra öltöztettek, szemben a Néprajzi Mú-zeum fejjel, karral ellátott kirakati bábuival. Éppen ezért a második termet szinte elfeleztük, s a hátsó, nagyobb, osztatlan részben a népviseletek külön teret alkottak.

A pódiumok közötti vitrinekbe, tárlókba ruhaderekak, cipők, kala-pok, s más kedves használati tárgyak, illetve nagy értékű ékszerek kerültek. A kiállított ruhák korát egy-egy kisebb bútor vagy hangszer is jelezte.

Az emelvények, tárlók, vitrinek vörösesbarna háttér-, illetve alapszín-t kaptak. A teret osztó falak is azonos színűek voltak, míg a szobák fehér falára életnagyságúnál nagyobb metszetet vagy divatképet ábrázoló fotó került.

A belépőt, két Esterházy mente, egyik himzett, másik paszomántok-kal díszített, egy brokát dolmány és egy női szoknya fogadta. Közöttük egy kelengyeláda volt úrihímzéses kendőkkel és egy skófiúmos nyereg, a barna fa-lon kiterítve egy T szabású himzett férfiing. A pódiummal szemben tárlókban a XVI. századi frissen restaurált boldvai sírlelet, illetve XVI.–XVII. századi ékszerek voltak.

A következő, a terem közepébe jócskán benyúló emelvényre olyan XVIII. századi reprezentatív ruhák kerültek, mint Teleki Domokos violaszín, arannyal himzett diszöltönye, vagy Szemere Anna tűfestéses barna selyemru-hája. A két legkedvesebb darabhoz, egy lila steppelt kislányruhához és a II.Jó-zsefnek tulajdonított kisfiú dolmánykához kapcsolódott a háttér két gyerme-ket ábrázoló metszete. A paraván mögé egy intim hangulatú jelenet került, két fehér és egy mustársárga empire ruha egy asztali zongorával.

A szemközti oldalon az 1820–40 közötti anyagot helyeztük el, ahol két nagyon látványos díszruha – Bethlen gróf 1838-ban, Viktória angol ki-rálynő koronázásán és Szentiványi Anzelmné 1830-ban V. Ferdinand pozso-nyi koronázási menetében viselt öltözékei mögé egy, a XVIII.–XIX. század fordulójáról származó magyar párt ábrázoló metszet nagyítása került. Mellet-tük két biedermeier női ruha és egy finom, gyöngyből készült gyermekruhács-ka között bölcső állt, benne szintén gyöngyhímzésű csecsemő kelengye (1. kép).

A terem hátsó végén a falat majdnem teljesen beborító, 1860-as táncvigalmat megörökítő metszet előtt kaptak „teret” a szó szoros értelmében a méteres átmérőjű krinolin ruhák a XIX. század közepéről. Különösen tetszett a magyar színeket képviselő fehér habos muszlin fodros ruha piros virágú, zöld leveles, és a nagy uszályú muszlin bálruha zöld leveles, fehér virágos díszítésével.

A második terem közepét még a néprajzi oldal felől is Majláth grófnőnek az 1867-es koronázáson viselt látványos öltözeke uralta egy századvégi férfi díszruhával.

A szoba belső sarkában egy mélyvörös, turnürösen redőzött uszályos bársonyruha és egy fodros lila selyem ruha állt. Mellettük két finom pasztellárnyalatú (zöld és kék) női díszruha között az 1860-as évekkel jellemző, ellenzékeséget kifejező férfiviselet, a fekete posztóból készült zsinóros dolmány és mente is helyet kapott. Az álfal mögötti részbe kerültek a századforduló idején készült divatos női ruhák. A hangulati elemként szolgáló nagy szecessziós tükör (valószínűleg Horthy Pál tervezése) módot nyújtott ahhoz, hogy egy fekete-fehér csipkeruha dekoratív hátát is megmutassuk a nézőknek. A turnürös ruhával szemközt a sarkon a matyóhímezésű, illetve egy nyitrai rátésű női estélyi ruha és egy zsinórozott öltöny már az 1930-as évek magyaros ruhamozgalmát képviselte. Ezek a népművészet hatása alatt készült ruhák zárták a polgári részt, átvezetve a nézőket a rendkívül nagy sikert arató etnográfiai egységhez. Az ország különböző tájairól (Mezőkövesd, Tard, Csökölly, Sárköz, Hortobágy, Kalotaszeg /Erdély, Románia/ stb.) összeválogatott színes csoport a falvak, mezők lakosságának különböző rétegeinek – kisnemesből a pásztorig – és korosztályainak színpompás megjelenéséből adott ízelítőt.

A kiállítást a Whitworth Art Gallery-t fenntartó manchesteri egyetem rektora és a magyar nagykövet nyitotta meg. Színes plakát és fekete-fehér képekkel ellátott szórólapok terjesztették a magyar bemutató hírét.

Külön öröm a színes, sok képpel ellátott katalógus³, amely az első angol nyelvű kiadvány a magyar történelmi viseletről. A bemutatott tárgyak leírását tudományos igényű rövid tanulmányok előzik meg. Az angol olvasó tájékozódását egy történelmi térkép, a magyar történelem fontosabb eseményeinek krónikája és a szakmai kifejezések magyarázata könnyíti meg, amelyek az angol kollégák lelkiismeretes munkáját dicsérik.

Az 1979. június 2. és augusztus 11. között nyitvatartott kiállítást 19 000 fő tekintette meg. Elég jelentős, egyöntetűen kedvező sajtóvisszhangja volt. A legelkessebben a Daily Telegraph kritikusa fogalmazott, aki szerint a hibátlanul megvalósított kiállítás elragadó élmény, „eltér a megszokott-

tól, ami a színek frissiségének és a szövetek kitűnő állapotának köszönhető”⁴.

Az Iparművészeti és a Nemzeti Múzeum mintegy 20 ruháját (kb. háromnegyedrészüket volt Angliában is) 1979. december 3-tól 1980. augusztusáig a new yorki Metropolitan Múzeum állította ki.

A Metropolitan Múzeum Kosztüm Intézete (Costume Institute) minden évben egy nagy viseletkiállítást rendez. Az 1978-as év szenzációja a Dja-gilev Balett-társulat jelmezeinek bemutatója volt, azt megelőzően a leningrádi és moszkvai gyűjtemények állították ki viseletanyagukat. 1979-ben az osztrák divatot kívánták bemutatni. A kiállítás rendezője, Mrs. Diana Vreeland azonban Bécsben néhány magyar diszruhát látva, módosította elképzelését annál is inkább, mert ott a rendkívül gazdag és látványos XIX.–XX. századi anyag mellett kevés korábbi talált. Budapestre utazva megismerte történelmi ruháinkat, s a kiállítás végleges témája „Divat a Habsburg korszak alatt Ausztria-Magyarországon”⁵ lett.

A kiállítás a Costume Institute (a múzeum földszinti szárnyán) hat helyiségében volt. Mindegyik terem háttérét eltérő színre festették, vagy anyaggal burkolták. A ruhák általában szabadon voltak, kivéve éppen a magyar ruhák egy részét és a kisebb tárgyakat.

A rendkívül nagy számban felvonultatott parádés katonai egyenruhák (a huszártiszti atillától a Spanische Hofreitschule lovas figurájáig) szürke háttér elé kerültek. Zöld moireselyemmel burkolták azt a termet, amelybe a XIX. századi bécsi divat finom ízlését reprezentáló ruhákat állították. Egy fehér falu nagy teremben kapott helyet a lovagrendi és udvari díszöltözékek mellett Erzsébet királyné több ruhája. A terem végén Wintherhalter életnagyságú festménye előtt egy fodros, habos organdíruha állt, melyet a császárnő esküvője előestéjén, a leánybúcsún viselt. A terem tulsó végén piros lakájruhák között az az uszályos, fekete gyászruha volt, melyet feltehetően Rudolf trónörökös temetésén hordott, fekete bársony maszkkal takarva el arcát. Az egyik sarokban fő helyet kapott a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből származó, hihetetlenül karcsú ruhaderék, amelyben a genfi tó partján megölték.

E terem folytatásaként egy kisebb szobában kétoldalt vitrinekbe elhelyezett ruhadarabokban, kisebb kiegészítő tárgyakban gyönyörködhattunk.

A kiállítás talán legizgalmasabb helyisége a vörös háttérű Wiener Werkstätte terem volt, ahol nem csak a híres műhely avantgarde munkái, de Gustav Klimt kimonószerű házikabátja is helyet kapott, más, általa tervezett ruhákkal együtt.

A magyar ruhák számára – a mi anyagunkat kiegészítve a bécsi gyűj-

teményekben, illetve a Metropolitan-ben őrzött hasonló darabokkal – az egyik leglátványosabb, központi termet jelölték ki, melyet aranylurex-szel borítottak. Mrs. Vreeland szerint ugyanis a sok arany és színes hímzést a tompán csillogó háttér emeli ki a legjobban. Középre, külön dobogóra itt is a leglátványosabb Majláth ruha került. Az egyik oldalsarokba helyeztük a kiállítás legkorábbi darabjait – két XVII. századi dolmányt és egy mentét a XVIII. század elejéről. Melléjük, egy hosszú, nyitott dobogóra a XVIII.–XIX. századi ruhákat tettük, mint pl. a Teleki öltönyt, egy bájos zöld rokokó női ruhát, egy XVIII. sz. végi színes selyemhímzésű férfi posztó öltözetet, vagy egy reformkori magyaros báli ruhát, hogy csak néhányat emeljünk ki a sorból. A rövidebb oldalon a dobogón egy, a nemzeti színeket rejtve viselő utcai ruha állt, melyhez sikerült a Kosztüm Intézet raktárából egy hozzáillő, piros-fehérezöld szalagdíszű szalmakalapját találni, az 1860-as fekete posztó férfiruhával. Az átjáró másik oldalán egy bécsi férfi díszruha állt a Zsolnay család tulajdonából származó zöld moireselyem női díszruhával. A XVIII. századi ruhával szemkösti oldalon üveggel vitrinszerűen lezárt keskenyebb dobogón a legfeltettebb anyag került, így a Bethlen ruha, két férfi díszruha teljes ékszerkészlettel és egy XVII. századi hímzett nyereg takaróval és lószerszámokkal. Nagy sikert aratott a dolmányokkal szemközt elhelyezett szecessziós fehér csipkeruha, mely az egyik újság⁶ cikke szerint a századforduló európai divatját követő budapesti sikk igazi reprezentánsa.

A ruhákat általában kisebb kiegészítő tárgyakkal állítottuk ki, melyekre annál is inkább szükség volt, mert a Metropolitan Múzeumban használatos kirakati babák fejét és kezét el kellett takarni. Az aranyra festett bábuk beolvadását a háttérbe az érdekes világítási megoldás is segítette, mert az elég alacsony általános megvilágításban pontszerű fényeket irányítottak a ruhákra, melyek így a sötét környezetből szinte kiragyogtak.

A ruhákat részletesen leíró katalógus képek nélkül készült.⁷ A kiállításához kapcsolódó tanulmányokat külön kötetben jelentették meg: „The Imperial Style: Fashions of the Hapsburg Era”⁸ címmel, sok színes és fekete-fehér képpel illusztrálva. Plakát nem készült. A sajtóvisszhang óriási volt, s a magyar ruhák fogadtatása is kedvező. Általában a gazdag díszítést emelték ki, a „keleti pompa iránti vonzalmat”⁹ (New York Times). Természetesen mindenütt attrakcióként emlegették azt a ruhadereket, amiben Erzsébet királynét megölték.

A megnyitó külsőségei a magyar muzeológus számára szokatlanok voltak, mert a díszvacsora pénzért (200 dollár, de a felülfizetés kötelező!) árult jegyeiért tülekedtek a „jó társaság” tagjai. A kiválasztott 600 vendég

(köztük pl. Jackie Onassis és Margot Hemingway) azonban valószínűleg inkább egymás ruhakölteményeit tárgyalták meg, mint a kiállításon látottakat. Érdekes rendszerként a megnyitó után egy hétig csak a meghívóval rendelkező szakmabeliek tekinthették meg a kiállítást, amelyet az első hivatalos nyitvatartási napon 4000-en rohamoztak meg, s összesen 480 ezren tekintettek meg.

JEGYZETEK

1. Historic Hungarian Costume. From Budapest
2. Art and artists. 1979. august 13–16
3. Historic Hungarian Costume From Budapest. Whitworth Art Gallery University of Manchester. Bevezető tanulmányokat írták: László Emőke, F. Dózsa Katalin, Németh-Fülöp Katalin
4. Daily Telegraph Manchester, 1979. jul. 9.
5. Fashions of the Hapsburg Era: Austria–Hungary
6. Csupán az újságkivágást kaptam meg, cím nélkül.
7. Fashions of the Hapsburg Era: Austria–Hungary. Bevezető: Stella Blum, Curator
8. Rizzoli. New York. 1980.
9. New York Times, 1979. dec. 4.

Ungarische Trachten

– Eine Sonderausstellung

in Manchester und in New York

In England und in den Vereinigten Staaten stellten wir 1979 ungarische historische Trachten aus.

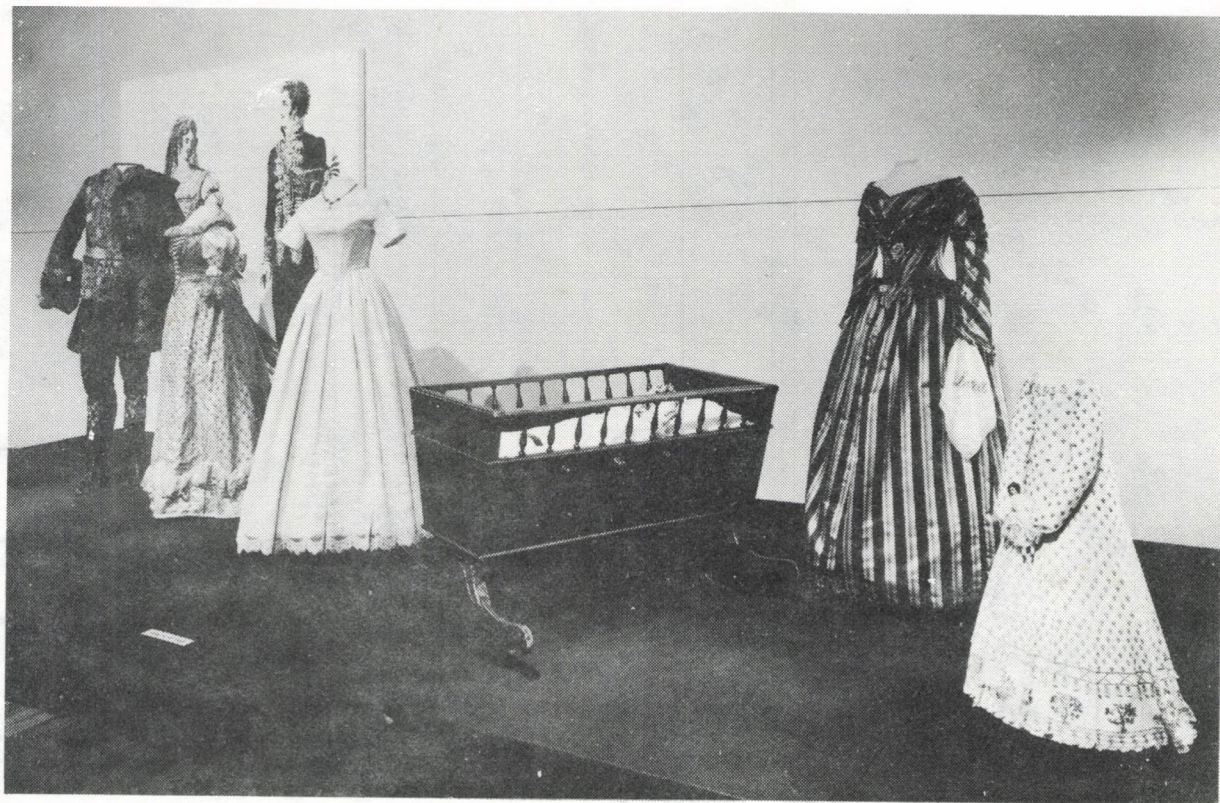
Trachten aus den Sammlungen des Ungarischen Nationalmuseums, des Kunstgewerbemuseums und des Museums für Volkskunde bildeten das Material der Ausstellung, die im Sinne der kulturellen Vereinbarung zwischen England und Ungarn veranstaltet wurde (aus Manchester empfing die Nationalgalerie eine Ausstellung ihres Materials der Kunst der Präraffaeliten. Wir stellten etwa 40 historische Prunktrachten und 20 Volkstrachten aus. Zur Ausstellung wurde ein schön ausgestatteter Katalog – die erste Publikation über ungarische Trachten in englischer Sprache – herausgegeben.

Die Ausstellung, die vom Publikum zwischen dem 2. Juni und dem 11. August 1979 besichtigt werden konnte, hatte 19 000 Besucher. Der Wiederhall in der Presse war auch bedeutend und beifällig.

Von dem 3. Dezember 1979 bis zum August 1980 stellten wir gemeinsam mit österreichischen Museen historische Trachten in New York in der von dem Metropolitan Museum Costume Institute veranstalteten Ausstellung „Fashions of the Hapsburg Era: Austria Hungary“ aus. Auch diese Ausstellung hatte einen grossen Erfolg.

Zur Ausstellung wurden Beiträge mit dem Haupttitel „The Imperial Style: Fashions of the Hapsburg Era“ in einem schön ausgestatteten Band herausgegeben.

Die Besucherzahl der dieser Ausstellung war 480 000.

Részlet a Manchester-i kiállításról

Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1980. évi tevékenységéről

Az 1980. év az V. ötéves terv befejező éve volt. Ennek megfelelően számos munka lezárását terveztük. A népgazdaságban és az össz-társadalmi tevékenységben már az előző évben is hangsúlyozott takarékoság és fokozottabb célratörés megvalósítása érdekében csökkentettük a tervbevett témák számát. A csökkentést természetesen a tudományos fontosság figyelembe vételével végeztük, bár esetenként a népgazdaság egyéb érdeke (leletmentésnél a gyors feltárás), vagy a rendelkezésre bocsátott (illetve nem bocsátott) anyagi keretek év közbeni módosítást követeltek. Legjelentősebb módosítást a Tisza III. vízlépcsővel kapcsolatos munkák elmaradása jelentette, a feltárások folytatásához nem kaptuk meg a várt anyagi támogatást, így e munkálatok a beszámolási évben szüneteltek. A beszámolási évben is részesültünk a Nemzeti hagyományok kutatása főirány címszó alatt futó keretből. Sajnos tavalyi észrevételünk mostanra is érvényes: túl későn, csak az őszi hónapokban kaptuk meg a pénzt, így annak célszerű elköltése csak részben volt lehetséges. Ezért viszonylag jelentős összeg felhasználatlan maradt. A Művelődési Minisztérium szervezése és ezzel összefüggésben az átmeneti intézkedésként bevezetett felvételi tilalom és más előírás bizonyos zavart és bizonytalanságot okozott.

Az év során tovább javítottuk a nyilvántartás színvonalát, tovább folyt a nyilvántartási kartonok fényképpel való ellátása, mutatók, utalók készítése.

Közművelődési munkánkat továbbra is meghatározta az időszaki kiállítási terem hiánya, ezért részben a munka minőségére, a változatosság fokozására, részben a vándorkiállításokra fordítottuk a figyelmet.

Nagy segítséget kaptunk évközi póthitelek formájában a raktári helyzet javítására. A tárgyévben befejeződött a textilgyűjtemény raktárának teljes felújítása és nagyrészt megtörtént a Történelmi Képcsarnok földszinti helyiségeinek felújítása is.

I.

Feltárás és anyaggyűjtés

Intézményünk tudományos munkásságát 1980-ban a nagy építkezéseket megelőző ásatások és a nemzeti hagyományok kutatása terén az 1979. évhez hasonló aktivitás jellemezte.

Mint a bevezetőben jeleztük — anyagi eszközök híján — sajnálatos módon nem sikerült folytatni a Tisza III. vízlépcső majdani területén az előzetes leletmentő ásatásokat. Annál nagyobb erőt fordítottunk viszont a Dunai Erőművel kapcsolatos feltárásokra. Itt bizonyos szervezeti változást is végeztünk: a munka irányítását a régészeti osztály vette át s ez a munkákat koordinálását is könnyebbé tette. Az éves terv szerint négy lelőhelyen terveztünk ásatást: a pilismaróti öblötben (őskori település feltárásának folytatása és a római burgusok feltárása), Esztergom-Szentkirályon (XI.–XVI. századi település és temető), Esztergom-Alsóvároson (templom, település és temető feltárása) és Visegrád (a 11. sz. út mentén kisebb leletmentés). Valamennyi tervet teljesítettük. Ebben múzeumunk munkatársain kívül az esztergomi Balassi Bálint Múzeum és a visegrádi Mátyás Király Múzeum régészei vettek részt.

A munkatervben meghatározott többi helyen Tiszaluc-Sarkadpuszta, Kővágószőlős, Kölked-Feketekapu, Zalavár ugyancsak folytattuk az ásatást. Hasonló módon terv szerint történt a középkori lelőhelyek feltárása is (Hajdúdorog, Doboz-Faluhely, Visegrád-Várkert, Békés-Kastélyzug, Lászlófalva-Szentkirály).

Az ásatási tervekhez képest néhány említésre méltó eltérés van. Egyrészt ásató munkatársaink szerint általában nem látszik célszerűnek lezárni az évi feltárásokat, mert még újabb eredmények várhatók. Vannak kivételek, mint például a Békés-Kastélyzug, amelynek feltárása befejezettnek nyilvánítható, de az esetek többségében csak gondos mérlegelés után kellene döntést hozni. Másik eltérés, hogy a Gyula-kastélydombi feltárást csak a VI. ötéves terv idejére terveztük, de a tanács sürgetésére és anyagi támogatásával már a beszámolási évben megkezdődött a munka. Az eredmény kiváló: sikerült megtalálni a sejtett dzsámit. Végül ugyancsak tanácsi támogatással terveinknél korábban megkezdődött a vereasegyházi honfoglaláskori telep hasonlóan kitűnő eredményt ígérő feltárása.

Munkatársaink (beleértve a történészeket, művészettörténészeket és közművelőket is) 681 napot töltöttek terepen, illetve vidéken.

Újkori történeti kutatási témákkal foglalkozó osztályaink legfonto-

sabb feladata a történeti állandó kiállítás továbbvezetésének előkészítése, a tématerv végleges formábaöntése volt. E munka elkészült, házon belül több megvitatása is megtörtént. Ezzel együtt nagy erővel folyt a kiállításhoz szükséges de még hiányzó anyag begyűjtése. E munkában az Újkori Osztály mellett a Történelmi Képcsarnok és az Éremtár is részt vett. Előrehaladás történt ezen osztályok együttműködésében a gyűjtés tervszerűségének fokozásában, így az Újkori Osztály és a Képcsarnok közös munkával szervezte meg az egyes lebontásra kerülő budapesti lakótömbök fényképezését, beleértve a megfelelő szobabelsőket is. A tervezett közös vidéki gyűjtőutak azonban nem valósultak meg, elsősorban azért, mert a számbajöhető fiatal munkatársnők családi okokból ezt most évekig nem tudják vállalni.

A képzőművészeti anyag gyűjtése a szokásos módon, egyedi értesülések, aukciók, néhány esetben ajándék, hagyaték bekerülése útján történt. Kivétel a fényképgyűjtemény, ahol a felmerülő fényképek válogatás alapján való megvásárlásán kívül a gyarapítás egyre tervszerűbbé válik. A beszámolási évben például a Kossuth díjasokat ábrázoló portré-gyűjtemény teljessé tételére törekedtünk.

Az éremanyag kiegészítése a műtárgypiac figyelemmel kísérése mellett a hazai amatőr gyűjtőkkel való jó kapcsolat segítségével is történik. A magángyűjtők gyakran felhívják a figyelmet unikális darabokra, de nem ritka, hogy idős gyűjtők néha hatalmas értéket képviselő gyűjteményt ajándékoznak a múzeumnak.

1980-ban az alábbi kiemelkedő műtárgyak kerültek gyűjteményeinkbe:

1. Középbronzkori arany hajkarika és gyűrű (a Bizományi Áruház-tól)
2. Bronzkori öntőminták (vétel magánostól)
3. Görgey Artur íróasztala (vétel özv. Germanus Gyulánétól)
4. XVII. századi aranyozott talpas pohár (vétel)
5. XVII. századi kókuszserleg (vétel)
6. Eötvös Lóránd saját kezéről készített röntgenképe (vétel)
7. XVIII. századi (csonka) tézislap – Imre herceg temetése (vétel)
8. Josef Stark monumentális olajfestménye 1836-ból (vétel)
9. Rupprecht Adél akvarellje (vétel)
10. Alabástrom dombormű – II. Lajos és Mária királyné portréja (svájci vétel)
11. 879 darabos arany éremgyűjtemény (ajándék)

A feldolgozó munka számszerű adatai kedvezőek. Összesen 88 monográfia és nagyobb cikk jelent meg munkatársaink tollából. Ezen kívül 10–12 jelentősebb előadást tartottak és körülbelül 18–20 könyvismertetést közöltek.

A 88 publikáció témája alapján az alábbiak szerint oszlik meg:

vegyes	1	magyar őstört	6
őskori	16	honfogl. kori	6
római kori	10	középkori	20
népvándorl.	5	újkori	24

A nagyobbbrészt új eredményeket közlő, tudományosan jelentős és érdekes cikkek mellett néhány monográfiát, szerző és cím szerint külön is meg kell említeni. Így ezek:

Kemenczei Tibor: A geleji középbronzkori temető (Régészeti Füzetek Ser. II. No. 20. — németül);

Mesterházy Károly: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál (Akadémia Kiadó);

Kovalovszki Júlia: Település-ásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (Fontes);

Kovács Éva–Lovag Zsuzsa: Magyar koronázási jelvények (Corvina);

V. Ember Mária: Régi textíliák (Corvina).

A megjelent publikációk előkészítése mellett, kutatóink sok energiát fordítottak a folyamatban levő feldolgozó munkára. Főként a katalógusok összeállítása állt a figyelem középpontjában. Az Avar Corpus III. kötete csaknem teljesen kész és nagymértékben előrehaladt a IV. kötet összeállítása is. Hasonló a helyzet a Honfoglaláskori Corpus II. kötetével. Gyengébben áll a III. kötet. A IV. (szabolcsi) kötet munkálatai az előkészítés stádiumában vannak. A témával kapcsolatban mégis azt látjuk legfontosabbnak, hogy az egész kérdés túljutott a sokéves egyhelyben topogás időszakán és most már közel fogható eredményei vannak a munkának.

Elkészült két katalógus a textilgyűjteményben (Régi öltözetek és Űri hímzések) és folyik a viselettörténeti katalógus előkészítése. A szerkesztés utolsó fázisában van a pisztolykatalógus. Jól áll a puskakatalógus és a Faragott pipák előkészítése. Elmaradás van a MNM billentyűs hangszerei és az MNM történeti emlékgűjteménye munkálataiban.

Folyznak a munkálatok a nemzetközi jelentőségű CSIR (Baranya, Tolna, Somogy megye). A RIU IV. kötetének kézírata elkészült.

Évkönyveink és más évi kiadványaink közül megjelent a Folia Archaeologica XXXI., a Folia Historica 7., a Régészeti Füzetek Ser. I. No. 33. és a Ser. II. No. 20. kötete.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a nagyobb kiadványok — bár esetenként némi csúszással — de mégis a terv szerint elkészülnek, a rövidebb publikációk azonban többségükben a tervben vállalttól eltérő témákat dolgoznak fel.

II.

Restaurálás

Restaurátoraink a beszámolási évben több mint 12 000 tárgyat vettek kézbe. Kereken 3800 volt a konzervált tárgyak száma, kb. 7500 a tisztítottaké és 750 a restauráltaké. E számok természetesen óriási eltéréseket rejtenek, hiszen pl. a bártfai stallum és egy érme tisztítása nem azonos feladat. Az elvégzett munka közismerten és más múzeumok munkatársai által is elismerten kiváló minőségű. Külön is meg kell emlékezni arról a munkáról, amelyet restaurátoraink az állandó kiállítások karbantartása, valamint vendég- és vándorkiállításaink előkészítése és más múzeumoknak nyújtott szakmai segítség terén végeztek.

Leltározás

A beszámolási időszakban sikerült tovább szilárdítani a leltározási fegyelmet. Így a folyamatos leltározás mellett befejeződött az Éremtár 10 éves leltározási ciklusa és ezen belül a Niklovits gyűjtemény leltárbavétele is; csaknem teljesen kész „Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen” c. mű faducainak leltározása (kb 60 db. megjelenésre nem került és ezért nehezen azonosítható klisé van hátra), befejeződött a Kallós féle fényképhagyaték leltárbavétele.

Nyilvántartás

Az év során tovább folyt a kartonok készítése, fényképpel való ellátása és mutatókartonok készítése. Közel 28 000 karton készült és csaknem

7600 mutatókarton. Például csak a Régészeti Osztályon kerekén 4000 kartont láttak el fényképpel, a Képcsarnokban befejeződött a térképanyag művész- és szakmutatózása.

Az év során szemmel láthatóan javult az Adattár munkája, jobban áttekinti és kézben tartja a nyilvántartási munkát. A fejlődésben segítségére van az ásató és gyűjteménykezelő osztályoknak a korábbinál jobb megértése is.

III.

Kiállítások

Az ismert helyiséghiány miatt terveinkben csak máshol rendezésre kerülő kiállítás terve szerepelt. Így a Hunok, germánok, avarok c. kiállítást bemutattuk Berlinben (NDK). A svéd Nemzeti Múzeumtól érkezett Vikingek és elődeik c. kiállítást a Szépművészeti Múzeumban rendeztük meg. Vándorkiállításainkat 26 helyen mutattuk be: Az őskor művészetét 2 helyen, a Régészeti sétát 14 helyen, a Középkor ötvösművészetét 10 helyen.

Munkatársaink megrendezték a Bethlen Gábor kiállítást a Hadtörténeti Múzeumban, részt vettek további 12 kiállítás előkészületeiben és rendezésében, anyagot adtak a Muzsák kertje múzeumközi kiállításához, 3 ausztriai (Mária Terézia, illetve II. József) kiállításához. Előkészítették az évek óta vajúdó (és március 28-án megnyílt) sumeni kiállítás megrendezését. Karbantartották a vértesszőlősi bemutatóhely és a monoki Kossuth Emlékmúzeum kiállításait és segítséget adtak a sárospataki Rákóczi Múzeum munkájához.

Látogatottság

Állandó kiállításainkat 556 288 látogató kereste fel. Közülük a Koronázási jelvényeket is megtekintette 507 8883 személy. A viszonylag magas számok ellenére fel kell figyelnünk arra, hogy a látogatottság fokozatosan csökken. Ennek egyrészt az az oka, hogy a Koronázási jelvények kiállítását nem propagáljuk. Másrészt viszont a történeti kiállítás technikai színvonala már olyan alacsony, hogy egyre kevésbé vonzó a látogatók számára.

Munkatervünkben a sorozatjellegű rendezvények szervezését vettük tervbe. Ennek megfelelően 11 féle sorozatot indítottunk (szakfoglalkozástól a História klubig). Ezek keretében 183 alkalommal 8285 személlyel tudtunk

foglalkozni. A sorozaton kívül 3583 iskolai és 1281 egyéb csoport kereste fel múzeumunkat. Szervezett csoportok és alkalmi érdeklődők számára 298 alkalommal tartottunk vezetést (a Koronázási jelvények kiállításán végzett vezetésen kívül).

A Szépművészeti Múzeumban rendezett viking-kiállítást 24,400 látogató kereste fel, vándorkiállításainkat pedig kb. 45,000 fő.

Fiókmúzeumaink és bemutatóhelyeink látogatottsága az alábbi:

Vértesszőlős	41,000
Visegrád	276,576
Sárospatak	121,878
Monok	15,832
Károlyi Emlékszoba	2,201

A Magyar Nemzeti Múzeum és a keretébe tartozó intézmények összes látogatója tehát 1980-ban 1,013.775 fő volt.

IV.

Az év során egy munkatársunk osztályvezetővé, egy pedig osztályvezető helyettesé lépett elő. Nyugdíjba ment három munkatárs, más munkahelyre ment kettő, egyéb okból elkerült intézményünkől két fő. Bizonyos nehézséget jelentett a megürült álláshelyek betöltése a közismert (és már említett) felvételi zárlat miatt. Ezért ma sincs minden üres álláshely betöltve. Részben emiatt nagy személyi nehézségekkel küzd a Gazdasági Osztály és az Adattár. Előbbinél fokozta a nehézségeket, hogy fegyelmi okból kénytelenek voltunk súlyos személyi jellegű döntéseket hozni. Nehéz személyi helyzetben van a Könyvtár betegség miatt, több osztályunk, így különösen az Újkor Osztály és a Közművelődési csoport létszámihiánnyal küszködött a viszonylag nagyszámú – bár egyébként örvendetes -- szülések miatt.

A beszámolási időszakban állami kitüntetést kapott egy munkatársunk (a Munka Érdemrend ezüst fokozatát), Szocialista Kultúráért jelvényt öt fő, Kiváló munkáért jelvényt négy fő. Egy munkatársunk nivódíjban részesült.

Ugyancsak 1980-ban egy munkatársunk a történelemtudomány kandidátusa lett. Egy kutatónk teljesen elkészült akadémiai doktori disszertációjával és beadta a Tudományos Minősítő Bizottsághoz, egy másiknak megrendeztük kandidátusi dolgozatáról a munkahelyi vitát. A munkatervhez képest ugyan némi lemaradás mutatkozik a tudományos fokozatok elérése terén, de valószínűleg csak néhány hónapos késedelemről van szó.

Egy munkatársunk orosz, egy német nyelvtanfolyamot végzett, ketten pedig középfokú restaurátori végzettséget szereztek.

Az intézmények vezetése a korábbiak szerinti módon, zökkenőmentesen folyt. E téren egy esemény érdemel említést: változás történt a szakszervezeti titkár személyében.

Megtettük javaslatainkat a VI. ötéves tervre, de jóváhagyása és részletes kidolgozása csak később fog megtörténni.

Külföldi utazások

Az év során 26 munkatársunk járt külföldön. Közülük néhányan többször is utaztak, így az összes utazások száma 42. A külföldön töltött napok száma 430 (szocialista országban 105, kapitalistában 325). Hosszabb időt mindössze két munkatársunk töltött külföldön: egy kutatónk az OÖT ösztöndíjasaként Finnországban volt két hónapig, egy pedig ugyancsak két hónapig az USA-ban és Kanadában járt az ottani magyar szervezetek vendégeként.

E számok a hosszú évek óta felvetett problémát tükrözik: kutatóink alig részesülnek az OÖT hosszabb ösztöndíjaiból. Ebben az évben nagy az eltérés a kapitalista országokban töltött napok javára. Ez egyrészt a Mária Teréziával és II. Józseffel kapcsolatban Ausztriában rendezett kiállításokból, illetve az azokra kölcsönzött múzeumi anyag oda- és visszaszállításából fakadt. Másrészt ebben az évben rendkívüli módon megélenkült az Ausztriában tartott tudományos rendezvények száma, amelyekre több munkatársunk kapott meghívást.

V.

Gazdasági munka

Az év során befejeződött a Restaurátor Osztály méreg raktárának és öltözőjének kialakítása és e helyiségeket használatba is vették. Megtörtént az előcsarnok átalakítása, a Régészeti Könyvtár helyiségeinek felújítása, a Textilgyűjtemény raktárhelyiségeinek átépítése. Megkezdődött az Adattár, a Lapidárium és a Történelmi Képcsarnok helyiségeinek felújítása (ez utóbbi rövidesen be is fejeződik). Mindehhez nagy segítséget kaptunk a KMI-től.

E kedvező körülmények ellenére azonban sok felújítási és karbantar-

tási munka elmaradt. Így például a villámhárító felújítása, a WC ejtővezeték felújításának befejezése (ily módon az eddigi munka eredménye sem használható), a fűtészervények részbeni felújítása és a kiállítási jelzőközpont át-helyezésének befejezése.

Intézményünk 1980-ban 22.8 millió forinttal gazdálkodott. Ebből 1.8 millió forint jutott Visegrádra és 1.75 millió Sárospatakra. A felhasználás az alábbiak szerint történt:

munkabér és egyéb személyi jellegű kiadás	10.8 mill. frt
épületfenntartás és karbantartás	6.5 mill. frt
ásatás	2.7 mill. frt
gyűjteménygyarapítás (a könyvtár is)	2.0 mill. fort
nyilvántartás	0.2 mill. frt
közművelődés	0.6 mill. frt

VI.

VISEGRÁD, Mátyás Király Múzeum

A múzeum a felújítás és a beruházás vonalán ismét negatív évet zárt.

A kialakítandó átmeneti múzeumiroda felújítása kapacitás hiányában nem történt meg, így a tervezett szanálásokból csak egy valósult meg (Fő u. 33.). Az új múzeumépület első ütemének megkezdése nem sikerült, kivitelezőt biztosítani nem tudtunk.

A romterület védelme és bemutatása terén a múzeum elkészítette az átfogó koncepciót. Fontos feladatot oldottak meg a nagyközség területén végzett leletmentés lebonyolításával (a Várkert dűlői XI. település feltárása). Az új múzeumépítéssel tervbevelt feltárásokat, ill. Dunai Vízlépcsővel kapcsolatban tervezett feladatokat teljesítették.

A Fő u. 25. sz. alatt kialakított raktárak elkészülte lehetőséget ad a különböző helyeken levő anyag elhelyezésére s az ott tervbe vett elképzelések (szanálás, kőtár kialakítás) megvalósítására.

A tudományos munka további kívánnivalót hagy maga után: a Visegrádi topográfia nem készült el, s a többi témában is csak az előkészületig jutottak.

A kiállítási tervük kisebb módosítással teljesült, s igen jó összképet biztosít a füvesített szanált területen Mészáros Dezső állandó jellegű szobor kiállítása.

A legsikerültebb a 650 éves palota és legjobban ható Sedlmayer J. kiállítás volt. Továbbra is nagy tömegeket mozgat a „Gyertek játszani Visegrádra” kezdeményezés és a nyári rendszeres hangverseny. Korábbi színvonalon mozgott az időközben végzett ismeretterjesztő tevékenység és tárlatvezetés. A látogatottság – bár a Salamon tornya csak május 1-én nyílhatott meg – a korábbi évet kismértékben felülmúlta.

SÁROSPATAK, Rákóczi Múzeum

A várral kapcsolatos műemlékvédelmi és felújítási munkák csaknem teljesen elmaradtak a Műemléki Felügyelőség és a KMI illetékes szerveinek másirányú elfoglaltsága miatt. Ennek következtében – noha a régész munkatárs visszatért a gyes-ről – nem kezdte meg a várudvar belső feltárását sem. Nagy erővel folyt viszont a keleti városfal és a várárok rendezése. Tovább javult a műtárgyvédelem – leltározás, nyilvántartás és restaurálás szempontjából egyaránt. E területeken a munkaterv végrehajtásra került.

A tudományos feldolgozó munka a beszámolási évben az anyaggyűjtés területén mozgott.

A közművelődés lehetőségeit a váron belüli műemléki munkák elmaradása igen kedvezőtlenül befolyásolta. Nem rendeztek új kiállítást. Finomították viszont a meglevő kiállításokat, tovább növelték a rendezvények számát és színvonalát.

A teremőrök szerződésének központi utasításra történt korlátozott időtartama és rövid szakaszokra való megújítása, a kiállítások nyitvatartásának szabályozásával kapcsolatos zökkenők, bizonyos nehézséget jelentettek a folyamatos és színvonalas üzemeltetésben.

Restaurátoraink és kiállítás-karbantartó részlegünk segítségével, elvégezték a szükségessé vált karbantartást és bővítették a látogatók tájékoztatását.

MONOK, Kossuth Emlékmúzeum

A helyi tanács és az Erdészeti segítségével birtokba vettük a teljes épületet. A KMI megkezdte a legutóbb megkapott helyiségek karbantartásának előkészítését. A látogatók létszáma néhány száz fővel meghaladja az előző évit. Számukra a múzeumvezető példás szorgalommal 363 alkalommal tartott tárlatvezetést.

VÉRTESSZÖLLŐS

Az őskori helyszíni bemutatóhely felújítása nem történt meg. Saját erőből a legfontosabb karbantartási munkákat elvégeztük. A megnyitást és az első időszakot erősen zavarta a személyi állomány változása. Ennek ellenére a látogatottság már a megnyitástól kezdve élénk volt és végül a nyitvatartási időszakot rendkívül jó látogató forgalommal zártuk.

KÁROLYI EMLÉKSZOBÁK

A Károlyi Emlékszobák látogatottsága csak harmada volt az előző évinek. Ennek elsősorban a palota technikai műszaki helyzete az oka. Az állandó építkezések elhúzódása, a kiállítás kényszerű időszakos bezárása, egyszer a fűtetetlenség, most pedig hónapok óta a világítás hiánya természetesen nem kedvez a látogatóforgalomnak. Sajnos a jelenlegi helyzet valószínűleg 1981. második feléig fennmarad, tehát a következő évben sem várható a látogatottság emelkedése.

Über die Tätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1980

1980 war das letzte Jahr des 5. Fünfjahrplanes, dementsprechend hatten wir den Abschluss vieler Arbeiten vor. Im Interesse der zweckdienlichen Sparsamkeit und der erhöhten Zentralisierung wurde die Zahl der geplanten Forschungsthemen eingeschränkt. Im Mittelpunkt der archäologischen Grabungen stand die archäologische Fundrettung auf dem Gebiet des zukünftigen gemeinsamen ungarisch-tschechoslowakischen Donau-Wasserkraftwerks.

Bei der Forschung der nationalen Tradition leistete uns die zur Verfügung gestellte zusätzliche materielle Unterstützung eine grosse Hilfe. Durch ihre Verwendung konnten wir einerseits die Vorbereitungsarbeiten mehrerer Corpora und Kataloge, anderseits die der zeitlichen Fortsetzung der jetzigen ständigen historischen Ausstellung sowie die nötige Sammeltätigkeit weiterführen.

Unsere Kulturarbeit wurde auch dieses Jahr wegen Rammangel für Sonderausstellungen ziemlich beschränkt; deshalb standen Qualitätsbesserung und Veranstaltung von Wanderausstellungen im Vordergrund.

Die innere Arbeit im Museum wurde im Laufe des Jahres besser. Wichtige Schritte sind auf dem Gebiet des Kunstgegenstandschutzes (Restaurierung, Erhaltung usw.) getan worden, und der Fortgang in der Registrierungsarbeit machte neue Sammlungsgruppen für die Forscher zugänglich.

Die wissenschaftliche Arbeit kann auch der Zahl der Publikationen nach erfolgreich genannt werden. Verhältnismässig viele — neue Angaben und neue Ergebnisse bietende — Beiträge sind aus der Feder unserer Mitarbeiter erschienen. Nennenswert sind neben den schon zur Erscheinung gelangenen Publikationen die Vorbereitungen mehrerer zusammenfassender Arbeiten, deren Zahl jene der früheren überschreiten wird. Voraussichtlich können also in einigen Jahren zahlreiche neue Ergebnisse der Forschungstätigkeit unserer

Mitarbeiter für in- und ausländische Fachmänner, sowie Interessenten zugänglich werden.

Die wirtschaftliche Tätigkeit unseres Instituts war befriedigend. Der Voranschlag war dem des vorjährigen ähnlich, daneben ergaben sich Erneuerungsarbeiten, wofür wir weitere Geldmittel erhielten.

Die Arbeit in unseren Zweigmuseen und Ausstellungsstätten war den Umständen des UNM ähnlich. Vorübergehend hat sich die Lage in der Károlyi-Gedenkstätte verschlechtert, im Kossuth-Gedenkmuseum zu Monok aber wurden die Arbeitsumstände durch die Inbesitznahme des ganzen Gebäudes viel besser.

E számunk szerzői:

Cennerné Wilhelmb Gizella, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa

F. Dózsa Katalin, a Magyar Nemzeti Múzeum textilgyűjteményének vezetője

F. Gát Eszter, a Magyar Nemzeti Múzeum muzeológus-restaurátora

Körmöczy Katalin, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezető helyettese

Kővári Ilona Ágnes, a Magyar Nemzeti Múzeum gyakornoka

Rosonczy Ildikó, a Magyar Nemzeti Múzeum muzeológusa

Szakály Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia tudományos munkatársa

Tamás István, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese

Temesváry Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa

ISSN 0133–6622

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Megjelent 17,375 A/5 ív terjedelemben
8461/81, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest
Felelős vezető: Vymeták Ferenc

